

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Кафедра географії та методики її навчання

ГЕОГРАФІЯ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

Посібник

Укладач А. О. Максютюв

Умань
Візаві
2023

УДК 911.3:33(075.8)

М17

Рецензенти:

Кисельов Ю. О., доктор географічних наук, професор Уманського національного університету садівництва

Лаврик О. Д., доктор географічних наук, професор, Житомирського державного університету імені Івана Франка

Кирилюк Л. М., кандидат географічних наук, доцент, Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

*Рекомендовано до друку вченою радою
природничо-географічного факультету*

*Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(протокол № 9 від 26 квітня 2023 р.)*

Максютов А. О.

М17 Географія світового господарства : посіб. / А. О. Максютов ; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини, Каф. географії та метод. її навч. – Умань : Візаві, 2023. – 263 с.

Посібник створений відповідно до новітніх поглядів на географію світового господарства, як інтегральну дисципліну, що поєднує предметний і просторовий підходи до світової економіки, її територіальної структури та функціонування. У посібнику послідовно викладені питання історичного формування світової економічної системи, основи територіальної організації світового сільського господарства, промисловості, транспорту, світової торгівлі та сфери послуг.

УДК 911.3:33(075.8)

© Максютов А. О., уклад., 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	3
РОЗДІЛ 1. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО –СКЛАДОВА ГЛОБАЛЬНОЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ.....	5
1.1. Структура світового господарства.....	5
1.2. Поняття про світове господарство.....	10
1.3. Закономірності, принципи розвитку і розміщення світового господарства.....	27
1.4. Системи національних рахунків.....	34
1.5. Стадії економічного зростання.....	39
1.6. Міжнародний поділ праці.....	44
РОЗДІЛ 2. ФАКТОРИ ВИРОБНИЦТВА ТА ЗАБЕЗПЕЧЕНІСТЬ НИМИ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ.....	51
2.1. Загальна характеристика факторів виробництва.....	51
2.2. Природно-ресурсний потенціал – економічний ресурс.....	55
2.3. Розміщення населення, його природний та механічний рух.....	69
2.4. Трудові ресурси та робоча сила.....	74
2.5. Тенденції розвитку світового ринку праці.....	76
2.6. Сировинні проблеми світового господарства.....	79
2.7. Залежність структури світового господарства від досягнень науково-технологічної революції.....	84
РОЗДІЛ 3. ГАЛУЗЕВА ТА ТЕРИТОРІАЛЬНА СТРУКТУРИ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА.....	97
3.1. Спільні риси сучасного стану, розвитку та розміщення світового господарства.....	97
3.2. Світова промисловість.....	101
3.3. Світове сільське господарство.....	178
3.4. Географія туризму.....	192
РОЗДІЛ 4. ІНФРАСТРУКТУРА СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА.....	196
4.1. Інфраструктура, як наукова категорія.....	196
4.2. Географія світової транспортної системи.....	199
4.3. Світова система зв'язку.....	215
4.4. Соціальна інфраструктура.....	217
РОЗДІЛ 5. МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ І СВІТОГОСПОДАРСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ.....	222
5.1. Структура та тенденції розвитку міжнародних економічних відносин.....	222
5.2. Глобалізація і її вплив на географію світового господарства.....	227
ПІСЛЯМОВА.....	233
ДОДАТКИ.....	144
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	259

ПЕРЕДМОВА

Географія світового господарства довгий час залишалась суто допоміжною дисципліною у колі суспільно-географічних наук, де провідне місце спочатку займала загальна економічна географія, а потім географія населення і міст. Нечисленні монографії, навчально-методичні посібники, підручники і довідники з географії світового господарства містили суто описові матеріали з розміщення його основних галузей у країнах, регіонах та по світу в цілому.

Сучасне світове господарство являє собою розгалужену, складну мега економічну систему, цілісність якої забезпечується розвинутим міжнародним поділом і кооперацією праці, взаємодією сукупності інтенсивних міжнародних ринків, валютно-фінансовими і кредитними відносинами. Величезні масштаби світогосподарського товарообороту, фінансових, технологічних ресурсів, з одного боку, засвідчують дедалі вагомішу роль зовнішньоекономічних факторів у господарському поступі окремих країн. З іншого боку, посилюється вразливість національних економік, особливо середньо і слаборозвинутих країн стосовно турбулентних процесів, фінансових криз, як-от ті, що прокотилися останнім часом по планеті.

Одним з головних завдань зовнішньоекономічної політики України за цих умов є розробка алгоритму оптимальної взаємодії національної економіки зі світовим господарством у контексті бурхливих і швидкоплинних змін і трансформацій, що відбуваються і в світовій, і в національній економіці. Високий динамізм цих процесів ускладнює вибір моделі зовнішньоекономічної стратегії, яка в найзагальнішому вигляді має спрямовуватися на формування відкритої економіки, бути структурно орієнтованою, наближеною до імпорто-замішувального типу з переважною орієнтацією на розвиток міського внутрішнього ринку.

Місце й роль України в міжнародному поділі праці, у світових економічних процесах залежить від багатьох факторів. Серед них визначальними є її природно-ресурсний і людський потенціали, рівень економічного і науково-технологічного розвитку, профіль спеціалізації (в регіональному і світовому

масштабі), стан інституційної системи та зовнішньоекономічної інфраструктури. Повноцінна участь України у світогосподарських процесах стане можливою лише за умови якісного вдосконалення всіх складових, що визначають становище країни у світовій економіці і міжнародних економічних відносинах.

Детальна характеристика територіально-галузевих структур, таких як: сільське господарство, промисловість, транспорт та сфера послуг – складає головний зміст цього посібника. Зазначеним характеристикам відведений великий розділ, у якому розкриті відмінні риси світового господарства як глобальної географічної системи. Із використанням сучасного апарату системного аналізу розглянуті найважливіші концепції, спрямовані на пошук закономірностей локалізації господарських явищ і об'єктів на різних територіальних рівнях.

Великий блок, присвячений сільському господарству, який кардинально відрізняється за своїм змістом від стандартних описів, будучи орієнтований та структурно-проблемний підхід до галузі, що зберігає своє провідне становище в більшості країн світу. При цьому особливе місце посідає історико-географічна тематика, оскільки протягом багатьох століть саме аграрна діяльність визначала господарський вигляд планети.

Підвищену увагу в посібнику приділено транспорту та сфері послуг, що обумовлено складними і суперечливими тенденціями постіндустріального розвитку. Відстеження цих тенденцій в географії є актуальною і важливою справою, бо вони ведуть до рішучих змін у багатьох основоположних сферах життя суспільства. Транспорт – сфера послуг, що безсумнівно впливає на економічну карту світу, дозволяючи багатьом ще недавно відсталим в господарському відношенні країнам увійти до числа передових.

Найбільш традиційним залишився розділ, присвячений промисловості, матеріал якого згрупований загальноприйнятим способом – по провідних галузях індустріального виробництва. В основу посібника покладено результати багаторічних теоретичних, емпіричних пошуків та країнознавчих досліджень із географії та галузей світового господарства.

РОЗДІЛ 1. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО – СКЛАДОВА ГЛОБАЛЬНОЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ

1.1. Структура світового господарства

У науковій літературі, в повсякденному побуті широко використовуються поняття «світова економіка», «світове господарство», «міжнародна економіка», проте єдиного розуміння цих термінів поки немає.

Іноді світова економіка трактується як міжнародні економічні взаємини, як універсальна зв'язок міжнаціональними господарствами. В даному випадку з поля зору випадає виробництво, яке багато в чому визначає міжнародні економічні взаємозв'язки. Тому систему міжнародних економічних відносин краще називати міжнародною економікою, а під світовою економікою мати на увазі все світове (глобальне) господарство в цілому.

Світове господарство (світова економіка) – глобальний економічний організм, який представляє собою сукупність національних господарств, пов'язаних один з одним системою міжнародного географічного поділу праці, а також економічними і політичними відносинами, що підкоряється об'єктивним законам ринкової економіки.

Світове господарство належить до числа складних відкритих систем, і саме є як би підсистемою єдиної глобальної соціально-економічної системи світу. Воно характеризується множинністю з складових її елементів, ієрархічністю, багаторівневістю, структурністю.

Складовими елементами світової системи господарства є земля, праця, капітал (класичні фактори виробництва), які в системно-структурному відношенні представляють собою територію, природно-ресурсний потенціал, робочу силу, капітал, інфраструктуру, технології [34].

Світове господарство має галузеву, функціональну і територіальну структури.

Галузева структура характеризує співвідношення між різними підрозділами господарства: промисловістю, сільським господарством, будівництвом, транспортом, невиробничою сферою. Ці великі підрозділи

світового господарства в свою чергу діляться на галузі сукупності якісно однорідних груп виробництва, об'єднаних спільністю кінцевої продукції або технологічних процесів. Такими галузями є металургія, машинобудування, радіоелектроніка та ін., – в промисловості; рослинництво, тваринництво – в сільському господарстві тощо

Галузевий розподіл економіки умовно, в різних країнах світу він різний. У колишньому СРСР і країнах, що вийшли з нього, притримуються вище згаданого галузевого розподілу. В американській статистиці в економіці виділяють сільське господарство, будівництво, видобувну промисловість, обробну промисловість, виробництво послуг. У світовій економічній статистиці зазвичай виділяють також:

- первинну сферу діяльності (первинний сектор економіки) видобувна промисловість і сільськогосподарське виробництво;
- вторинну сферу (вторинний сектор економіки) – обробляє виробництво;
- третинну сферу (третинний сектор економіки) – транспортні послуги;
- четвертинна сфера (четвертинний сектор економіки) управління, освіта, наука і культура.

На частку промислового виробництва в даний час припадає 30-40% всієї вартості продукції, виробленої світовим господарством, на аграрний сектор близько 10%, на третинний і четвертинний сектори – від 40 до 60%. Тенденція така, що скорочується значення аграрного сектора, від частини промисловості (в економічно розвинених країнах) і зростає роль, і значення теоретичного і четвертинного секторів [27].

Функціональна структура світового господарства відображає міжнародний аспект поділу праці. Практично повсюди в світовому господарстві йде формування складних міжгалузевих комплексів, де промисловість, сільське господарство або якийсь інший компонент економіки країни виконує ту чи іншу функцію, спеціалізуючись на певному виробництві в системі міжнародного

поділу праці (агропромислового, військово-промислового, науково-виробничому тощо). Складаються і функціонують типи національних господарств, утворюючи регіони світу різної економічної спеціалізації (країни зрошуваного землеробства, індустріально розвинені країни, що виробляють засоби автоматики, літальні апарати тощо). При цьому, як правило, менш економічно розвинених країн тут належать «нижні поверхи» виробництва (видобуток і збагачення руд, вирощування сільськогосподарських культур тощо), А високорозвиненим – «верхні поверхи», тобто випуск кінцевої продукції (прокат чорних і кольорових металів, виробництво обладнання та машин, харчової продукції та ін.). Між країнами, перш за все, між економічно розвиненими і країнами, що розвиваються йде безперервна боротьба за «поверховість», внаслідок якої останнім вдається відвойовувати в «верхніх поверхах» все більшу кількість нових позицій.

Територіальна структура світового господарства – відображає її зміни в системі «центр-периферія», а також між окремими країнами і регіонами планети. Вона характеризує концентрацію і дисперсію світової економіки через призму соціально-економічного розвитку країни регіонів світу. По суті – територіальна структура світового господарства – це географія її галузевих і функціонально-господарських структур, рівнів соціально-економічного розвитку країн, виражена в глобальному вимірі [11].

Структура світового господарства в усіх трьох її розрізах виражається в натуральному (млн. т., м³ тощо) і вартісному обчисленні (млн., грн. і т.п.) – ВВП (ВНП).

За допомогою цих показників можуть бути охарактеризовані основні пропорції:

– Поновлювані – між виробництвом засобів виробництва і предметів споживання, у використанні ВВП на заміщення використаних ресурсів, особистого споживання, накопичення.

– Галузеві – співвідношення між різними галузями економіки.

– Територіальні – розміщення виробництва по країнах, регіонах і окремим територіям.

– Функціональні – «нижні поверхи», «верхні поверхи», спеціалізація.

– Зовнішньоекономічні – ввезення і вивезення продукції і послуг різними країнами, регіонами або окремими виробництвами і ін. видами підприємництва.

Перший вид пропорцій (поновлювані) представляє найважливіші співвідношення в продуктивних силах суспільства, характеризуючи структуру суспільного виробництва.

Важливою характеристикою процесу виробництва є його безперервність. Безперервне повторення, відновлення виробництва, тобто відтворення є об'єктивною необхідністю (людина не може жити без споживання, а, отже, і без використання предметів по споживанню і засобів їх виробництва. «Без виробництва немає споживання, однак і без споживання немає виробництва – підкреслює К. Маркс, так як виробництво було б у такому випадку безцільно»). Стало бути, відтворення є тим же самим процесом виробництва, тільки розглядається як безперервного, постійно повторюваного процесу [21].

В процесі відтворення воно і, вироблений суспільний продукт, проходять такі фази: виробництво, розподіл, обмін, споживання. Всі фази існують не ізольовано один від одного, а взаємодіють, утворюють єдину цілісність з прямими і зворотними зв'язками. Вони відчують на собі значний вплив форм власності, соціально-економічного устрою країни, що проводиться в ній внутрішньої і зовнішньої політики. Усе разом узяте визначає пропорції, існують між:

– виробництвом і споживанням;

– споживанням і накопиченням.

У країнах з ринковою економікою пропорції між споживанням і накопиченням в середньому рівні приблизно 65-70% і 30-35% – відповідно. У колишніх соціалістичних країнах ці пропорції не відповідали середньосвітових показників (споживання було сильно занижено, а накопичення – завищено). Їх

зміна – важка і складна задача всіх постсоціалістичних країн (через роздержавлення, приватизацію тощо).

Другий вид пропорцій, міжгалузевий, відображає поділ суспільного виробництва на великі підрозділи (промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт, невиробничу сферу) і їх поділ, в свою чергу, на галузі. У різних країнах світу прийняті різні моделі розподілу виробництв на складові частини. В СРСР і ін. колишніх соціалістичних країнах були групи «А» і «Б». Ці країни досягли свого часу значних показників у виробництві матеріальних ресурсів, але дуже відстали у виробництві кінцевої продукції, перш за все товарів народного споживання.

Третій вид пропорцій (територіальні) відображає співвідношення між просторовими структурами господарства, які виконують певну функцію в розвитку того чи іншого територіального соціально-економічного комплексу, і характеризує міждержавні або регіональні пропорції в системі міжнародного поділу праці. Територіальна структура відображає розміщення продуктивних сил, територіальний розподіл центрів економічного тяжіння і активності, різну економічну значимість, інтеграцію і диференціацію економічного простору.

В рамках єдиної глобальної економічної системи країни і регіони знаходяться на різних стадіях розвитку (до індустріальної та індустріальної) і етапах індустріалізації (від першого до четвертого). Саме різностадійність визначає закономірності просторової організації та умови розвитку всієї системи світового господарства. Соціально-економічний розвиток країн істотно ускладнився б без міжнародного переміщення капіталів і виробництв (з найбільш індустріально-розвинених – в середньо розвинених і слаборозвинені) [39].

Глобалізація світової господарства все більш масштабно включає в нього відсталі країни з їх активним соціально-економічним простором.

Четвертий вид пропорцій – функціональний. У глобальному аспекті його сутність проявляється в тому, що «нижні поверхи» (стадії) виробництв зосереджуються в економічно слаборозвинених країнах, «верхні» – в індустріально розвинених. Між першими і останніми ведеться постійна боротьба

за ці «поверхи». Під дією цієї боротьби, а так само науково-технічного і соціального прогресу, інтеграційних явищ відбувається в одних випадках – вирівнювання національних економік, а в інших – збільшується розрив між ними.

П'ятий вид пропорцій характеризує зовнішньоекономічні відносини. Він відображає диференціацію зовнішньоекономічних зв'язків: по напрямку (ввезення і вивезення продукції між країнами та регіонами), характеризуючи «експортне» економік держав світу і їх залежність від імпорту; по структурному ознакою – зовнішньоторговельні, фінансові, виробничі, інвестиційні.

1.2. Поняття про світове господарство

Географія світового господарства – невід'ємна складова суспільної географії та один з базових навчальних курсів на економічних, географічних, природничо-географічних факультетах закладів вищої освіти. Термін «господарство» всім добре знайомий, він часто вживається у різних сполученнях – «домашнє господарство», «народне господарство», «національне господарство», нарешті, «світове господарство». Праця та взаємозв'язки між їх складовими, наприклад, між окремими людьми в домашньому господарстві або окремими країнами у світовому господарстві.

Світове господарство – це сукупність національних господарств всіх країн світу, які пов'язані між собою всесвітніми економічними відносинами, заснованими на базі міжнародного географічного поділу праці. Світове господарство неможливо уявити без потужних потоків товарів, капіталів, послуг, інформаційних ресурсів, що рухаються між країнами та збільшуються з кожним роком. Процес формування світового господарства фактично охоплює всю історію людства (Великий шовковий шлях, шлях «із варяг у греки» та інші приклади). Прискорився цей процес наприкінці феодалізму, коли почався розвиток мануфактурного виробництва та намітився перехід від натурального обміну до товарно-грошових відносин. «Зародок» світового господарства сформувався у Середземномор'ї з прилеглими районами Європи та Західної Азії.

Внаслідок Великих географічних відкриттів, міжнародна торгівля вслід за Європою та Азією охопила Північну Америку та інші регіони світу (останніми були залучені важкодоступні райони Тропічної Африки). Обмін продуктами між ними і створив світовий ринок [7].

Подальшому розвитку цього ринку сприяв розвиток транспорту (у XIX столітті дуже швидко зростала протяжність залізниць, які пов'язали міцними зв'язками внутрішні частини континентів і за влучним висловом Г. Гейне «вбили простір»; а пароплави пов'язали між собою материки. Моря і океани, які колись роз'єднували країни, навпаки перетворились в об'єднуючий фактор). Але головна роль у формуванні світового господарства належить великій машинній індустрії. Вона виникла протягом XIX століття в країнах Західної Європи та США після так званих «промислових переворотів». Швидке зростання промислового виробництва дало можливість значно збільшити випуск товарної продукції та одночасно викликало потребу в нових джерелах сировини та ринках збуту. Таким чином, світове господарство склалося наприкінці XIX – на початку XX століття внаслідок розвитку машинної індустрії, транспорт у й формування світового ринку.

Як аналог часто вживається термін «економіка», яким позначають сферу життя суспільства, що охоплює виробництво товарів і послуг, обмін ними, а також розподіл створених у суспільстві благ та їх споживання тощо. Порівняно невеликий час існування цілісного світового господарства з деякою долею умовності можна поділити на 4 етапи розвитку.

I етап: від початку XX століття – до початку Першої світової війни. Він характеризується швидким зростанням промисловості та стрімким розвитком транспорту (насамперед, залізничного), різким збільшенням обсягів обміну товарами і послугами між найбільш розвиненими країнами світу, початком експорту капіталів.

II етап: початок Першої світової війни – кінець Другої світової війни. Він характеризується певним згортанням міжнародних економічних зв'язків внаслідок двох світових воєн, революцій у різних регіонах світу, розриву

господарських зв'язків СРСР з деякими традиційними партнерами царської Росії, економічної депресії у багатьох країнах в 30-х роках ХХ століття.

III етап: 50-ті – середина 80-х років ХХ століття. Характеризується поглибленням міжнародної спеціалізації більшості країн світу, початком інтеграційних процесів (утворення Спільного Ринку як прообразу Європейського Союзу, Ради Економічної Взаємодопомоги тощо), збільшенням обсягів міжнародної торгівлі, відновленням і зміцненням ринку позикового капіталу.

IV етап: кінець 80-х років ХХ століття – початок ХХІ століття. Характеризується переходом найбільш розвинених країн світу в стадію постіндустріального розвитку (розбудова інформаційного суспільства), подоланням економічної відсталості групою країн (йдеться про деякі з індустріальних та нових індустріальних країн), розпадом соціалістичної підсистеми світового господарства. Центральну частину «центр» багаторівневої структури світового господарства становлять постіндустріальні країни Північної Америки, Західної Європи і Японія, які контролюють науковотехнічний прогрес, рух капіталу та стан світових ринків. Близько 30 країн «центру» досягли найвищого рівня єдності виробничих, торговельних та фінансових відносин. Основна спрямованість їхнього розвитку – перехід до постіндустріального інформаційного суспільства. Периферійна частина («периферія») – країни «третього світу», розташовані переважно в тропічних широтах. Периферія живе за рахунок експлуатації природних ресурсів, деякі з її регіонів перенаселені, у багатьох місцях зберігаються зони політичної нестабільності і конфліктів. Периферію внаслідок переважання аграрного сектору в економіці часто називають «світовим селом». «Напівпериферію» світового господарства складають досить неоднорідні групи країн перехідної економіки. До них належать: середньорозвинені індустріальні країни Західної Європи (наприклад, Ірландія, Португалія, Греція), індустріальні та деякі нові індустріальні країни Азії, Латинської Америки, Африки, Австралії та Океанії; а також постсоціалістичні країни Євразії (серед них й Україна та всі її сусіди – Росія,

Беларусь, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, Молдова тощо), повноцінна інтеграція яких у світове господарство тільки розпочалася.

Господарство постсоціалістичних країн з перехідною економікою індустриально досить насичене. Проте чимало їхніх промислових підприємств усе ще послуговуються застарілими технологіями та мають організаційні проблеми з діяльністю на зовнішніх ринках. На інших континентах – у нових індустриальних країнах Латинської Америки і Східної Азії – частка промисловості є меншою, однак продукція її провідних галузей, куди залучено капітал і передові технології світових ТНК, активно вийшла на світові ринки (електроніка з Південної Кореї, Сінгапуру і Мексики, метали з Бразилії тощо).

Опорним каркасом системи «центр – напівпериферія – периферія» є кілька осередків (ядр) світового господарства (які науковці називають інколи країнами «тріади»), а в кожному з них найбільші міста – економічні центри, це так звані світові (або глобальні) міста. Наймогутніше ядро світового господарства склалося у Північній Америці. Його основу становить економіка США, з нею тісно пов'язані економіки Канади й Мексики, які разом утворюють асоціацію НАФТА. На цю трійку при 7 % населення світу припадає 23 % валового національного продукту, 25 % виробленої промислової та 17 % сільськогосподарської продукції.

Найважливіші особливості цих північноамериканських країн такі: величезний ринок збуту; могутність американських банків, трестів і концернів, які не лише контролюють національне багатство своєї країни, але й перетворилися на ТНК; високий технічний рівень промисловості США і Канади; високий науковий потенціал США і Канади; потужний військово-промисловий комплекс США [40].

Не менш потужне ядро світового господарства сформувалося в Європі, країни якої мають не просто спільну географічну приналежність, а й міцні історичні та геополітичні зв'язки. Внаслідок спільності низки внутрішньо- і зовнішньополітичних інтересів європейського капіталу в Західній Європі відбувся глибокий процес економічної інтеграції. ВВП Токіо перевищує ВВП

Канади, а відповідний показник Нью-Йорку більший за ВВП Австралії. В США і Канаді сьогодні професійною справою для п'ятої частини економічно активного населення стало створення, обробка і поширення різних видів інформації. Тут сформувалося європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС), яке згодом трансформувалося в Європейський Союз (ЄС). До нього після виходу Великобританії у 2020 р. входять 27 країн з населенням близько 500 млн. осіб. Це значне економічне угруповання та ринок, який за можливостями попиту цілком можна порівняти з ринком США. Частка ЄС у світовому виробництві валового національного продукту, промислової і сільськогосподарської продукції становить близько 25 %, а у золотовалютних резервах – більше 40 %.

Успіхи консолідації західноєвропейського ядра світового господарства особливо помітні в галузі зовнішньої торгівлі: на країни ЄС припадає понад 40 % зовнішньоторговельного обороту світу. ЄС став тим інтеграційним ядром, навколо якого йдуть процеси економічної і політичної інтеграції як всієї Європи, так і прилеглих регіонів Африки (зокрема північно-африканські країни) й Азії (Кіпр, Туреччина, Ізраїль, країни Закавказзя та навіть Казахстан). Найбільш динамічні процеси економічного розвитку відбуваються в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (далі – АТР). Японія, група країн-«драконів» (або «далекосхідних тигрів»), Східний Китай формують інтеграційне ядро цього регіону. На його долю припадає близько 20 % світового економічного потенціалу, а сумарна «вага» всіх країн АТР набагато більша. У регіоні сформувалося інтеграційне утворення АСЕАН [24].

Географічні та історичні особливості розвитку Японії сприяли утвердженню її як одного з основних лідерів АТР. Країна посіла помітне місце у світовому господарстві (10 % ВВП світу), а також стала фінансовою супердержавою. Її досвід наслідують Південна Корея, Тайвань, Сінгапур та інші країни. Дедалі міцніші позиції в АТР посідає Китай. Його економічний потенціал вже сьогодні можна зіставляти із показниками США. В Китаї зосереджені надзвичайні запаси мінеральної сировини та величезні трудові ресурси,

поступово формується місткий внутрішній ринок, що дозволяє прогнозувати можливість появи нового ядра світового господарства у майбутньому.

Між вищезазначеними трьома «ядрами» світового господарства, які складають так звану «тріаду» його «центру», склалися потужні комунікаційні напрями. Це «Європа – Північна Америка», або євроатлантичний напрям, виражений морськими, повітряними шляхами та мережею електронних комунікацій через Атлантику. Рівнозначний йому напрям «Північна Америка – Східна та Південно-Східна Азія», або азійсько-тихоокеанський, виражений не менш потужними транспортними комунікаціями в північній частині Тихого океану. Євразійський напрям «Європа – Східна Азія» (до речі, найстаріший серед усіх) колись обслуговувався «Шовковим шляхом», а з його занепадом – морськими дорогами навколо півдня Євразії та Африки.

Нині знову відроджується система шляхів через внутрішні країни континенту від Китаю дорогами Центральної Азії і далі через Білорусь або Україну чи Туреччину в Європу. Мережа комунікацій, що пов'язує ядра «тріади» із сусідніми напівпериферійними і периферійними регіонами, доповнює картину «опорного каркасу» господарства світу.

Територіальна структура світового господарства віддзеркалює також різку диференціацію рівнів розвитку регіонів, породжену різностадійністю розвитку їхньої економіки.

Розглянута вище структура в основному склалася ще наприкінці ХХ століття. Обмежена кількість країн, які знаходяться в ядрах «центру», має відчутні переваги глобального суспільно-географічного положення. Але ця ситуація не детермінована. З одного боку, все перебуває у стані постійних змін, з іншого – завдяки дії інших чинників навіть країни периферії можуть скористатися можливостями своїх порівняльних переваг. Згадаймо лише про дію світових інформаційно-технологічних мереж, активізацію міжнародного туризму, діяльність офшорного бізнесу [29].

Розглянемо конкретні приклади. Країна «центру». США – головний полюс економічної активності світосистеми; держава, яка завдяки своєму економічному

потенціалу здатна вирішувати складні геополітичні, геоекономічні та геоекологічні проблеми, не зважаючи при цьому на позиції суперників або союзників. США мають місткий внутрішній ринок збуту товарів і послуг, високий технічний і технологічний рівень матеріального виробництва, підкріплений високим інтелектуальним потенціалом суспільства, а також потужний військово-промисловий комплекс. Саме на території США зосереджені основні вузли сучасної інформаційно-технологічної мережі світу. Держава послідовно дотримується власних геостратегічних пріоритетів: збереження глобальної конкурентоспроможності корпорацій країни; створення противаги Європейському та Азійсько-Тихоокеанському ядрам економічної активності; очолення боротьби з тероризмом; закріплення світового лідерства та недопущення (після подолання «двополюсності» світу) панування в Євразії будь-якої держави. США – стратегічний партнер, з підтримкою якого пов'язані системи безпеки Європи і Японії.

Але найбільший вплив США відчувається в Новому Світі: з Канадою і Мексикою країна пов'язана інтеграційним угрупованням NAFTA, поглиблюється економічна та політична взаємодія з Латинською Америкою. Країни «периферії». Візьмемо, наприклад, Науру або Французьку Полінезію, що загубилися у просторах Тихого океану. Жваві торгові шляхи проходять осторонь від них, все їх багатство – коралові атоли та море. Події світової історії торкнулися цього регіону лише в роки Другої світової війни під час боротьби між американцями та японцями за кожний острівець, придатний під аеродром. Але нині на цих островах ВВП на душу населення вдвічі більший від середнього у світі, а прямі авіарейси пов'язують острови із США, Японією, Австралією та іншими країнами. Це стало можливим тому, що до світового господарства їх долучили туристсько-рекреаційна та офшорна діяльність [38].

Країни «напівпериферії». Україна. Територія нашої країни завжди перебувала в центрі подій Євразійського континенту. Тут перетиналися історичні шляхи й основні геополітичні вісі Євразії, що давало широку можливість контактів як із Західною і Північною Європою, так і з країнами

Близького Сходу і Центральної Азії. Зокрема шлях «із варяг у греки» проходив Дніпром, а «Шовковий шлях» однією з гілок виходив до узбережжя Азовського і Чорного морів та причорноморських степів.

Більш як за тисячу років Україна на різних етапах свого історичного розвитку пройшла багато форм політичного існування. Була вона і впливовою в Європі монархією (Київська Русь), і колонією Речі Посполитої, Російської, Австро-Угорської та Османської імперій, була (Козацька держава XVII століття, УНР та ЗУНР початку XX століття) і тепер є республікою. На початку XXI століття глобальне суспільно-географічне положення України визначається такими рисами.

По-перше, вона розташована в глобальному геопросторовому «кільці» північної півкулі, утвореному територіями країн «тріади» та комунікаціями між ними. На заході територія країни безпосередньо прилягає до європейських держав, які після розширення ЄС входять у найпотужніше інтеграційне угруповання світу. Значною мірою від самої України залежить, щоб її кордони виконували контактну, а не бар'єрну функцію [29].

По-друге, користуючись можливостями міжнародної співпраці суверенній Україні зручно, з одного боку, активізувати взаємодію з євроатлантичними структурами, сподіваючись на залучення технологій і капіталу країн Європи, США та Японії, а з іншого – намагатися зберігати добросусідські відносини з країнами євразійських структур, які й надалі залишаються важливими ринками сировини (особливо енергоносіїв, лісу, кольорових металів) і не менш важливими ринками збуту. Нарешті, за межами «кільця» Україна має широкі можливості контактів з країнами на південному та південно-східному напрямках – морські шляхи ведуть у басейн Середземномор'я і далі в Атлантичний та Індійський океани; розвиток сухопутних (через Закавказзя – Центральної Азії або Росію – Казахстан) спеціалісти пов'язують з відродженням історичного «Шовкового шляху».

Отже, на сучасному етапі розвитку світового господарства глобальна ринкова економіка охоплює лише порівняно невелике коло постіндустріальних

та найбільш «просунутих» індустриальних країн (таких як Канада) та ще декілька нових індустриальних країн з великими експортними галузями (на кшталт Південної Кореї, Тайваню, Сінгапуру). Разом вони утворюють так званий «золотий мільярд» людства, який споживає близько 80 % світового ВВП [25].

Більшість населення світу мешкає в умовах неринкової підсистеми, створеної такими типами економічних та політичних режимів: а) комуністичні та посткомуністичні (КНР, Куба, КНДР); б) авторитарні (арабський світ, африканські країни); в) меркантилістські (латино-американські, південно-азійські країни). Основний зміст сучасного етапу: група цих національних економік з мільярдами населення у найближчі роки намагатиметься інтегруватися до ринкової підсистеми світового господарства. Авторитаризм – суспільна система з режимом сильної центральної влади, характерними ознаками якої є відсутність демократичних інститутів, диктаторські методи правління.

В цих умовах велику роль відіграє суб'єктивний фактор, службова та соціальна ієрархія. Меркантилізм – економічна політика сприяння розвитку власного імпортозамінного виробництва під захистом протекціоністських бар'єрів для обмеження іноземної конкуренції. Провідниками цієї політики в країнах «третього світу» ще у першій половині ХХ століття стали творець сучасної турецької держави Кемаль Ататюрк та відомий аргентинський лідер Хуан Перон.

Основні риси сучасного етапу розвитку світового господарства: інтенсивна глобалізація (1) при збереженні багатокладності (2) та різностадійності (3) розвитку країн і регіонів з проявами циклічності (4).

1) Глобалізація – об'єктивний процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції та уніфікації. Наслідком цього процесу стає поступове перетворення людства на єдину структурно-функціональну систему, організовану за універсальними принципами. Глобалізація тісно пов'язана із створенням світових ринків всіх видів товарів, конвертованих валют, цінних

паперів, інтелектуальної власності (патенти, «ноу-хау»), трудових ресурсів, реклами, банківської справи тощо [17].

Цей процес має об'єктивний характер, він є невідворотним результатом еволюції світової економіки та посилення світогосподарських зв'язків. Інтегратором світового економічного простору є світова фінансова система. Головну роль в ній відіграють Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світовий банк реконструкції і розвитку (СБРР), а також центральні банки США, Великобританії (20 % ВВП країни створюється фінансовими службами Лондонського Сіті на площі в 1 квадратну милю), Японії, ФРН, Франції. Саме вони забезпечують необхідний ступінь стійкості основних світових валют – базових для міжнародних розрахунків – долару США та євро. Особливу стабілізуючу роль у світовій фінансовій системі грають банки Швейцарії («всесвітній сейф»). В географічному просторі світового господарства аналогічну інтегративну роль грають сучасні системи глобального транспорту і зв'язку, без яких не може функціонувати жоден центр економічної діяльності. Ці зв'язки забезпечуються взаємодією міжнародних систем авіаційного, морського, залізничного та інших видів транспорту, ліній електропередачі (ЛЕП) та всіх видів зв'язку, включаючи телефакси, електронну пошту з використанням космічних засобів. Досягнення в галузі космічної техніки, комп'ютеризації, інформатизації та інших високих технологій остаточно «проковтнули» простір, ставши технічною основою глобалізації. На базі машин, що збирають, зберігають, перетворюють, переробляють і передають інформацію, створена світова інформаційна інфраструктура – Інтернет. Без цих систем дійсна інтеграція в світове господарство неможлива навіть при достатньо сформованих виробничих структурах. Прогнозний етап розвитку світового господарства буде постіндустріальним, тобто світ перетвориться на «світ послуг», в якому матеріальне виробництво перестане відігравати визначальну роль, а національні економіки зможуть спеціалізуватися на наданні певних видів послуг. 6 Вперше слово «глобалізація» вжив Карл Маркс в одному з листів до Фрідріха Енгельса,

відзначивши таким чином факт бурхливого зростання обсягів міжнародної торгівлі.

Інтеграція – процес зростання тісноти зв'язків між географічними утвореннями, що супроводжується збільшенням числа спільних ознак. Зворотній процес (послаблення зв'язків аж до повної ізоляції об'єктів) отримав назву дезінтеграції. Уніфікація – це найбільш ефективний метод стандартизації, який передбачає приведення об'єктів до раціональної однотипності (одноманітності). Але термінами «стандарт», «стандартний» одночасно позначають і еталон для порівняння, зразок для наслідування; і в негативному контексті – шаблон, трафарет, які не містять в собі нічого оригінального, творчого [14].

2) Багатоукладність визначається різним ступенем розвитку географічного (територіального і міжнародного) поділу праці, ринкових відносин тощо. Під економічним укладом розуміється визначений сектор національної економіки країни, особливий тип господарства, в основі якого знаходиться певна форма власності на засоби виробництва та відповідні їй виробничі відносини людей. У багатьох доіндустріальних країнах досі основна частина продовольства й інших товарів і послуг виробляється у споживчому господарстві (нетоварному, неринковому), в той же час поруч з ним функціонують приватно-капіталістичні та державно-капіталістичні уклади. Важливою структурою сучасного світового господарства залишається так звана «неформальна економіка» (або «чорний ринок»), яка виробляє до 20 % світового валового продукту.

3) Різностадійність означає, що в межах світового господарства співіснують національні економіки, що знаходяться на різних стадіях соціально-економічного розвитку: постіндустріальній, індустріальній, доіндустріальній. Ця різностадійність веде до закономірного зміщення «старих» галузей у більш відсталі країни (або регіони в межах однієї держави). Дійсно, зараз масові промислові виробництва поступово «переселяються» до країн з дешевою робочою силою при обов'язковому поєднанні її наявності з необхідним рівнем професійної підготовки, трудової моралі, інфраструктури. З різностадійністю

пов'язані й рівні демографічного розвитку країн, що знаходяться на різних стадіях демографічного переходу.

Швидке зростання населення доіндустріальних та нових індустріальних країн залишається однією з домінант світового розвитку, яка суттєво впливає на стійкість світового господарства. Проблема полягає в тому, що сучасне світове господарство сформувало стереотипи «споживаючого суспільства». Рівні споживання середніх шарів населення високорозвинених постіндустріальних країн завдяки «демонстраційному ефекту», викликаному поширенням спочатку голлівудських фільмів, а зараз телесеріалів та інших засобів масової інформації, стали дуже притягальними в усьому світі. Недосяжність цих рівнів для багатьох країн не відмінняє престижність споживання. Збереження цих споживацьких стереотипів у поєднанні з «демографічним вибухом» є потенційно найнебезпечнішим дестабілізуючим фактором світового розвитку (в США мешкає 4,3 % світового населення, але споживається 40 % природних ресурсів). Підтримання таких стереотипів можливе лише у порівняно невеликій групі високорозвинених країн, що увійшли в стадію постіндустріального (інформаційного) суспільства. Їхньому господарству характерно переважання третинної та четвертинної сфер економіки в структурі зайнятості трудоактивного населення, інформатизація, роботизація та інші подібні процеси, а також поступове скорочення споживання природних ресурсів. Турбота виключно про економічне зростання може спричинити руйнівний вплив на мораль людства; філософія, яка лежить в основі манії споживання, ймовірно, загрожує найважливішим людським цінностям [4].

Коло постіндустріальних країн вже сформувалося. Поява в ньому країн «новачків», що відповідають критеріям постіндустріальності не за рівнем доходів населення, а за домінацією наукомістких виробництв в структурі господарства, за роллю науково-дослідних і конструкторських робіт, навряд чи можлива у найближчі 15-20 років. Ще раз підкреслимо, що основний фактор досягнення постіндустріального статусу – це високий культурний і освітній ценз населення та створений на цій основі потужний науково-технічний потенціал.

Багатоукладність та різностадійність (риса сучасного етапу розвитку світового господарства), виходячи із загальносистемних позицій (закон Ешбі), відповідають потребам «необхідної різноманітності» і забезпечують стійкість та певну гнучкість світової економічної системи.

4) Циклічність. Ідея циклічності поступово стає ядром сучасної суспільної географії. Ця риса дещо нагадує ритмічність (як закономірність географічної оболонки), хоча така аналогія і не зовсім коректна. Відомо, що динаміка впровадження технічних інновацій, коливання цін на внутрішніх і світових ринках, зміни у співвідношенні факторів виробництва – землі, праці й капіталу – зумовлюють циклічний характер розвитку (у тому числі й на рівні світового господарства). Дослідженням періодичних коливань в економіці займалося багато дослідників, свого часу і фундатори марксизму-ленінізму тощо. Виділяються наступні типи економічних циклів: короткі цикли «Т-Г-Т» або «Г-Т-Г» тривалістю від декількох днів до декількох місяців (А. Сміт, Д. Рікардо, К. Маркс); середні цикли коливання співвідношення попиту і пропозиції з кризами перевиробництва тривалістю у 4-5 років (Д. Рікардо, А. Маршалл, Дж. М. Кейнс, А. Пігу та інші); довгі цикли тривалістю 40-50 років (М. М. Туган-Барановський та його учень М. Д. Кондратьєв); наддовгі цикли тривалістю у кілька тисяч років (гіпотеза Андре Гундер Франка). Знання законів циклічності розвитку виробництва здатне в ідеалі привести до повної ліквідації негативних наслідків стихійної природи цих циклів [35].

Природа й особливості прояву коротких і середніх циклів на даний час добре вивчені та відображені в основах економічних теорій (так звані теорії загальної рівноваги та інші макроекономічні моделі). Найбільш суттєво на галузеву і територіальну структуру світового господарства впливають два більш тривалих цикли – «кондратьєвські хвилі», що пов'язані із змінами технологічних укладів, та гіпотетичні «наддовгі хвилі». Матеріальна основа довгих циклів (піввікових) – оновлення основних виробничих фондів (ОВФ), технічної інфраструктури та поколінь кваліфікованих робітників.

Ця циклічність – універсальна риса світового господарства, тобто вона не залежить від форми власності та знаходить свій прояв в умовах як централізованої, так і ринкової економіки.

В історії світового господарства відомі й феномени «стискування» циклів (наприклад, Японія «стартувала» набагато пізніше Європи – лише після революції Мейдзі, але користуючись готовими технологіями, все ж таки наздогнала її; а в СРСР соціалістична індустріалізація 30-50-х років ХХ століття майже на 20 років скоротила термін проходження 3-го циклу 9). Головні галузі, що формують «обличчя» довгих циклів: 1-й – текстильна промисловість; 2-й – вугільна, чавуноливарна промисловість; 3-й – чорна і кольорова металургія, важке машинобудування; 4-й – автомобілебудування, органічна хімія, електротехніка; 5-й – електроніка, біотехнологія, тонка хімія, інформатика; 6-й – квантова електроніка, аерокосмічна промисловість, нанотехнологія. Крім того, кожен цикл відзначається ще й зміною тенденцій в регіональному розвитку.

Зараз Україна закінчує 4-й цикл, в регіональному відношенні це проявляється депресією і безробіттям у багатьох старопромислових районах, особливо – вугільно-металургійних. Сучасним вимогам активізації малих форм виробництва та вимогам населення до якості умов проживання дуже вдало відповідають дрібноміські структури з гарним екологічним станом території, її високою інфраструктурною насиченістю та підготованими кадрами [36].

Наддовгі цикли тривають близько 5 тисяч років. Андре Гундер Франк, досліджуючи територіальну структуру світового господарства різних часів, приходить до висновку, що світу завжди була властива поляризація на багатий «центр» та бідну, залежну від нього «периферію». Він звертає увагу на те, що центри завжди мали тенденцію до зміщення із Сходу на Захід та завжди знаходилися в межах Північної півкулі. Схема цього руху така: центр глобальної економічної гегемонії пересувався із Східної Азії (Китай) через Індію та Близький Схід до Європи, спочатку південної, а потім північно-західної. Далі він змістився в США: спочатку на східне (атлантичне) узбережжя, а зараз – на західне (тихоокеанське). На даний момент він рухається в Японію, подальший

прогноз – повернення його в Китай (таким чином відбудеться завершення наддовгого циклу). Цю точку зору ми перевірити не зможемо – нашому поколінню не вистачить життя. Але критика цієї, безумовно, оригінальної гіпотези можлива з позицій сучасної методології вивчення суспільно-природної взаємодії: гіпотеза А. Г. Франка грішить «географічним фаталізмом».

Світове господарство являє собою глобальну багаторівневу диверсифіковану систему національних господарств та недержавних утворень, пов'язаних міжнародним географічним поділом праці, що взаємодіють між собою у різних формах. Щоправда, збудований надпотужний індустріальний комплекс виявився «колосом на глиняних ногах», адже він не мав надійного сільськогосподарського фундаменту та «даху» у вигляді доступної для всіх сфери послуг. Всі спроби реорганізувати таку «дефіцитну економіку» виявилися невдалими та лише призвели до соціальноекономічної кризи і розпаду СРСР.

Національне господарство (національна економіка) – історично сформована сукупність підприємств та установ, які працюють на території певної держави з метою задоволення потреб людей і підвищення їхнього рівня життя. Саме національні економіки стали тими «цеглинками», з яких збудовано сучасне світове господарство.

Важливою ознакою світового господарства є його цілісність. Вона підтримується завдяки постійному існуванню в цій системі двох рухів: вертикального – до суверенізації народів; та горизонтального – до інтеграції національних економік. Крім того, цілісність забезпечується завдяки діяльності міжнародних організацій та функціонуванню ТНК [27].

Сучасне світове господарство по своєму походженню пов'язане з історією промислової революції в Європі, хоча зародки цієї системи спостерігалися практично у всіх народів. Але в ході жорсткої еволюції лідером стала спочатку Європа (найбільше це стосується Великобританії – першої індустріальної країни світу та Нідерландів, де відбулася перша буржуазно-демократична революція), потім – США.

У світовому господарстві зазвичай виділяють стадіальний (еволюційний) та циклічний час. Світове господарство в своїй еволюції пройшло низку просторово-часових стадій географічного відбору, кожній з яких відповідав свій «центр» і своя «периферія». Центр формує навколо себе периферію, притягує основні фінансові й торгові потоки, утворює цілісний економічний простір. Потім один центр змінюється іншим, будуючи таким чином просторово-часову траєкторію формування світового господарства.

Сучасна просторова структура світового господарства схематично така: у функціональному плані – «центр – периферія»; у морфологічному плані – «Північ – Південь». Всім ознакам «центру» світового господарства повністю відповідають лише 30 країн. Це країни, які повністю трансформувались за 5 останніх століть і накопичили надзвичайно великий капітал (тільки на країни «великої сімки» припадає близько 53 % світового національного доходу). Більшість населення світу мешкає в умовах «напівпериферії» та «периферії». Розрив по ВВП на душу населення між «центром» і «периферією» сягає 100-200 разів. «Центром» світового господарства зараз є так звана «світова олігополія»: США, країни Західної Європи та Японія при панівній ролі США. В цій олігополії найстаршою є вісь «Західна Європа – США», якій більше 200 років. Інтенсивно формується тихоокеанська вісь «США – Японія», якій близько 50 років. Морфологічну модель не слід протиставляти функціональній, адже «центр» – це Північ, «периферія» – це Південь. Важливу стабілізуючу роль у світовому господарстві грає «напівпериферія». Основним агентом стабілізації виступають нові індустріальні країни [15].

Глобальні міста – це населені пункти, що характеризуються стратегічним положенням у світовому господарстві завдяки концентрації в них функцій управління й контролю, а також за рахунок спеціалізації у сфері надання професійних бізнес-послуг. Потужний вплив глобальних міст на міжнародні відносини пов'язаний з тим, що саме в них зароджуються і розвиваються ключові глобальні процеси.

Трудові ресурси високорозвинених країн «центру» світового господарства зайняті переважно інформаційною діяльністю: вони створюють нові технології та виробляють нові наукомісткі види товарів. В обмін на послуги і технології вони отримують вироблені в країнах «периферії» і «напівпериферії» товари широкого вжитку та сировину за відносно низькими цінами. Так формується світогосподарська система, заснована на нових принципах міжнародного поділу праці, нових життєвих стандартах і ресурсах виробництва [30].

Рівень соціально-економічного розвитку країн визначається не стільки природними ресурсами і географічними умовами, скільки інноваційною активністю й ступенем використання наукових і технічних досягнень в тій чи іншій галузі економіки. Сьогодні найважливішим ресурсом став науково-технічний та інтелектуальний потенціал. Країни, що володіють таким потенціалом, виходять на провідні позиції в світовому господарстві незалежно від наявності у них інших видів ресурсів.

Основною тенденцією розвитку світового господарства на сучасному етапі є прояв процесу глобалізації, що призводить до поступового перетворення цієї соціально-економічної системи на суспільно-географічну.

Головний тренд глобалізації – це уніфікація цінностей і стандартів, їх стрімке та агресивне поширення, наслідком чого стає втрата національно-культурної ідентичності. Глобалізація, в цілому збільшивши можливості людства, не змогла знищити бідність у світі, навіть не сприяла зменшенню її масштабів. Таким чином, відбувається зростання територіальної соціально-економічної диференціації регіонів світу.

По суті, діюча модель глобалізації консервує відсталість слаборозвинених країн, залишає за ними лише роль аграрно-сировинних додатків високорозвинених постіндустріальних країн.

Україна на даний момент, як і її сусіди – Росія, Білорусь, Польща, Угорщина та інші – знаходиться на одній сходинці (4-й кондратьєвський цикл) з латиноамериканськими країнами та деякими південноєвропейськими (Іспанія, Португалія, Греція). Радянське «прискорення» 80-х років минулого століття, як

спроба перестрибнути у 5-й цикл, на жаль, було приречене на невдачу. Україна зараз лише розпочинає розбудову структур 5-го циклу, це означає збереження відставання на один повний цикл від «центру» світового господарства (приблизно 50 років).

1.3. Закономірності, принципи розвитку і розміщення світового господарства

Світове господарство розвивається в діалектичній боротьбі єдності і протилежностей зумовлює виникнення різних протиріч. Одне з основних протиріч розвитку людського суспільства – суперечність між суспільним характером виробництва і приватновласницької формою привласнення його результатів. Що стосується розвитку світового господарства воно проявляється в постійній боротьбі між індустріально розвиненими країнами, де зосереджені «Верхні» структурні поверхи виробництва, і країнами, що розвиваються – переважними постачальниками сировини, палива, дешевої робочої сили та ін. Природно, чим дешевше набуватимуть Японія, США, Німеччина та інші індустріально розвинені країни руду, нафту, ліс і ін. продукцію в країнах, що розвиваються – тим більший прибуток вони матимуть на кожному автомобілі, холодильнику, телевізорі тощо Це, свого роду, закон сучасної глобалізації і одна з причин виникнення «антиглобалізму» [40].

Науково-технічний прогрес, на жаль не тільки не знижує гостроту цієї суперечності, але, навпаки, підсилює його, внаслідок того, що розрив між рівнями економічного розвитку національних господарств не тільки не зменшується, а навпаки, зростає.

Розвиток національного господарства кожної країни світового співтовариства, як і всього світового господарства, здійснюється під впливом ряду законів. До найважливіших з них відносяться:

1. Закон вартості.
2. Закон міжнародної конкуренції.
3. Закон нерівномірного економічного розвитку держав.

4. Закон інтернаціоналізації виробництва.

1. Сутність закону вартості полягає в тому, що ціна товару визначається витратами праці. Його інтернаціональна форма проявляється в тому, що ціна товару на світовому ринку залежить від кількох складових чинників:

- середньої інтенсивності праці в масштабах світового господарства і інтенсивності національної праці в різних країнах світу;
- середньої продуктивності праці в світовому господарстві і продуктивності національної праці;
- рівня складності праці – чим складніше, тим дорожче.

Вплив національної вартості праці на інтернаціональну вартість залежить від питомої ваги товарів, вироблених в конкретній країні по відношенню до їх загальносвітового виробництва.

2. Закон міжнародної конкуренції є головним джерелом розвитку світової системи господарства, сприяє розвитку НТП, зростанню продуктивності праці, поліпшенню якості продукції.

Головні об'єкти міжнародної конкуренції – світова торгівля і ринки збуту.

Суб'єкти конкуренції – національні компанії та багатонаціональні (транснаціональні) корпорації (ТНК), окремі держави і міжнародні організації.

Конкурентна боротьба ведеться між ТНК, всередині ТНК, між різними представництвами (закордонними філіями) і фірмами.

Видатні економісти світу з тривогою дивляться на глобалізацію світової економіки і пов'язану з нею можливість небаченого раніше загострення конкуренції та конфліктів.

Різного роду державні та приватні організації в багатьох країнах світу тримають конкуренцію під невсипущим контролем (наприклад, в сенаті США щорічно проводиться кілька слухань з цих питань). Вона знаходиться в центрі уваги міжнародних інтеграційних об'єднань.

Міжнародний інститут розвитку та управління, Всесвітній економічний форум (ВЕФ) визначають 8 найважливіших чинників конкурентоспроможності країни:

- внутрішній макроекономічний потенціал країни;
- рівень участі в міжнародній торгівлі і потоці інвестицій;
- ступінь впливу державної політики на створення конкурентного середовища;
- якість і ефективність фінансової системи;
- стан інфраструктури;
- рівень управління (з позицій нововведень, прибутковості, відповідальності);
- науково-технічний потенціал (з точки зору успішності фундаментальних і прикладних досліджень);
- стан і кваліфікація трудових ресурсів.

Особливе значення в підвищенні конкурентоспроможності економіки країни грає господарське управління. Для постсоціалістичних країн це особливо важливо з огляду на ненавчених і непристосованості їх персоналу до наступальної стратегії в конкурентній боротьбі на світовому ринку. При цьому в цій боротьбі виграють ті країни, в яких внутрішній попит орієнтований, перш за все, на продукцію вітчизняних підприємств [10].

3. Закон нерівномірного економічного розвитку держав зумовлений низкою історично сформованих причин: різною забезпеченістю природними ресурсами; економіко-географічним положенням; темпами і часом процесу накопичення капіталу.

На нерівномірність економічного розвитку держав впливає також нерівномірність розвитку галузей світового господарства (ті країни, які спеціалізувалися на малоефективних галузях, природно, виявляються в гіршому становищі); нерівномірно розвиваються і підприємства всередині галузей.

Закон нерівномірного економічного розвитку держав діє не тільки в глобальному відношенні, але і всередині окремих економічних угруповань і навіть ТНК (між її різними національними представництвами).

4. Закон інтернаціоналізації виробництва проявляється в міжнародному географічному поділі праці, яке в своєму розвитку йде від загального

співробітництва країн у виробництві продукції до предметної і по детальної спеціалізації і кооперування. Це веде до економії витрат суспільно-корисної праці, матеріально-технічних ресурсів та підвищенню загальнонаціональної продуктивності праці.

Крім перерахованих вище загальноекономічних законів на розвиток і розміщення світової економіки діють закономірності:

- Пропорційності розвитку компонентів територіальних соціально-економічних систем;
- Раціоналізації територіально-економічних зв'язків (економіко-географічного тяжіння);
- Територіальної концентрації продуктивних сил (просторової агломерації);
- Територіальної диференціації;
- Територіального комплексування.

Завдяки дії 1-ої закономірності забезпечується найбільш раціональний обмін енергією, речовиною, інформацією між соціальними, економічними, технічними і природними складовими територіальних соціально-економічними систем – від окремих районів – до глобальної світової системи в цілому. Під дією цієї закономірності досягаються оптимальні пропорції розвитку галузей народного господарства окремих країн і світової економіки [12].

Під впливом 2-ої закономірності здійснюється процес відбору вигідних контрагентів економічного співробітництва (економіко-географічне тяжіння технологічних ланок, джерел сировини і його переробки, трудових ресурсів та місць прикладання праці тощо). вона визначає міжнародну економічну і виробничо-технологічну кооперації країн і народів.

Дія 3-ої закономірності полягає в тому, що після досягнення певного рівня накопичення в окремих регіонах і країнах світу виробничих потужностей, капіталів, матеріально-технічних і трудових ресурсів в них починають розвиватися практично не підвладні управлінню процеси агломерування (концентрації) виробничої діяльності. Вони формують великі промислові вузли,

агропромислові комплекси, індустриальні райони світу (Рурський район Німеччини, Північно-Схід США, Донбас і Придніпров'я в Україні і ін.) тощо .

Дія 4-ої закономірності полягає в тому, що під впливом природних, соціальних, економічних, демографічних та ін. факторів складаються умови для міжнародної спеціалізації країн і народів на виробництві окремих товарів та видів послуг у рамках глобального географічного поділу праці (Швейцарія – найважливіший регіон міжнародного туризму і банківської діяльності, Австралія – найбільший район вівчарства та настригу вовни).

Завдяки дії 5-ої закономірності забезпечується взаємозв'язок систем розселення з розвитком і розміщенням виробництва, підприємствами невиробничої сфери, а також створення і розвиток раціональних технологіко-економічних ланок, які формують міжнародні територіальні виробничі комплекси і комбінати на базі регіональної економічної інтеграції (в колишньому СРСР, в ЄС і ін. регіональних інтеграційних утвореннях світу) [29].

У розвитку світового господарства чітко проглядається дотримання визначених принципів, під якими розуміється свідомо проведена окремими державами і світовим співтовариством економічна політика, спрямована на здійснення пізнаних законів і закономірностей у розвитку світової і національних економік.

Найголовнішими принципами в розвитку і розміщенні світового господарства є принцип економії суспільно-корисних витрат (по А. Веберу), можливість отримання максимального прибутку (по А. Льошу), а також екологічний принцип раціонального використання і охорони навколишнього природного середовища.

До найважливіших принципів відносяться також:

- раціональність розміщення виробництва;
- облік міжнародного географічного поділу праці;
- збереження екологічної рівноваги;
- обмеження централізму.

Принцип раціонального розміщення виробництва полягає в максимальному врахуванні дії факторів виробництва (земля, праця, капітал, підприємництво). Економічний зміст принципу – забезпечення високої ефективності функціонування народного господарства за рахунок переваг наявних факторів виробництва в тій чи іншій країні світу. На практиці він реалізується за допомогою:

- наближення матеріаломістких, енергоємних, водомістких виробництв до джерел сировини, палива (енергії), і води. При цьому економія суспільно-корисних витрат має здійснюватися не тільки на транспортних витратах, але й на комплексному використанні природних ресурсів;
- наближення трудомістких виробництв до районів зосередження дешевої робочої сили, що дозволяє ефективно використовувати трудові ресурси з урахуванням їх статевовікової структури і кваліфікації;
- наближення масового виробництва мало транспортабельної продукції до місць її споживання (меблі, залізобетонні вироби і конструкції, стінові матеріали та ін.).

Принцип збереження екологічної рівноваги. Господарство кожної країни (або окремих її регіонів) має бути збалансовано по більшості параметрів, однак, якщо при цьому виникає екологічна напруженість, то воно не може вважатися оптимальним з економічної точки зору. Принципу екологічної рівноваги повинні бути підпорядковані інші вигоди, тому він може називатися принципом екологічного імперативу.

Принцип обмеження централізму. Централізм в політиці і економіці на перших етапах розвитку суспільства надає, як правило, позитивний вплив. Про це свідчить і історія європейських держав, і історія розвитку колишнього СРСР. Однак з часом централізм перетворюється на гальмо розвитку продуктивних сил. Очевидно, це інтуїтивно розумів відомий радянський політичний діяч С. М. Хрущов, який змінив свого часу галузеве управління і планування народного господарства регіональним (територіальним) з допомогою створених

раднаргоспів. На жаль, розпочата ним децентралізація через суб'єктивні причини довго не протрималася (незважаючи на помітні успіхи розвитку економіки в цей період) і СРСР знову повернувся до централізованої системи управління. Нічого подібного не було і не має в європейських країнах з ринковими економічними відносинами, де держава практично не втручається адміністративно в діяльність підприємства та місцевих органів влади. Централізму там протиставлена регіональна політика, яку здійснює на принципах Європейської хартії місцевого самоврядування, що представляє значні права і свободи в економічній діяльності регіонах і місцевій владі [30].

Багато положень регіональної економічної політики, що проводилася в кінці 50-х – початку 60-х років в колишньому СРСР, а також планове ведення господарства запозичені і зараз успішно реалізуються в США, Канаді, Японії, Франції, Німеччині, Іспанії та інших країнах. Тут доречно навести слова японського мільярдера Хіросі Теровами, який перебуваючи в 1995 р. в Москві, заявив: «Ми нічого не можемо зрозуміти у вас. Ми свого часу взяли ваш план, і він у нас спрацював. Ви були розумні, а ми, японці – дурнями. Ми порозумнішали, а ви перетворилися в п'ятирічних дітей ... Вся наша економічна система практично повністю скопійована з вашої, часів диктатури пролетаріату».

Основні принципи регіональної економічної політики наступні:

- перевага інтересів району перед інтересами галузей, окремих підприємств і організацій;
- всебічне врахування економічних, технологічних, етнічних, екологічних і соціально-демографічних передумов і чинників в розвитку і розміщенні продуктивних сил в розрізі її регіонів;
- пріоритет інтенсивного, ресурсозберігаючого підходу до розміщення продуктивних сил і обмеження матеріаломістких виробництв;
- поступове вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку регіонів.

Принцип врахування міжнародного поділу праці полягає в тому, що держава повинна прагнути розвивати такі галузі і різновиди виробництва, для

яких воно має найкращі умови, і продукція яких користується попитом на світовому ринку. Системою державних пільг країна повинна сприяти розвитку таких виробництв. Одночасно державної торговельною політикою має лібералізувати імпорту тих товарів, які в країні не виробляються через природних умов або великих витрат.

Є країни, які всю економіку будують на експорті одного або двох-трьох товарів – така економіка називається експортно-орієнтована (ОАЕ, Кувейт, султанат Бруней живуть переважно за рахунок експорту нафти, Сенегал – за рахунок експорту арахісу, центральноамериканські країни – експорту бананів, Ямайка – тростинного цукру, бокситів тощо) [9].

Експортно-орієнтована економіка характерна для країн, що розвиваються, які не мають, як правило, ємного внутрішнього ринку.

На вищій стадії економічного розвитку країни переходять до розвитку імпортно-замінних видів виробництв (насамперед в базових галузях), продукція яких має широкий внутрішній попит, що дозволяє позбутися від їх імпорту (багато латиноамериканських країни, країни Південно-Східної Азії та ін.).

На думку вчених і фахівців, держава повинна створювати за допомогою економічних важелів лише систему пільг і оподаткувань, сприяючи утворенню таких територіально-галузевих структур, які б відповідали інтересам загальнодержавним, регіональним, місцевим і допомагали б підняти життєвий рівень їх населення.

1.4. Системи національних рахунків

Рівень розвитку світового господарства, пропорції його галузевої, функціональної і територіальної структур в даний час виражаються системою національних рахунків, прийнятої ООН. Використовуються показники як в натуральному (млн. т, м і ін.), Так і в вартісному обчисленнях (млн. дол. США, грн. тощо). Система національних рахунків (СНР – System of National Accounts, SNA) – статистична система обліку різних видів економічної діяльності. Показує обсяги реального виробництва за певний період часу, що визначають внесок

основних секторів і факторів виробництва в сукупне виробництво. Найважливішими показниками СНР є ВВП і його різновиди – ВВП, національний дохід (НД), чистий національний продукт (ЧНП) і ін.

ВВП – сумарна вартість товарів і послуг, вироблених за рік в межах країни (або регіону) всіма суб'єктами виробничої та ін. видів діяльності незалежно від їх національної приналежності.

ВВП – сумарна вартість товарів і послуг, вироблених національними суб'єктами (підприємствами, організаціями, приватними особами) за рік незалежно від того, на території якої держави вони розташовані.

ВВП є найважливішим узагальнюючим показником діяльності суспільства і держави. Однак в ньому міститься деякий повторний рахунок – амортизація. Остання відображає вартість зносу машин, обладнання, будівель та інших елементів основного капіталу, який є результатом діяльності минулого періоду. Тому в розрахунках іноді виробляють віднімання амортизаційних витрат, внаслідок чого виходить чистий національний продукт (ЧНП) [27].

Рівень розвитку світової економіки може бути виражений і першим і другим показником, тому що вони в глобальному масштабі практично рівні, проте, якщо мова йде про національну економіку окремої держави, то ці показники будуть відрізнятися один від одного кількісними величинами. Зокрема, якщо в країні багато іноземних підприємств або іноземних робітників, тоді ВВП більше ВВП. Якщо ж громадяни якоїсь країни мають свої підприємства за кордоном, або працюють в інших країнах, то сумарний ВВП цієї держави буде перевищувати його ВВП. В цілому для країни (або регіону) немає великої різниці, хто господар підприємства (за умови, якщо виробництво не має стратегічного значення). Воно працює, дає державі прибуток, робочі місця населенню, зарплату робітникам і в цілому сприяє підвищенню добробуту її громадян. Тому як в глобальному, так і в регіональному аспекті рівні розвитку економіки зручно характеризувати через величини ВВП.

ВВП може бути розрахований: на його виробленням обсягів, за категоріями доходів, за категоріями споживання.

У першому випадку визначається вартість всіх вироблених товарів і послуг для населення та інвестиційної сфери;

у другому – сума первинних доходів учасників громадського виробництва;

в третьому – сума витрат на кінцеве споживання населення та державних організацій, а також кінцеве використання основних і виробничих фондів.

Найбільш зручним є спосіб відображення ВВП через показники виробництва (вироблений ВВП). Узагальнюючим показником в даному випадку виступає валова додана вартість (ВДВ), що визначається по кожній галузі.

Розрахунок ВДС здійснюється в розрізі кожної установи, підприємства та організації незалежно від форм власності, а також виробництво продукції і послуг в домашніх господарствах (підсобні господарства, індивідуальне будівництво та ін.) [28].

ВДС характеризує ту частину вартості виробленої продукції (послуг), яка безпосередньо створена працею працівника на даному підприємстві з використанням його основних фондів. Вартість закуплених матеріалів, комплектуючих, всіх видів енергії, робіт і послуг, спожитих в процесі виробництва, є результатом діяльності інших підприємств і для даного підприємства виступає проміжним споживанням (ПП).

Обчислення ВВП може бути в поточних цінах – номінальний ВВП і в порівнянних цінах базисного року – реальний ВВП. Зазвичай користуються даними реального ВВП, тому що він виключає зміну цін, інфляцію, тимчасову кон'юнктуру ринку та ін.

Оскільки ціни на однакову продукцію в різних країнах по різних причин не однакові, а офіційні курси валют не відповідають їх фактичній купівельній спроможності, реальний ВВП перераховується в порівнянних цінах, тобто в цінах якоїсь однієї країни.

За базисний рік приймається «нульовий» або п'ятий рік кожного десятиліття (наприклад, 1995), а за зіставні ціни – ціни товарів в США, на ринку яких представлено 90% світового асортименту товарів і послуг, і середньосвітові ціни на товари, відсутні в США.

ВВП на душу населення в світі в 2019-му році дорівнював 8234. дол., в т.ч. в індустріально розвинених країнах 30633 дол., в країнах, що розвиваються – 4336 дол., в т.ч. в найбідніших країнах «третього світу» – від 600 до 900 дол. Сумарний обсяг ВВП світового господарства – близько 51,66 трлн.дол. [2]. Приблизно 52% виробництва світового ВВП припадає на розвинені країни, де проживає менше 15% населення світу.

Важливим показником розвитку світового господарства є національний дохід (НД). Національний дохід (НД) – грошовий вираз чистого продукту в масштабах суспільства, тобто $\text{НД} = \text{ВВП} - \text{амортизаційні відрахування, непрямі податки, втрати від нереалізованої продукції}$. Т.ч. НД – це знову вироблена вартість за вирахуванням непродуктивних витрат і втрат (виробленої, але залишеної нереалізованої продукції, фізичних втрат, тобто згнило, згоріло, залишилося неприбраним в поле і т.д). Він визначається як сума всіх реальних доходів громадян, підприємств і організацій. Тому саме НД найбільш повно характеризує життєвий рівень населення світу і його окремих регіонів.

Частка НД в ВВП характеризує ефективність функціонування економіки і залежить від рівня соціально-економічного розвитку країн.

У високорозвинених країнах НД становить 75-90% від ВВП, в середньо розвинених – 60-80%, в країнах, що розвиваються – 50-70%. (За даними Ю.П. Грицака в республіках колишнього СРСР він ніколи не перевищував 60%) [5].

НД витрачається на особисте споживання, державні потреби (адміністративні, оборонні та ін.) і накопичення (капіталовкладення, створення стратегічних запасів і резервів і т.п.). Частка особистого споживання в капіталістичних країнах з ринковою економікою – 75-80%, в соціалістичних з командною економікою – 45-65%, в країнах, що розвиваються 80-85%.

Важливим показником функціонування і рівнів розвитку світового господарства є структура ВВП (ВНП) і зайнятості. Порівняння часткою ВВП і зайнятості дає уявлення про рівні продуктивності праці в галузях господарства в різних регіонах і країнах світу, доходи працівників цих галузей по відношенню

до середньосвітового рівня і ін. Наприклад, в Ботсвані 80% зайнятих в сільському господарстві дають всього лише 3% ВВП, їх продуктивність 3/80 – в 40 разів нижче загальнонаціонального рівня; в промисловості цієї ж країни продуктивність в 9 разів вище загальнонаціонального (55/6). Легко зрозуміти, де вигідно вкладати капітал для отримання максимальних прибутків (в алмазодобувну галузь країни, тому що інших галузей там майже немає).

В цілому структура ВВП світової економіки характеризується співвідношенням: промисловість – 33%, сільське господарство – 10%, невиробнича сфера – 57%; структура зайнятості, відповідно: 20%, – 60%, – 20%. Однак в розрізі країн різного рівня соціально-економічного розвитку дані показники мають великі відмінності. В зокрема, в економічно розвинених країнах в сільському господарстві зайнято лише близько 5% населення. Вони виробляють 5% ВВП. У промисловості – відповідно 30% і 30%, сфері послуг – 65% і 65%. У найменш розвинених країнах в сільському господарстві зайнято до 80% населення і більше, і вони, внаслідок низької продуктивності праці, виробляють менше 30% їх ВВП, в промисловості зайнято лише 5-10%, в сфері послуг – близько 10-12% [24].

В даний час найбільш відсталими аграрними економіками в світі характеризуються Камбоджа, Лаос, Непал, Бутан. Найбільш індустріальними – економіки Великобританії, Бельгії, США, а також Гонконгу, Сінгапуру, Ліхтенштейну і еміратів Перської затоки.

За рівнем розвитку сфери послуг лідирують США, Великобританія Нідерланди, Бельгія.

За питомою вагою зайнятості в сільському господарстві всі країни світу підрозділяються на:

- аграрні (більше 60% зайнятого населення);
- аграрно-індустріальні (40-60%);
- індустріально-аграрні (35-40%);
- індустріальні (менше 35%).

Отже, система національних рахунків являє собою систему взаємопов'язаних статистичних показників, яка побудована у вигляді певного набору рахунків і таблиць з метою відтворення повної картини економічної діяльності держави. У СНР кожній стадії процесу відтворення (виробництво, первинний розподіл доходів, вторинний розподіл доходів, використання доходів на кінцеве споживання та нагромадження) відповідає спеціальний рахунок або група рахунків. СНР створюється, перш за все, з метою обчислення узагальнюючих статистичних показників, які характеризують результати економічної діяльності країни; дослідження динаміки макроекономічних показників.

1.5. Стадії економічного зростання

Людське суспільство в своєму розвитку пройшло кілька стадій. Згідно марксистської діалектики – це історичні громадські формації: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична, комуністична. Кожній з них відповідає певний рівень розвитку продуктивних сил і суспільні відносини.

Є і так званий цивілізаційний підхід, коли розвиток суспільства розглядається з точки зору формування і розвитку цивілізацій, що визначають культуру націй, релігію, рівні соціально-економічного розвитку. На одному з «витоків» розвитку суспільно історичних формацій і цивілізацій почало формуватися світове господарство.

Окремі елементи світового господарства, на думку вчених, почали складатися ще за часів Римської імперії, отримавши значний імпульс в епоху великих географічних відкриттів (XV-XVII ст.), коли різко зросла світова торгівля, викликавши до життя економічні відносини не тільки між окремими країнами, а й цілими континентами [19].

У сучасному уявленні світове господарство почало формуватися приблизно 300 років тому – після перемоги промислової революції у Великобританії, а потім і в ряді інших країн Західної Європи.

Аж до ХХ в. його розвиток базувалося на силі, зовнішньоекономічному примусі, протиріччях між колоніями і метрополіями, індустріально-розвиненими країнами і країнами, що розвиваються, між самими індустріально-розвиненими країнами за ринки збуту, джерела сировини і палива.

В умовах цих протиріч після 1-ї світової війни на політичній карті світу з'явилися 2 політичні системи світу – капіталістична і соціалістична. У кожній розвивалася своя система світового господарства (підсистеми світового господарства), які й боролися один з одним і співпрацювали.

У 60-ті роки розпалася колоніальна система світу, послабивши тим самим капіталістичну. Потім, в 90-і роки, розпалася і соціалістична система. Світове господарство стало набувати рис єдиного цілісного освітнього глобального масштабу.

Найбільш вдало закономірності соціально-економічного розвитку людського суспільства в цілому і національних економік зокрема пояснює теорія стадій економічного зростання американського вченого У. Ростоу з модифікаціями Г. Кана, Дж. Гелбрейта, А. Вінера та ін. Теорія обґрунтовує три стадії росту, які проходять всі народи світу. Це до індустріальна, індустріальна, постіндустріальна стадії [29].

До індустріальна стадія розвитку людського суспільства тривала більше 3-х тисяч років. Економічна сутність цієї стадії полягала в забезпеченні продовольством і речами (одягом, примітивними знаряддями праці) людини, необхідними для її існування. Панувала ручна праця. Переважна частина населення була зайнята в сільському господарстві, а в цілому в матеріальному виробництві – 80-90% його чисельності. Велося натуральне господарство. Робочий інвентар, домашнє начиння, одяг виготовлялися в сім'ї. Рівень життя переважної частини населення низький (в сучасному поданні доход на душу населення становив кілька сотень доларів в рік). Багатство визначалося кількістю землі і худоби, харчуванням і здатністю нагодувати гостей. Радіус поїздок і кругозору обмежувався своїм селом і найближчим міським ринком. Ринок і заїжджий гість виступали і основним джерелом інформації. Центр культури –

церква. Влада належала вождям, місце людини в суспільстві визначалося станом, до якого він належав за народженням.

Індустріальна стадія суспільства почалася приблизно 300 років тому з промислового перевороту в Англії. Її початок був пов'язаний з аграрним перенаселенням – недоліком вільних земель для нових селянських дітей. Спочатку це торкнулося Англії, а потім і ін. країн Європи. В інших регіонах – Північній Америці, Австралії – індустріалізація вирішила проблему нестачі робочої сили.

Економічна сутність індустріального суспільства – забезпечення комфортних умов життя за рахунок виробництва відповідних товарів і послуг. Дохід на душу населення в умовах індустріального суспільства досягає декількох тисяч доларів на рік . Велика частина людей працездатного віку зайнята в промисловості і обслуговуючих галузях, основним соціальним класом стає робітничий клас (наймані робітники). Інтереси виробництва і науково-технічного прогресу вимагають концентрації продуктивних сил: ростуть міста, відбувається урбанізація країн; підвищується інтелектуальний потенціал суспільства. Зростає роль освіти і науки.

Постіндустріальна стадія настає після досягнення людством (або якоюсь нацією) такого рівня соціально-економічного розвитку, коли частка зайнятих в матеріальному виробництві, завдяки високій його механізації та автоматизації, скоротиться до 10-15%. інша частина населення буде зайнята в сфері послуг. Вдвічі скоротиться тривалість робочого дня, домінуючим класом стане клас інтелектуалів (інженери, педагоги, вчені та ін.). Доход на душу населення досягне декількох десятків тисяч доларів [33].

У постіндустріальну стадію в доступній для огляду перспективі можуть вступити США, Японія, Німеччина та інші індустріально-розвинених країн (Американські вчені включали в даний список і колишній Радянський Союз).

В даний час жодна країна світу ще не досягла показників постіндустріального суспільства, а, отже, віднесення до країн, економіку яких

нібито вже можна віднести до даної стадії (США, Японія та ін.), передчасно. Може йтися лише про різні етапи індустріальної стадії.

Виділяють 4 етапи індустріальної стадії (індустріалізації):

- формування простих трудомістких галузей промисловості;
- формування базових галузей промисловості;
- комплексна електрифікація і механізація господарства;
- комплексна автоматизація господарства.

На 1-му етапі розвиваються харчова, легка, деревообробна галузі промисловості та складальне машинобудування. Виробництво даних галузей не вимагають великих капіталовкладень, кваліфікованих кадрів, робочої сили, щоб із ними можна слаборозвинених країн з надлишком трудових ресурсів. Експлуатація тут дешевої робочої сили приносить найбільший прибуток.

Початок першого етапу зазвичай пов'язаний з аграрним перенаселенням. З села в місто тягнеться потік некваліфікованої дешевої робочої сили. Нечисленні підприємці ще не мають ні великого досвіду, ні капіталу і тому починають з самого простого – швейне виробництво, текстильне і т.п. Країна продовжує залишатися аграрною.

На 2-му етапі починається формування базових галузей промисловості: металургії, енергетики, машинобудування (важкого, транспортного та ін.). Це відбувається в міру накопичення початкового капіталу місцевими підприємцями та державою і передбачає також розвиток нескладних імпортно-замінних виробництв. Триває міграція сільського населення в місто, здійснюється подальший розвиток простих трудомістких виробництв. Для часткової компенсації робочої сили в сільському господарстві починає розвиватися сільськогосподарське машинобудування. Для підвищення військового потенціалу ряд країн розпочинає виробництво різних видів озброєнь (колишній СРСР, Пакистан, Китай, Індія, Ірак, Іран, КНДР та ін.) [29].

На 3-му етапі здійснюється комплексна електрифікація і механізація господарства. В цей час йде швидкий розвиток електроенергетики, електротехнічної та хімічної промисловості, різних видів транспорту і зв'язку.

До цього часу в країні практично вже вичерпуються резерви робочої сили. Потік мігрантів із сіл припиняється, а в містах різко знижується народжуваність. Ускладнюється демографічна ситуація. В цих умовах екстенсивний шлях розвитку господарства стає неможливим, і економіка шукає інші способи підвищення інтенсивності та продуктивності праці вже зайнятих робітників. У селі – механізація виробничих процесів (з загальним підвищенням культури землеробства), а в місті – електроозброєність робітників. З'являються нові конструкційні матеріали: хімічні волокна, пластмаси, скло, якісна сталь, алюміній і ін. Різко зростає виробництво добрив і засобів захисту рослин.

Зростання зайнятості в матеріальному виробництві на етапі комплексної електрифікації та механізації припиняється. Оскільки ціна робочої сили зростає, починають прискорено розвиватися капіталомісткі виробництва. Цьому сприяють накопичений підприємцями досвід, наявний у них капітал, створений науково-технічний потенціал суспільства.

На 4-му, завершальному етапі індустріальної стадії розвитку, здійснюється комплексна і повсюдна автоматизація виробничих процесів. Жива праця максимально вивільняється. Відбувається його

«Перетікання» з матеріального виробництва в сферу послуг. розвиваються наукоємні виробництва. Повсюдно впроваджуються виробничі автоматизовані системи, економічні та ефективні засоби зв'язку, різко зростає роль інформаційних систем. Великого значення набуває вища освіта, наука, менеджмент, маркетинг.

В даний час світова економіка вступає в постіндустріальну стадію розвитку. Її характерною рисою є прискорений розвиток третинного і четвертинного секторів економіки, зростання ролі і значення науки і знань. Швидкими темпами розвиваються наукомісткі галузі, розробляються і використовуються ноу-хау, з'являються і впроваджуються у виробництво новітні конструкційні матеріали, інформаційні технології та ін.

Особливості історичного розвитку різних регіонів планети, закон нерівномірного розвитку країн світу обумовили те, що світове господарство за

рівнем свого розвитку в просторовому аспекті знаходиться на різних стадіях економічного зростання.

1.6. Міжнародний поділ праці

Територіальний поділ праці (іноді ототожнюється з географічним поділом праці) в широкому розумінні – форма суспільного поділу праці, що представляє собою виділення і відокремлення галузей господарства і видів людської діяльності, а також спеціалізацію окремих регіонів, країн і народів на виробництві певних видів продукції для подальшої їх реалізації на зовнішньому ринку. Воно обумовлено економічними, соціальними, природними, національно-історичними особливостями різних країн і територій і їх економіко-географічним положенням [14].

Територіальний поділ праці – окремий випадок його суспільного розподілу, яке, як відомо, має ще й функціональні підрозділи:

- загальний – поділ праці між великими сферами матеріального і нематеріального виробництва, такими як промисловість, сільське господарство, транспорт, зв'язок та ін.;

- приватне – поділ праці усередині великих сфер за галузями і підгалузей, таким як важка і легка промисловість, скотарство і землеробство, а також всередині них, наприклад, нафтовидобуток, металургія і автомобілебудування в рамках важкої промисловості;

- одиничне – поділ праці усередині одного підприємства (виробництва), при цьому підприємство (виробництво) трактується як цикл створення закінченого товару. Виробничий процес, розчленовуючись на відносно самостійні фази, не може не концентруватися по окремих видах і стадіях виробництва на певній території – в окремих країнах і регіонах. Так виникають два види територіального поділу праці: міжрегіональне – між регіонами однієї і тієї ж країни; міжнародне – між різними країнами.

Функціональні і територіальні види поділу праці у взаємозв'язку утворюють систему його суспільно-географічної організації.

Міжнародний поділ праці (International division of labor) є складовою частиною системи його суспільно-географічної організації і виступає вищим рівнем територіального поділу праці. Його виникнення послужило початком формування міжнародного ринку, світової системи господарства і інтеграційним процесам.

Участь в міжнародному розподілі праці дає можливість кожній країні мати доступ до освоєння природних ресурсів світу, в незалежності від їх розміщення, дозволяє найбільш повно і з найменшими витратами забезпечувати ними свої потреби. Приклад Японії та «нових індустріальних країн» Південно-Східної Азії з вельми обмеженими природними ресурсами свідчать про те, яку велику роль може зіграти міжнародний поділ праці в стрімкому розвитку національних економік.

Є кілька організаційних форм участі країн у міжнародному поділі праці:

1. Політика автаркії (економічна ізоляція) – країна відмовляється від будь-яких видів економічних зв'язків з іншими державами. Свого часу такого курсу в міжнародних відносинах дотримувалися феодальні Китай, Японія. У ХХ столітті, в певній мірі, така ж політика була характерна для соціалістичної Албанії, КНДР, М'янми (Бірма). Однак автаркія, як зазначає А.Г. Топчієв, швидше теоретична альтернатива, ніж практична реальність.

2. Політика вільної торгівлі, яка повністю відкриває внутрішній ринок для міжнародної торгівлі. Свого часу затятим прихильником такої політики була Великобританія, яка мала значні переваги в виробничих технологіях і морських комунікаціях в порівнянні з іншими країнами. Однак її пропозицію «відкритих для торгівлі кордонів» успіху не мало, оскільки інші держави побоювалися могутньої конкуренції Великобританії, яка могла б придушити виробництво їх національних економік своїми високо конкурентними товарами. В даний час принцип вільної торгівлі прагнуть впровадити в міжнародну практику за допомогою механізмів Світової організації торгівлі (СОТ) високо розвинуті країни.

3. Політика протекціонізму (меркантилізму). Зараз є найбільш поширеною. Кожна країна захищає в міру потреби внутрішній ринок від іноземної конкуренції за допомогою митних тарифів і квот. У наш час такий напрямок у зовнішньоекономічних зв'язках отримало назву «помірної торговельною політикою». У ній поєднуються в розумних пропорціях елементи вільної торгівлі і протекціонізму. Координація даних пропорцій здійснюється під «егідою» СОТ [26].

Початковими передумовами міжнародного поділу праці були природно-географічні відмінності між країнами. На зорі формування світового господарства виняткову роль в міжнародних економічних зв'язках грала торгівля тропічними культурами – на початку перцем і прянощами, пізніше – бавовною, цукровою тростиною, природними барвниками, натуральним каучуком і ін.

З кінця ХІХ століття, коли світове господарство вступило в машинну стадію виробництва, залежність міжнародного поділу праці від природних умов і природних ресурсів почала швидко зменшуватися. Економічна взаємозалежність між країнами, які експортують сировину і продукцію обробної промисловості, стала приймати істотну асиметрію.

В даний час залежність національних економік від природних ресурсів відносно невелика, але повністю позбутися від неї неможливо. Це обумовлено надзвичайно нерівномірним забезпеченням природними ресурсами різних країн і регіонів світу (наприклад, 90% запасів свинцю зосереджено в чотирьох-п'яти країнах, 80% олова – в трьох, 75% міді – в чотирьох, 70% бокситів – в трьох країнах [15]). У міжнародному поділі праці зросло значення економіко-географічного положення країн і регіонів. класичним прикладом успішного використання зручностей економіко-географічного положення є Сінгапур, що перетворився на великий транспортно-інформаційний і фінансовий центр світового значення. підвищилася роль розмірів територій країн, так як, чим більша площа, тим різноманітніші природні умови і ресурси і тим менша може бути залежність від імпорту сировини і палива. Як правило, великі країни характеризуються відносно не великою питомою вагою зовнішньоекономічної

складової в своєму ВВП, а малі країни, більше залежать від зовнішнього ринку – більш значним.

Важливим фактором міжнародного поділу праці є населення, зокрема його чисельність, професійна підготовка, кваліфікація, інтелектуальний потенціал, різноманітність занять. Воно впливає на розвиток трудомістких галузей виробництва, структуру господарства, питому вагу секторів економіки.

З територіальним (міжнародним і міжрегіональним) поділом праці найтіснішим чином пов'язане поняття «народногосподарська спеціалізація». Вона може бути: галузевої, внутрішньогалузевої, внутрішньогосподарської. Спеціалізація може також бути по детальній, предметній, по стадійній (технологічній) [19].

Міжнародна народногосподарська спеціалізація тісно пов'язана з кооперацією. Зовнішньоекономічними каналами зараз переміщуються сотні тисяч напівфабрикатів і деталей. При цьому випереджаючими темпами росте вузькоспеціалізоване, мало серійне та унікальне кооперування, пов'язане з поширенням новітніх технологій.

Широке трактування міжнародного поділу праці, як відокремлення окремих видів людської діяльності, необов'язково має на увазі його наступну кооперацію і обмін виробленими продуктами. Якщо міжнародний поділ праці заснований, перш за все, на специфіці забезпеченості країн природними ресурсами, то цілком логічно, що країни Африки спеціалізуються, в числі іншого, на виробництві тропічних фруктів, а країни Північної Європи на ловлі північних сортів риби, яку самі і споживають.

Економічною сутністю процесу міжнародного поділу праці є підвищення економічної ефективності виробництва тієї чи іншої продукції. У цьому випадку поділ праці має сенс тільки при його подальшому кооперуванні.

Провідною формою міжнародного поділу праці, що ґрунтується на спеціалізації і кооперуванні, є транснаціональні корпорації (ТНК). На головних підприємствах ТНК зазвичай здійснюється збірка кінцевої продукції, а виробництво і постачання комплектуючих виробів розподілені між численними

постачальниками, які перебувають в різних країнах світу. Може мати місце і зворотне явище – виробник певних деталей (комплектуючих) постачає їх фірмам, що випускають готову (кінцеву) продукцію. Прикладом такої міжнародної кооперації може служити британська компанія «Лукас індастріз», що поставляє комплектуючі вироби для автомобілебудування і тракторобудування фірмам «Брітіш Лейланд», «Дженерал моторс», «Форд», «Крайслер», «Фіат», «Рено», «Вольво» і багатьом іншим. У міжнародній кооперації кожна фірма прагне використовувати свої переваги: виробничі, організаційно-економічні, науково-технічні. Використовуються також історичні традиції та навички: виробництво годинників в Швейцарії, найтоншого фарфору в Китаї, художнього скла в Чехії тощо [21].

Міжнародний поділ праці, спеціалізація і кооперація, що виникають на його основі, сприяють не тільки розвитку міжнародної економіки (міжнародних економічних відносин), але і зближення економік окремих країн і районів світу, вирівнюванню рівнів їх економічного розвитку, створення прогресивних структур народного господарства, вдосконалення системи міждержавних товарно-грошових відносин, розвитку глобальних і регіональних інтеграційних процесів.

З міжнародним розподілом праці тісно пов'язана економічна інтеграція.

Економічна інтеграція – процес зближення і взаємо-приспособлення окремих національних господарств. Забезпечується концентрацією і переплетенням капіталів, проведенням узгодженої міждержавної економічної політики. Розрізняють п'ять основних видів інтеграційних об'єднань:

- двосторонні угоди про економічне співробітництво;
- зона вільної торгівлі, коли країни-учасниці обмежуються відміною митних бар'єрів у взаємній торгівлі;
- митний союз, коли вільне переміщення товарів і послуг всередині угруповання доповнює єдиний митний тариф по відношенню до третіх країн;
- загальний ринок, коли ліквіднуються бар'єри між країнами у взаємній торгівлі, для переміщення робочої сили і капіталу;

– економічний союз, який передбачає на додаток всім перерахованим вище заходам проведення державами-учасниками єдиної економічної політики.

Сучасне світове господарство, інтеграційний розвиток народів і країн розвивається під впливом процесів інтернаціоналізації і глобалізації.

Інтернаціоналізація господарського життя являє собою розвиток стійких економічних зв'язків між країнами, вихід відтворювального процесу за рамки національних кордонів. Вона обумовлена зростанням продуктивних сил, поглибленням міжнародного поділу праці. Інтернаціоналізація господарського життя лежить в основі посилення взаємозалежності економік країн, яка виражається в міжнародному усупільненні самого процесу виробництва і розширення світового ринку.

Глобалізація – процес географічного поширення якого-небудь явища у всесвітньому масштабі. Вона має як позитивні наслідки (поширення ноу-хау, передових технологій та інженерно-конструкторських винаходів, культурних і духовних цінностей і ін.), так і негативні (поширення інфекційних захворювань, виникнення світових кризових явищ у фінансовій системі, енергетиці, перетворення регіональних екологічних проблем в глобальні та т.д.). На думку деякої частини людей глобалізація веде також до збільшення розриву в рівнях соціально-економічного розвитку країн світу, а, отже, і в рівнях добробуту їх населення. Негативні сторони глобалізації викликають в світі антиглобалістські настрої і протести громадськості. Однак вона є світовою тенденцією і з нею необхідно рахуватися при аналізі тенденцій і визначенні перспектив у розвитку світового господарства.

Не менш важливою тенденцій розвитку світового господарства в умовах глобалізації є регіоналізація. Регіоналізація являє собою процес формування і розвитку міждержавних політичних і економічних об'єднань на основі соціокультурної близькості і економічної зацікавленості країн і народів світу. Вона виступає одночасно як суб'єкт глобалізації (інтернаціоналізації) і як відповідь на зовнішні і внутрішні виклики світової конкуренції і необхідності

підвищення ефективності суспільного виробництва шляхом регіональної економічної інтеграції (типу ЄС, НАФТА, АТЕС та ін.).

Міжнародний поділ праці – це процес відособлення різних видів трудової діяльності на міжнародному рівні, які взаємодіють і взаємодоповнюють один одного, складаючи об'єктивну основу міжнародного обміну товарами, послугами та результатами інших видів діяльності [16].

Економічний обмін між країнами зумовлений: загальним поділом праці (між великими сферами економіки: промисловістю, сільським господарством, будівництвом та ін.); частковим поділом праці (між галузями та всередині галузей цих сфер); одиничним поділом праці (всередині підприємства) [2].

Міжнародний поділ праці має внутрішню структуру і відповідні форми розвитку. Основними формами міжнародного поділу праці є міжнародна спеціалізація і міжнародне кооперування праці.

Під міжнародною спеціалізацією виробництва (спеціалізація – це концентрація виробництва на випуску певної однорідної продукції) розуміють таку форму поділу праці між країнами, при якій зростання концентрації однорідного виробництва і усупільнення праці в світі відбувається на основі прогресуючої диференціації національних виробництв, виділення їх в самостійні (відокремлені) технологічні процеси, в окремі галузі і підгалузі, виготовлення все більш однорідних продуктів праці понад внутрішні потреби, що спричиняє дедалі більш взаємне доповнення диференційованих національних комплексів.

Об'єктивна необхідність участі країн в міжнародному поділі праці зумовлюється так званім законом порівняльної переваги. Його суть полягає в тому, що кожна країна з причини дії вказаних вище факторів не може виробляти увесь номенклатурний обсяг матеріальних благ з високою ефективністю.

Отже, міжнародний поділ праці – це вищий ступінь розвитку суспільного поділу праці між країнами, який спирається на стійку, економічно вигідну спеціалізацію виробництва окремих країн на тих чи інших видах продукції і веде до взаємного обміну результатами виробництва.

РОЗДІЛ 2. ФАКТОРИ ВИРОБНИЦТВА ТА ЗАБЕЗПЕЧЕНІСТЬ НИМИ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

2.1. Загальна характеристика факторів виробництва

З класичної політекономії відомо, що факторами виробництва в усі часи і повсюдно виступали: земля, праця, капітал.

Підходи до трактування того, що вважати фактором виробництва, вельми різноманітні. Однак в цілому в економічній науці зараз склався консенсус щодо визначення самого поняття факторів виробництва.

– Фактори виробництва (factors of production) – ресурси, які необхідно затратити, щоб зробити товар. Такими факторами виробництва є праця і технологія (людські ресурси), земля і капітал (майнові ресурси). Деякі теоретики міжнародної економіки визнають існування значно більшого числа факторів виробництва. Наприклад, американський економіст Едвард Лімер вважає капітал, три типи робочої сили, вугілля, нафта та інші мінеральні ресурси самостійними факторами виробництва. Ми будемо дотримуватися загальновизнаних положень сучасної політекономії і вважати факторами виробництва (економічними ресурсами суспільства) наступні:

– Праця (labor) – фізична і розумова діяльність людини, спрямована на досягнення корисного результату.

– Технологія (technology) – наукові методи досягнення практичних цілей, включаючи підприємницькі здібності.

– Земля (land) – все, що надала природа в розпорядження людини для його виробничої діяльності (грунт, корисні копалини, вода, повітря, ліси та ін.).

– Капітал (capital) – накопичений запас засобів у продуктивній, грошовій і товарній формах, необхідних для створення матеріальних благ [42].

Кожен з факторів виробництва має ціну. Ціною праці є заробітна плата, технології – ліцензійний і патентний платіж, землі – земельна рента, капіталу – банківський відсоток. Ціна фактора виробництва відображає баланс попиту і пропозиції на нього, як в рамках окремої держави, так і у взаєминах держав один з одним. Оскільки держави сучасного світу в різній мірі наділені окремими

факторами виробництва, то ціни на них будуть різні. Чи не вимагає особливого доказу положення про те, що ціна землі в Росії буде відносно низькою, а в Голландії – відносно високою, ціна праці в Китаї – відносно низькою, а в Німеччині – відносно високою, ціна капіталу в США – відносно низькою, а в Польщі – відносно високою, ціна технології в Японії – відносно низькою, а в Тайвані – відносно високою.

За ступенем спеціалізації фактори виробництва діляться на:

- Загальні, тобто ті, які можна застосувати в різних галузях (персонал з вищою освітою, технологія, електрика).
- Спеціальні, тобто ті, які можна застосувати для випуску тільки однієї галузі (венчурний капітал, перукар).

За походженням фактори виробництва діляться на:

- Основні – ті, що дісталися від природи або стали результатом тривалого історичного розвитку (географічне положення, природні ресурси, некваліфікована робоча сила, борги).
- Розвинені – ті, що придбані країною в результаті інтенсивних пошуків і капіталовкладень (сучасна технологія, кваліфіковані кадри, сучасна інфраструктура).

Забезпеченість країн світу факторами виробництва різна і змінюється як в часі, так і в просторі.

До початку 90-х років до 60% світових факторів виробництва було зосереджено в 6 провідних країнах світу: США, Японії, Німеччині, Франції, Великобританії, Канаді. При цьому тільки на США і Японію припадає понад 70% наукового персоналу світу, майже 50% капіталу і більше 35% кваліфікованої робочої сили.

Розподіл капіталу (перший стовпець) кілька зміщено в бік багатих країн. У п'яти з шести провідних країн світу капітал є кілька більш надлишковим в порівнянні з іншими факторами: так США мають у своєму розпорядженні 33,6% сумарного обсягу капіталу в світі, що вище, ніж їх частка в 28,6% у всіх факторах, що створюють національний дохід. В іншому світі відповідно спостерігається

деякий недолік капіталу: 27,3% його світового виробництва по сумарній забезпеченості факторами.

Ще більша розбіжність спостерігається в розподілі вчених, зайнятих в наукових дослідженнях і розробках, найважливіший елемент витрат при виробництві товарів новітньої технології. За приблизною оцінкою, в шести зазначених країнах зосереджено до 85% всіх вчених світу (без урахування колишнього СРСР і східноєвропейських країн). Зокрема, вчені щодо надлишкові в США, Японії, Німеччині, Великобританії [33].

Високої концентрації вчених, зайнятих в науково-дослідних роботах декількох провідних країн світу, протистоїть прямо протилежна ситуація, коли мова заходить про некваліфікованій праці неписьменних працівників. Некваліфікована робоча сила може бути використана тільки для ручної праці. Вона сконцентрована в густонаселених найбідніших країнах світу.

Що стосується проміжних груп, кваліфікованої і напівкваліфікованої робочої сили, то відмінності між виділеними країнами не дуже великі.

Концентрація оброблюваних земель відносно висока в Північній Америці, Росії, Китаї, Індії, Латинській Америці, Україні. Бідні оброблюваними землями багато країн Західної Європи і особливо Японія.

Міжнародний поділ факторів виробництва (international division of factors) – історично склалося зосередження окремих факторів виробництва в різних країнах, що є передумовою виробництва ними певних товарів, економічно більш вигідних, ніж в інших країнах.

Міжнародний поділ такого фактора виробництва, як земля, має на увазі, що країни в різного ступеня наділені фізичними ресурсами, які їм надала природа: територією, водою, лісами, природними ресурсами і корисними копалинами. Сюди ж відноситься географічне положення країн, їх природно-кліматичні умови. Очевидно, що В'єтнам виробляє в числі іншого рис, а ПАР – діаманти не в останню чергу тому, що у В'єтнамі природно-кліматичні умови більше сприяють вирощуванню рису, а надра ПАР – для видобутку алмазів.

Міжнародний поділ капіталу виражається не тільки в різній забезпеченості країн накопиченими запасами матеріальних коштів, необхідних для виробництва товарів, а й у відмінностях історичних традицій і досвіду виробництва, рівнів розвитку товарного виробництва і ринкових механізмів, а так само просто грошових і інших фінансових ресурсів. Наявність достатніх заощаджень (капіталу в грошовій формі) є найважливішою передумовою для інвестиції і розширення виробництва. Франція виробляє супутники і літаки, оскільки має в своєму розпорядженні історично накопиченим виробничим капіталом і відповідними фінансовими можливостями, на відміну від Малі, де наявний накопичений капітал і історичні традиції обумовлюють її спеціалізацію на продукції традиційних промислів і тваринництва [23].

Нарешті, міжнародний поділ технології є результатом відмінностей в рівні розвитку науково-технічного прогресу, досягнутого в окремих країнах, і в значній мірі виступає наслідком відмінностей в забезпеченості такими факторами виробництва, як праця і капітал. Воно включає як і різну забезпеченість країн ресурсами знань, тобто сумою науково-технічної інформації, зосередженої в наукових установах, літературі, банках даних тощо Американська комп'ютерна технологія забезпечує США лідируюче становище в світі в галузі торгівлі комп'ютерами, а голландська технологія вирощування живих квітів – першість Нідерландів в торгівлі ними на світовому ринку.

Всі економічні ресурси (фактори виробництва) мають одну загальну властивість: вони або рідкісні, або наявні в обмеженій кількості. Ця рідкісність відносна і означає, що ресурсів, як правило, менше, ніж їх необхідно для задоволення потреб на даному етапі економічного розвитку. Обмежені і природні ресурси, і засоби виробництва, і праця, і підприємницькі здібності, як на рівні суспільного виробництва, так і на рівні окремого підприємства чи домогосподарства.

2.2. Природно-ресурсний потенціал – економічний ресурс

Функціонування світового господарства неможливо без використання його природно-ресурсного потенціалу.

Природно-ресурсний потенціал (ПРП) – являє собою сукупну продуктивність природних ресурсів світу за одиницю часу, виражену через їх суспільно-споживчу вартість в натуральному (т., куб. м., баррелях та ін.) або грошовому обчисленні. Його носієм виступає фактор виробництва – земля.

Земля, як фактор виробництва, надає для господарської діяльності людини широкий комплекс природних ресурсів. під ними розуміються тіла і сили природи, що використовуються безпосередньо в матеріальній діяльності для задоволення потреб людського суспільства. За своїм призначенням вони поділяються на:

- енергетичні;
- сировинні;
- продовольчі;
- оздоровчі;
- культурно-естетичні.

За кількісною ознакою природні ресурси можуть бути поділені на:

- невичерпні (внутрішнє тепло землі, сонячна радіація, енергія прибою, припливів і відливів, падаючої води, вітру та ін.);
- вичерпні відновлювані (грунт, водні ресурси, лікувальні грязі, лікарські рослини, рослинна паливо);
- вичерпні невідновних (мінеральна сировина та паливо, будівельні матеріали).

В.П. Руденко природно-ресурсний потенціал території (акваторії) (ПРП) поділяє на ресурсні компоненти: земельні, водні, мінеральні, рослинні, фауністичні, рекреаційні.

Оцінка потенціалу земельних ресурсів визначається виробництвом вартості вирощуваної на одиниці площі сільськогосподарських угідь продукції, помноженої на їх загальну площу.

Оцінка потенціалу водних ресурсів здійснюється виходячи із загального економічного ефекту, який отримують від їх використання провідними галузями народного господарства (наприклад, в зрошуваному землеробстві за рахунок підвищення врожайності сільськогосподарських культур).

Оцінка потенціалу мінеральних ресурсів базується на показниках умовної річної продуктивності відповідних родовищ, помноженої на вартість одиниці їх продукції.

Оцінка потенціалу рослинних ресурсів розраховується за вартістю природного рослинного приросту (наприклад, 1м. куб. деревини) з одиниці площі, помноженої на всю площу досліджуваної території.

Оцінка фауністичного потенціалу проводиться за середньорічною продуктивністю мисливських, рибних і медоносних ресурсів, яка дається в державних або міжнародних цінах.

Оцінка потенціалу природно-рекреаційних ресурсів обчислюється за кількістю рекреантів, які можуть бути прийняті на відпочинок або оздоровлення в різних регіонах країни і за використаний ними для цього часу. Вартість останнього може бути оцінена виробництвом валового внутрішнього продукту, який створюється за одиницю часу рекреантами в період їх роботи, на кількість днів відпочинку або лікування.

В умовах ринкової економіки найважливішою проблемою в системі природокористування є механізм природоохоронних заходів. У багатьох країнах світу для вирішення цієї проблеми вводяться екологічні податки, плата за користування природними ресурсами, пільги при кредитуванні ресурсозберігаючих технологій та інше. В останні роки ринковим механізмом стимулюється виробництво економічно чистої продукції, створюються навіть спеціальні екобанки.

Таким чином, у більшості випадків природно-ресурсний потенціал розглядається як сукупність природних ресурсів, які можуть бути використані у господарській діяльності. Він має динамічний характер, його величина змінюється в процесі господарського освоєння території.

Природно-ресурсний потенціал може розглядатися на різних рівнях: глобальному, загальнодержавному, регіональному та локальному. Особливої уваги потребує дослідження природно-ресурсного потенціалу на регіональному рівні. Саме на регіональному рівні найбільш повно проявляються проблеми сталого розвитку суспільства, екологізації виробництва і раціонального використання природно-ресурсного потенціалу. Регіон, як цілісна територія з відповідним потенціалом розвитку, здатен впливати на розвиток держави в цілому. Зв'язок природно-ресурсного потенціалу з конкретною територією обумовлює його всезагальні та індивідуальні ознаки, наділяє його властивостями системного утворення [15].

Земельний природно-ресурсний потенціал. Землі, які можуть використовуватися людством в господарській діяльності, складають 13,4 млрд. га. Площа земель сільськогосподарського призначення перевищує 4,6 млрд. га. З них оброблюваних – близько 1,46 млрд. га..

У перерахунку на душу населення це складає близько 0,16 га. Зі зростанням чисельності населення, з одного боку, і щорічними вилученнями оброблюваних земель під різне несільськогосподарське використання (розширення міських площ, будівництво доріг, каналів і ін.) з іншого, вже в найближчому майбутньому на кожного жителя планети припадатиме менше 0,15 га. землі.

Земельні площі світу утворюють земельний фонд, найважливішою складовою частиною якого є сільськогосподарські угіддя, ріллі, сінокоси, луки і пасовища (2,6 млрд. га.). Використання земельних площ здійснюється відповідно по земельним кадастрам, які є в більшості країн світу.

Земельний кадастр – це система знань про правовий режим земель, їх розподілі по землевласникам, землекористувачам, а також про якісну характеристику і народногосподарської цінності землі.

Одним з найважливіших компонентів земельних ресурсів є ґрунт – поверхневий шар земної кори, основною властивістю якого є родючість. Останнє значною мірою залежить від вмісту в ґрунті гумусу. Воно коливається від 2-3% в підзолистих і червоноземних, до 12-14% в чорноземних. Найбільш поширеними по земній суші ґрунтами є чорноземи (35%), сірі лісові і підзолисті, бурі (26%), червоноземи (13%), алювіальні (13%). Найбільш якісними (родючими) ґрунтами вважаються чорноземи. Приблизно 1/4 частина їх світових площ припадає на Україну [29].

Якості ґрунтів оцінюються бонітування, вираженої в балах.

Через посушливий клімат в багатьох землеробських регіонах планети до 15% всіх оброблюваних земель світу зрошується.

Найбільшими площами оброблюваних земельних угідь, які виступають в якості одного з факторів виробництва, мають у своєму розпорядженні великі країни: Росія, Китай, США, Бразилія, Австралія, Індія, Індонезія, Мексика. Однак, лінійної залежності між розмірами країн і їх земельним фондом не існує, так як природно-кліматичні умови в ряді країн унеможливають повсюдне використання земель. Питома вага сільськогосподарських угідь у загальній земельній площі становить: в США – 53%, Канаді – 7%, Бразилії – 28%, Аргентині – 65%, Китаї – 40%, Японії – 16%, Німеччині – 50%, Франції – 63%, Україні – 70%. Рівень забезпеченості орними землями населення країн також суттєво різниться. У світі він становить 0,16 га на душу населення, в Україні – 0,64 га; в США – 0,63; в Китаї – 0,16; в Німеччині – 0,15; в Великобританії – 0,13; в Японії – 0,04 га.

Водно-ресурсний потенціал. Вода – найважливіший мінерал Землі, без якого неможлива ні господарська діяльність людини, ні існування всього живого.

Сумарні запаси води на планеті – 1,386 млрд. км³. З цієї кількості 96,5% припадає на води Світового океану. обсяг підземних вод становить понад 23400 тис. км³, в льодовиках міститься 24064 тис. км³, в озерах – 176 тис. км³, в болотах – 11,5 тис. км³, в річках – 2,12 тис. км³. Ресурси прісних вод становлять лише 2,5%, при цьому більш 2/3 їх кількості законсервовано в льодовиках і снігах.

Сучасні водні ресурси людства, тобто та частина гідросфери планети, яка може бути безпосередньо використана в господарському обороті (в даний час або в доступній для огляду перспективі) становить лише 4,5 млн. км³ (0,003%). Сюди включається поверхневий стік (води річок, озер, боліт), підземні води, гірські льодовики (крім арктичних і антарктичних зон).

Розподіл водних ресурсів по території планети вкрай нерівномірно. При середньої забезпеченості 1 км² площі суші планети в 268 тис. м³. в рік, є регіони, де цей показник в десятки разів більше (Бразилія, республіка Конго), в інших – у стільки ж разів менше (аридні зони планети). У США на кожен 1 км. кв. площі припадає 363 тис. м³ води на рік, у Франції – 441, в Україні – лише 83.

Ще більша нерівномірність у забезпеченні водою жителів планети і її використанні.

Найбільші ресурси води в Росії (понад 4,5 тис. км.³/ Рік), Бразилії (3,2), США (2,8), КНР (2,6), Канаді (2,5 км.³/рік) [26].

Енергія падаючих річкових вод являє гідроенергетичний потенціал планети. Він оцінюється в 10 трлн кВт/год, що приблизно відповідає сучасному виробництву всієї електроенергії в світі. Однак за технічними та економічними причин, тільки незначна частина цього гідроенергетичного потенціалу може бути залучена в господарський оборот.

Великими гідроенергоресурсами володіють: Китай, США, Росія, Республіка Конго, Канада, Бразилія.

Мінеральний природно-ресурсний потенціал (Паливно-енергетичні та сировинні ресурси). У надрах планети міститься близько 70 рудних і 8 нерудних мінералів. Вони утворюють паливно-енергетичний і мінеральний природно ресурсний потенціал, що складається з більш, ніж 200 видів корисних копалин. За своїми фізико-хімічними властивостями і використанням в господарстві вони поділяються на енергохімічні (вугілля, нафта, природний газ, уран, торій, горючі сланці, торф та ін.); рудні (руди чорних, кольорових, рідкісних, розсіяних, благородних металів); нерудні металургійні (флюси, вогнетриви); гірничо-хімічні (апатити, нефеліни, кам'яна, калійна солі, сірка, сірчаний колчедан,

барій, фосфорити,); технічні (алмаз, корунд, азбест, тальк, каолін, графіт, слюда); будівельні (глина, керамзит, мергель, крейда, кристалічні гірські породи); гідротермальні (прісні і мінеральні природні підземні та поверхневі води) види. Корисні копалини знаходяться в твердому, рідкому і газоподібному стані. Виходячи з промислового використання всі корисні копалини поділяють на чотири основні групи: паливно-енергетичні (горючі), рудні (металеві), нерудні (неметалеві), гідро- і газомінеральні.

Розподіл мінерально-ресурсного потенціалу по планеті вкрай нерівномірно. Це пояснюється особливостями геологічного і тектонічної будови земної кори.

1. *Паливно-енергетичні ресурси.* Основою сучасної енергетики служать вугілля (кам'яне і буре), нафта, природний газ, горючі сланці, торф, уран і торій.

Найбільші запаси паливних ресурсів зосереджені в Азії, Австралії і

Серед країн, які володіють значними паливними ресурсами виділяються Саудівська Аравія, Росія, КНР, США, Іран.

Вугільні басейни займають приблизно 15% суші. найбільші запаси вугільних ресурсів в Китаї, США, Росії, Австралії, ПАР, Німеччини, Великобританії, Індії, Канаді, ПАР, Польщі [31].

Найважливіші вугільні басейни світу – Аппалачський (США), Фушунський (Китай), Кузнецький (Росія), Рурський (Німеччина), Сілезький (Польща).

Загально-геологічні запаси вугілля – 10-14 трлн. т., що з енергетичного потенціалу в кілька разів перевищують сумарні ресурси нафти і газу, розвідані запаси – 1200-1500 мдрд. т., а придатні для промислового освоєння – 1000 млн. т.. При сучасному рівні видобутку (4 млрд./рік) промислові запаси вугілля можуть забезпечити потреби людства на 250 років, а загально-геологічні запаси, навіть при зростанні видобутку – не менше, ніж на 1000 років [7]

Запаси нафти – 136,7 млрд. т., в тому числі в промислово розвинених країнах – 86,9 млрд. т., в СНД – 7,8 млрд. т.. Найбільші родовища нафти зосереджені на Близькому і Середньому Сході (Саудівська Аравія, Іран, Кувейт,

Ірак, Катар, Бахрейн), в Росії (Західний Сибір). Значні запаси нафти в Південно-Східній і Південній Азії (Індонезія, Малайзія), Африці (Алжир, Лівія, Нігерія), Латинській Америці (Венесуела, Мексика, Колумбія, Еквадор), в Європі (в шельфах Північного моря). Дуже перспективний Каспійський регіон (Азербайджан, Туркменістан, Казахстан, Росія). Тут тільки в казахському секторі Каспію передбачувані запаси нафти – 7-9 млрд. т., що приблизно в 3 рази перевищує всі її запаси в США.

Розвідані запаси нафти перевищують сучасний видобуток в 46 раз, в тому числі в регіонах Близького і Середнього Сходу – в 99 разів, Азіатсько-Тихоокеанському регіоні – в 19 разів, в Західній Європі – в 10 разів, в СНД – в 20 разів, в Африці – в 28 разів.

Родовища природного газу, як правило, збігаються територіально з родовищами нафти. Однак в цілому його розподіл по регіонах світу більш рівномірно в порівнянні з розподілом нафти. Його родовища є практично у всіх регіонах світу. Виняток становлять країни СНД і Близького Сходу.

Найбільш багата запасами природного газу Росія. На її частку припадає 32,21% світових запасів цього цінного виду палива і сировини. за нею йдуть Іран, країни Близького Сходу, США.

Уран і торій – ядерне паливо, наявне в США (штат Міссурі), в Канаді (Раббі-Лейк), Австралії (Рейнджер), а так само в ПАР, Франції, Бразилії, Нігерії, Габоні, Аргентині, Росії, Україні, Киргизії.

Сумарні запаси обчислюються більш, ніж в 2 млн. т. (щорічний видобуток 35 – 40 тис. т.) [17].

Горючі сланці є в Китаї, Естонії, інших країнах. Однак через невисоку калорійності їх використання обмежене.

Великі запаси торфу є в Росії (Західний Сибір), Ірландії, Німеччини, Польщі, Фінляндії, Канаді. Однак в даний час він в якості палива практично не використовується, а застосовується у вигляді органічного добрива і сировини для промислового виробництва окремих видів продукції.

2. *Металеві (рудні) ресурси.* Найбільшими запасами металевих корисних копалин володіють США, Канада, Австралія, Китай, Росія.

До найважливіших металевим ресурсів належать руди чорних металів – залізні, марганцеві, хромові. Сумарні запаси залізних руд – 230 млрд. т, в тому числі в країнах СНД – 78; в Австралії – 28,1; в Канаді – 26,6; США – 25,2; Індії – 12,1. Значні ресурси залізних руд є також у Бразилії, Ліберії. Вміст заліза – від 25 до 65%. За запасами марганцевих руд виділяються Австралія, Бразилія, Індія, Габон, ПАР, Україна.

Світові запаси хромітів – 5 млрд. т. Основні їх запаси в ПАР (більше 3 млрд. т) і Зімбабве (1,3 млрд. т.), Філіппіни.

Руди кольорових металів – ванадію, кобальту, молібдену, а так само нікелеві, сконцентровані в Тихоокеанському і Середземноморському геохімічних поясах. Вони характеризуються низьким вмістом металу (0,5 – 2%) і багато-компонентністю (до 10-14). Сформувалося кілька регіонів планети, де зосереджені значні ресурси цих металів.

Основні запаси ванадію в ПАР і Західної Австралії, кобальту – в «мідному поясі» Заїру і Замбії, молібдену – в США (штат Колорадо), Китаї.

Запаси мідних руд (400 млн. т) припадають, в основному, на Південну і Центральну Америку (Чилі, Перу, Мексики, Панами); Північну Америку (США, Канада); Африку (Замбію, Заїр, ПАР).

Запаси нікелевих руд (понад 95 млн. т) зосереджені в Росії (Норильськ), Канаді, Австралії, Колумбії, Новій Каледонії, Індонезії, Філіппінах.

Олово (близько 8 млн. т) є в М'янмі, Малайзії, Болівії, Індонезії, Бразилії, Нігерії, Заїрі.

Алюміній містять руди (боксити, алуніти, нефеліни) мають широке поширення на планеті. Найважливіші з них – боксити (більш 20 млрд. т) зосереджені в Гвінеї, Австралії, Бразилії, Ямайці. Вони також є в Суринамі, Гвінеї, Індії, Франції, Угорщини. Алуніти – в Росії, США, Китаї, Австралії. Нефелін – в Росії, Монголії, США, Канаді, Норвегії, Португалії, Італії, Мексиці.

Поліметалічні руди – мінеральні утворення, що включають кольорові, рідкісні і благородні метали. Найчастіше вони використовуються для отримання цинку і свинцю. Найбільші запаси свинцю (близько 200 млн. т) в США, Австралії, Намібії, Замбії. Родовища цинку (більше 200 млн. т) в США, Канаді, Австралії.

Благородні метали – золото, срібло, платина. Сучасне призначення – переважно технічні цілі і в меншій мірі – предмети розкоші. Найбільші запаси золота – в ПАР, Росії, США, Узбекистані, Австралії, Канада, Індії, Китаї, Бразилії, Гані. Відомі родовища срібла вже практично вичерпали. Відносно невеликі розробки зберігаються лише в Канаді, США, Мексиці, Перу, Росії, Японії, Австралії, ФРН, Болівії, Франції. Основні родовища платини в Росії, Канаді.

3. *Нерудна (гірничо-хімічна) сировина.* Ресурси гірничо-хімічної сировини представляють фосфорити, апатити, калійні і магнезіальні солі, самородна сірка та її сполуки, а також барит, борні руди, бром, розчини йоду.

Прогнозні ресурси фосфорномістної сировини в світі – близько 35 млрд. т., розвідано – 11,3 млрд. т. Переважна їх частина зосереджена в Марокко – 5,9 млрд. т (52%), ПАР – 2,53 (22%), США – 1,23 (11%), Бразилії – 0,33 (3%). Є вони також в Ізраїлі, Алжирі, Науру (державо-острів в Тихому океані) і інших країнах. Найбільші родовища апатитів – в Росії (Кольський півострів), Швеції, в центральних і східних районах Африки [38].

Значні запаси калійних солей є в Росії, Німеччині, Казахстані, Україні, Білорусії, США, Канаді, Франції.

Родовища магнезіальних солей – в США (Солоне озеро), Туркменії (Кара-Богаз-Гол), Росії (Баскунчак, Верхньокамське). З родовищами магнезіальних солей пов'язані запаси кухонної солі. Великі її запаси є в США, Росії, Великобританії, України. Запаси самородної сірки є в Україні, Польщі, Ірані, США, Мексиці.

Нерудна сировину для металургійної промисловості – магнезит, флюсові вапняки, доломіт, формувальні піски і глини. Вони – неодмінні учасники

металургійного процесу і є практично у всіх країнах світу. Вогнетривка сировина – азбест – має більш обмежене поширення – Росія, Канада, США, Китай і деякі інші країни.

Мінеральні будівельні матеріали – мармур, граніт, скляні піски, вапняки, мергелі. Великі родовища мармуру є в Росії (Урал, Алдан, Гірська Шорія), в США, Канаді, Італії та багатьох інших країнах. Кристалічні породи – граніти, діорити, гнейси, поширені ще більш широко і є в більшості країн на всіх континентах планети. Значні їх запаси є і в Україні (Наддніпрянина, Полісся).

Коштовні камені – алмаз, рубін, яшма, агат, гірський кришталь і інші мають в географічному відношенні обмежене поширення. Основні родовища алмазів – ПАР, Росія, Заїр, Намібія, Бразилія, Венесуела, Ангола, Гана. Багаті дорогоцінними каменями Колумбія, Шрі-Ланка, Індія.

Рослинний природно-ресурсний потенціал. Основну частину ресурсів рослинного світу, що використовуються людиною у господарській діяльності, складають ліси. Вони дають деревину, а також технічні, харчові, кормові, лікарські та інші продукти.

Лісом покрита площа планети – більше як 40 млн. км², що становить 28% території суші, але придатні для використання тільки 23 млн. км².

Сумарні запаси деревини – 359 млрд. м³, в тому числі хвойної – 127 і листяної – 232. Основна частина лісів розташована в Північній і Південній географічних смугах [40].

Північна географічна смуга розташована в помірному кліматичному поясі. Тут сформувалося три регіони розробок: Росія, Північна Європа, Північна Америка. Найбільша площа лісів в Росії (30% лісової площі планети).

Південна лісова смуга простягається в межах екваторіального і тропічного кліматичних поясів. Виділяються наступні регіони лісорозробок: Південно-Східна Азія, Центральна и Західна Африка, Південна Америка. Серед країн цієї зони великими лісовими площами виділяється Бразилія, Французька Гвіана, Гайана.

Фауністичний природно-ресурсний потенціал. На планеті – близько 1,5 млн. різних видів тварин. З них приручено і одомашнено лише 60 видів.

Природні фауністичні ресурси – дикі тварини, птиця, риба – являють собою предмет полювання і рибальства. Найбільші фауністичні ресурси планети зберігаються в Африці, де створені всесвітньо відомі національні парки, Південній Америці, Австралії.

Ресурси дикої фауни зараз використовується у відносно невеликих масштабах. Полювання на звірів залишається основою господарства тільки у окремих північних народів і племен Африки, Амазонії і Малайського архіпелагу. Однак практично у всьому світі розвинене спортивне полювання. Спеціальні мисливські угіддя є в багатьох країнах Європи і Північної Америки, окремих регіонах Африки.

Рекреаційний потенціал. Рекреаційний потенціал планети включає до свого складу ресурси природного і антропогенного походження. В широкому розумінні він являє собою сукупність природних, природно-технічних, соціально-економічних комплексів та їх елементів, які залучені в туристичну індустрію і сприяють відновленню та розвитку фізичних і духовних сил людини, його працездатності. Розрізняють природні і соціально-економічні (культурно-історичні) ресурси.

Природні рекреаційні ресурси – це особливості природи, природні і природно-технічні геосистеми, тіла, явища природи, їх компоненти та особливості, природоохоронні об'єкти, які при сучасному рівні розвитку продуктивних сил використовуються для задоволення рекреаційних потреб населення. До цих ресурсів відносяться такі компоненти природи, як клімат, поверхневі і підземні води, в тому числі мінеральні, рослинний і тваринний світ – все, що використовується для пізнавальних, лікувально-оздоровчих, спортивних цілей. Для здійснення відпочинку використовуються також природні національні парки, заповідники, території з пам'ятниками природи, мальовничими ландшафтами.

Соціально-економічні рекреаційні ресурси – це культурні об’єкти, пам’ятки історії, архітектури (історико-архітектурні пам’ятки), етнографічні особливості території та ін.

Особливо велике значення для рекреаційних цілей грають в наш час моря і океани. До найважливіших рекреаційно-туристичним береговим районам належать: в Атлантичному океані – Середземноморське узбережжя Південної Європи та Північної Африки, узбережжя Балтійського і Чорного морів, півострова Флорида (США), Куба, Гаїті, Багамські острови, райони міст та міських агломерацій Атлантичного узбережжя Північної та Південної Америки; в Тихому океані Гавайські острови, острови Полінезії і Мікронезії, східне узбережжя Австралії, затока Бохайвань і острів Хайнань (КНР), узбережжя Японського моря, райони міст і міських агломерацій узбережжя Північної та Південної Америки; в Індійському океані – острова Шрі-Ланка, район прибережних міських агломерацій Індії, східне узбережжя острова Мадагаскар, Сейшельські і Мальдивські острови. Набувають все більшого поширення туристичні подорожі на кораблях (морські круїзи), підводне полювання, спортивне рибальство, віндсерфінг, плавання на яхтах, катамаранах [19].

Важливими рекреаційними територіями світу є гірські системи Альп, Кавказу, Карпат, Піренеїв, Гімалаїв, Анд (кліматичні і бальнеологічні курорти, альпінізм).

Використання природних рекреаційних ресурсів залежить від транспортної доступності території, рівня розвитку інфраструктури.

В цьому відношенні позитивно відрізняються багато країн Європи, що в поєднанні з наявністю в них природних та історико-культурних рекреаційних ресурсів, робить їх привабливими для туристів з усього світу.

Великими рекреаційними ресурсами володіють багато країн Азії – прекрасними пляжами на узбережжях теплих морів, гірськими системами, унікальними історичними і архітектурними пам’ятниками, самобутньою культурою народів багатьох країн. В Америці великою привабливістю користуються країни Карибського басейну, Мексика, багато регіонів США,

Канади, Бразилії та ін. країн. Великим рекреаційним потенціалом володіють Африка, Австралія, острови Океанії.

Загальний обсяг світових рекреаційних ресурсів не може бути повністю визначений як в якісному, так і в кількісному вимірах. Для їх оцінки необхідний облік географічного положення, особливості клімату, ландшафтів, рівень комфорту в системі обслуговування туристів.

До основних сучасних видів рекреаційних ресурсів можна віднести: узбережжя теплих морів; береги річок, озер, водосховищ; лісові та лугові масиви; передгір'я і гірські країни; міста – столичні та історичні центри; міста-курорти і курортні місцевості; релігійно-культурні комплекси та окремі споруди, які мають в межах і поза межами населених пунктів; стародавні міста, фортифікаційні споруди (печерні міста, фортеці та ін.); каменоломні.

Важливу роль в якості туристично-рекреаційних ресурсів грають пам'ятники світової культурної спадщини – найцінніші об'єкти природи, історії та культури, що знаходяться під захистом ЮНЕСКО.

Найбільш широко освоєні і активно використовуються для туристичних цілей туристично-рекреаційні ресурси Європи (особливо, Греція, Італія, Франція, Великобританія, ФРН, Швейцарія, Австрія, Іспанія, Польща, Угорщина, Чехія, Словенія, Хорватія та ін.), США, Японія, Мексика, Австралія, Єгипет, Туреччина [39].

Великим рекреаційним потенціалом, який ще відносно слабо використовується, мають Китай, Індія, Росія, Україна та ін. країни.

Масштаби рекреації всіх видів відпочинку і туризму, які використовуються – зростають. Вже зараз, наприклад, в Польщі близько 16% території країни так чи інакше залучено в рекреаційну діяльність, в США такі території складають 8% площі країни. Рекреаційні ресурси багатьох країн стали важливим, а іноді і провідним джерелом доходів (Греція, Іспанія, Італія, Швейцарія, Єгипет, Мексика, САНМАРИН, Монако та ін.).

На характер використання рекреаційних ресурсів надзвичайно сильний вплив надають екологічний стан території – чистота або забрудненість вод,

повітря, ґрунтів, а також порядок або хаос в соціально-економічному житті суспільства, економіці країни, тероризм, військові конфлікти та ін.

Ресурси вод світового океану. Світовий океан займає більш 2/3 площі нашої планети, де міститься до 97% всієї води гідросфери. У ньому, на думку вчених, зосереджені ресурси (водні, мінеральні, енергетичні, біологічні та ін.) перевищують ресурси суші. У морській воді вченими виявлено наявність близько 70 хімічних елементів. З неї видобувають кухонну сіль (1/3 частина, яка споживається в даний час людиною), а також бром, калій, магній і ін.

Ресурси світового океану в цілому діляться на біологічні, мінеральні, енергетичні.

Людство здавна використовує біологічні ресурси океану. Однак серед трьох груп океанічних організмів – планктону (дрібних організмів – фіто- і зоопланктон, переносячи водою), бентоса (морські організми, що живуть на дні – водорості, коралові поліпи, морські зірки, актинії) і нектону (риби, морські тварини, молюски) переважно використовувався і продовжує використовуватися лише останній. Їх біомаса становить всього 1% від 35 млрд. т всієї біологічної маси, що міститься в океані.

Щорічно людство споживає до 100 млн. т. морепродуктів [6]. Якщо ж людство зможе залучити до використання планктон і бентос, то їх споживання зросте в кілька разів.

Переважна частина морських промислів доводиться на рибальство (80-90% від їх сумарного обсягу).

Основна частина морської біомаси сконцентрована на континентальному шельфі, який займають лише 7-8% площі Світового океану і мілководдях (банках) в центральній частині Тихого океану (прибережні води островів Океанії), Північна Атлантика.

Найбільші рибпромислові країни світу – Японія, Китай, Росія, США, Чилі, Норвегія, Індія, Республіка Корея, Данія, Індонезія, Таїланд, Великобританія, Ісландія.

Все більшого розвитку в окремих регіонах світу, особливо в Східній і Південно-Східній Азії, отримує марікультура – штучне розведення риб, моллюсків, водоростей. Зараз на її частку припадає до 20% морської продукції, споживаної людиною. [6]

У морській воді, на дні океанів зосереджені практично невичерпні ресурси мінеральної сировини (в одному куб. км морської води міститься до 70 хімічних елементів, сумарною масою в 35 млн. т). Великі запаси залізо-марганцевих конкрецій – сировини для металургійної промисловості. Шельфи морів – Північного, Каспійського, Мексиканської і Перської заток багаті запасами нафти і газу. На думку фахівців геологічні запаси нафти оцінюються в 0,3 трлн. т., природного газу – в 140 трлн. куб. м. Видобуток нафти з морських шельфів вже зараз становить 1/4, а природного газу 1/10 від їх світового видобутку. Найбільш інтенсивно в цих цілях використовуються Перська, Мексиканський затоки, заливши Маракайбо, шельфи Північного і Каспійського морів [21].

Крім нафти і газу на морських шельфах здійснюється видобуток кам'яного вугілля (Великобританія, Японія, Нова Зеландія, Канада, Австралія). Дуже перспективний видобуток з морського дна залізної, мідної, нікелевої, титанової, магнієвої руд і інших матеріалів.

Величезні і невичерпні енергетичні ресурси океану – енергія припливів і відливів, морських течій, вітру. Є досвід створення приливних електростанцій (Франція, Росія). хвильові електростанції працюють в Японії, Австралії, Індії, Норвегії. У перспективі можливе використання енергії морських течій, прибою, різниці температур поверхневих і глибинних вод. Їх людству доведеться ще освоїти.

2.3. Розміщення населення та його природний і механічний рух

Населення (народонаселення) – це сукупність людей, що проживають на всій Землі або в межах конкретної території. Воно є невід'ємною і найважливішою складовою частиною продуктивних сил.

Найважливішою властивістю населення є його постійне оновлення за допомогою безперервної зміни поколінь, що отримало назву «природний рух населення». Другою особливістю населення є забезпечення його тривалого існування безперервним виробництвом засобів для життєзабезпечення (продуктів харчування, одягу, предметів праці та інше). Третя особливість – детермінізм розвитку населення суспільними відносинами і рівнем соціально-економічного розвитку країн.

В даний час на планеті проживає приблизно 6,5 млрд. Чоловік. У 10 країнах (Китай, Індія, США, Індонезія, Бразилія, Росія, Пакистан, Японія, Бангладеш, Мексика), в кожній з яких налічується понад 100 млн. чоловік, зосереджено 58,4% населення світу. У 14 країнах з населенням від 50 до 100 млн. Чоловік проживає 16,5% населення світу. Таким чином, основна частина населення (близько 80%) зосереджена лише в 23 країнах світу (з більш, ніж 200).

Поряд з великими за чисельністю населення країнами існує більше 40 держав, де чисельність населення не перевищує 100000 громадян. У них проживає всього 1,3 -1,5 млн. чоловік.

Наука мало знає про населення доісторичних часів. Але вчені вважають, що 1 млн. років тому на всій планеті проживало всього близько 125 тис. осіб. В античні часи (до нашої ери) проживало до 250 млн. людей. У 1000 році – 300 млн. чоловік (за 1000 років людство зросло всього на 16%). До XVII сторіччя воно подвоїлося і досягло 500 млн. Чоловік. Потім зростання чисельності населення прискорився і до 1820 року досяг 1000 млн. чоловік.

Природний рух населення виражається приростом населення внаслідок переважання народжуваності над смертністю. Однак приріст населення може бути і за рахунок механічного руху населення – приплив населення з інших регіонів (наприклад, в Ізраїль, ФРН, Канаду). Динаміка природного руху населення визначається співвідношенням коефіцієнтів народжуваності і смертності:

Природний приріст населення в значній мірі залежить від соціально-економічних умов. Для більшості розвинених капіталістичних країн характерні

висока або середня народжуваність (15 – 20%), низька смертність (10 – 15%), невисокий природний приріст (6 – 8%) і, в зв'язку з цим, щодо повільна зміна поколінь. У більшості країн, що розвиваються картина зворотна (30 – 40% народжуваність і 15 – 20% смертність). При різкому зменшенні в останні роки дитячої смертності швидко збільшується природний приріст населення і загальна його чисельність. Характерно, що в більшості країн тривалість життя жінок більша, ніж у чоловіків [19].

Існує три типи відтворення населення, що надають вирішальний вплив на його природний рух. Умовно їх називають: «французький», «англійський», «мексиканський».

– «Французький» характеризується тимчасовим падінням рівнів народжуваності і смертності, в результаті чого чисельність населення практично не збільшується або навіть падає.

– «Англійський» (правильніше було б називати Північноамериканський) характеризується збереженням відносно високого рівня народжуваності та одночасним зниженням рівня смертності. В ході цього процесу зростання чисельності населення повільно підвищується.

– «Мексиканський» зустрічається в більшості країн, що розвиваються. Він характеризується високим рівнем народжуваності і помітним зниженням рівня смертності. Рівень народжуваності починає падати на другому етапі, коли рівень смертності вже низький. Чисельність населення швидко зростає.

Значне переважання в світі третього (мексиканського) типу відтворення населення істотно впливає на перерозподіл населення по земній кулі. Неухильно підвищується частка країн, що розвиваються в загальній чисельності населення планети.

Експерти ООН передбачають, що до 2025 року чисельність населення світу перевищить 8 млрд. чол. Більше половини його чисельності буде проживати в Азії (близько 5 млрд.) і понад 1, 3 млрд. – в Африці.

Існує концепція про перспективну відносної стабілізації чисельності населення за допомогою «демографічного переходу». («Демографічний

перехід» – концепція, яка пояснює зміну типів відтворення населення, яке здійснюється під впливом не біологічних, а соціальних факторів).

Розрізняють 4 стадії демографічного переходу:

– Стадія початкової рівноваги, коли смертність і народжуваність високі, тому чисельність населення мала і змінюється незначно.

– Стадія початкового росту – зберігається висока народжуваність, але настає зниження рівня смертності. Чисельність населення швидко росте.

– Стадія подальшого зростання – народжуваність починає падати, смертність низька, тому чисельність населення зростає, але темпи приросту населення починають істотно знижуватися.

– Стадія наступної рівноваги – рівні народжуваності і смертності вирівнюються. Чисельність практично не змінюється або навіть знижується.

Високорозвинені країни знаходяться зараз на четвертій стадії демографічного циклу, що розвиваються – на другий і третій.

Сформована в даний час демографічна ситуація в світі не відповідає рівню продуктивних сил. Швидке зростання чисельності населення в більшості країн, що розвиваються обганяє зростання промислового і сільськогосподарського виробництва. Внаслідок цього – нестача продуктів харчування, предметів споживання, голод і злидні, міжнаціональні чвари. Такий стан має місце в ряді африканських країн (Ефіопія, Судан, Сомалі, Чад), азіатських (Камбоджа) і ін.

Населення розміщується по планеті вкрай нерівномірно. Приблизно на 7% площі суші проживає 70% всього населення, 80% населення проживає на рівнинах. У приморській зоні, на смузі шириною приблизно 200 км, проживає ½ частина населення Землі.

Великі коливання спостерігаються і в щільності населення. В Європі вона дорівнює близько 100 чоловік на 1 км, в Азії – 86, в Африці – 16, в Північній і Південній Америці – 21, в Австралії і Океанії – 3. Середня величина щільності населення в світі – приблизно 43 особи на 1 км (без урахування незаселених територій – Антарктиди, островів Арктики, високогір'я, пустель).

До країн з найбільшою щільністю населення відносяться: в Європі – Голландія (342 людини на 1 км), Бельгія (322); в Азії – Бангладеш (590) і Південна Корея (275); в Америці – Пуерто-Ріко (375); у Африці – Сейшельські о-ви (221) і о-ви Реуньон (158) [36].

Актуальною проблемою є вивчення міграцій населення і робочої сили.

Розміри міграцій різко зросли після відкриття європейцями Америки та Австралії. Разом з білим населенням в Америку насильно привозилися чорні раби з Африки. Скільки-небудь точних даних про чисельність привезених в Америку негрів немає. Тільки на Антильські о-ви, за розрахунками відомого німецького географа А. Гумбольдта, було вивезено близько 5-ти млн. рабів. На континент їх завозилося в десятки разів більше.

З Північної і Центральної Європи потоки емігрантів прямували в США, Канаду, Австралію; з країн, що говорять на романських мовах, – в сучасну Латинську Америку. Причини міграції були різними, перш за все економічні, але були і релігійні, і політичні. Перші поселення на території США і Австралії були або військові, або з виселених ув'язнених.

У 1861 – 1913 рр. з центральних областей Росії, а так само з України до Сибіру переїхало близько 4-х млн. чоловік. З кінця XIX в. до 1940 р з Китаю в Маньчжурію переселилося 33 млн. китайців.

Після Першої світової війни масові міграції населення мали місце в східноєвропейських країнах, що було пов'язано зі змінами політичної карти Європи і утворенням нових держав. В період громадянської війни мільйони людей покинули Радянську Росію (за приблизними даними, вихідців з Росії, які проживають за кордоном, більше 30 млн. чоловік). В результаті поділу британської Індії на дві держави – Індію і Пакистан (а пізніше і Бангладеш) тут переселилося з однієї країни в іншу більш 20 млн. чоловік.

В даний час фокусом еміграції стала Західна Європа, де налічується до 13 млн. іноземних робітників. Сформована там демографічна ситуація зумовила нестачу трудових ресурсів для динамічно галузей народного господарства, що

розвиваються і сфери обслуговування. Тому в різні країни цього регіону щороку приїжджає 4 – 5 млн. іноземних робітників.

В Європі, перш за все в країнах Європейського Союзу, утворився великий субрегіональний ринок праці, куди прагнуть вихідці з

країн співдружності народів (колишні британські колонії): Індії, Пакистану, Ямайки та ін. (переважно до Великобританії); з країн арабського Магрибу (колишні французькі колонії – до Франції); з Південної Європи і Туреччини – в Німеччину. Сюди ж починає формуватися потік мігрантів і з країн Східної Європи [32].

Регіональний ринок праці представляють США і Канада, куди спрямовуються вихідці з Мексики, Ямайки, країн Карибського басейну,

Центральної і Південної Америки; арабські країни Перської затоки – ринок праці для мігрантів з Індонезії, Малайзії, Філіппін, Шрі-Ланки, Пакистану, Індії; Аргентина – ринок праці для мігрантів з суміжних країн Південної Америки. Триває міграція єврейського населення з країн СНД до Ізраїлю.

Урбанізація – це процес підвищення в країні або районі частки міського населення + міський спосіб життя + зайнятість в промисловій сфері виробництва. За розрахунками фахівців, в 2000 р. питома вага міського населення досяг 50 – 60%. Вже зараз в деяких промислово розвинених країнах (Великобританії, ФРН, Нідерландах та ін.) Він склав 80%, а чисельність населення багатьох міст перевищила 10 млн. людей. Вважають, що найбільші міста світу – Мехіко і Сан-Паулу мають зараз відповідно 31,0 і 25,8 млн. жителів.

2.4. Трудові ресурси та робоча сила

Трудові ресурси – це частина населення працездатного віку, а також підлітки та особи пенсійного віку, які зайняті або можуть бути зайняті в суспільному виробництві і сфері обслуговування.

В середньому вони становлять 55% від загальної чисельності населення, проте ця цифра варіює по країнах і регіонах. У країнах з низьким природним

приростом (переважно розвинені країни) питома вага трудових ресурсів вище, в країнах, що розвиваються (з відносно швидкою зміною поколінь) – нижче.

Питома вага трудових ресурсів в країнах, що розвиваються становить 50-55%, в промислово-розвинених – 61-62%.

В Україні в трудові ресурси включаються вікові групи населення від 16 до 55 (60) років, у багатьох країнах Азії і Африки – від 16 до 50, в Данії, Швеції – від 16 до 67, в Норвегії – від 16 до 70 років [28].

Діюча частина трудових ресурсів надає робочу силу. Це поняття тотожне економічно активної частини населення. У них включаються: наймані робітники, самостійні працівники, сезонні і тимчасові працівники, учні, які працюють, слухачі курсів по перепідготовки кваліфікації.

Найбільша кількість зайнятої робочої сили доводиться на КНР – приблизно 500 млн. чол., за нею йде Індія – понад 400 млн. чол., США – 120 млн. чол., Індонезія і Бразилія – приблизно по 80 млн. чол., Японія – 60 млн. чол.

Чим більш економічно розвинені країни, тим вище частка зайнятого (Економічно активного) населення по відношенню до всього населення. У промислово розвинених країнах вона дорівнює 45 – 47%, в країнах, що розвиваються – 35 – 37%. Найменшу частку зайнятого населення мають країни Африки і Латинської Америки. Що стосується частки зайнятих серед жіночого населення, то вона відносно висока в соціалістичних і постсоціалістичних країнах (38-41%). У промислово розвинених, а так само в країнах, що розвиваються питома вага зайнятої частини жіночого населення – 16-20%.

За даними Міжнародної організації праці (МОП) економічно активна частина населення становить приблизно 75% трудових ресурсів, в тому числі в розвинених країнах – 80% – (45% всього населення), в країнах, що розвиваються – 70% (42% населення).

Приблизно 3/5 (60%) економічно активної частини населення світу зайнято в сільському господарстві. Саме за їхньою часткою визначається ступінь індустріалізації країн: менше 35% – індустріальні (в індустріальній

Великобританії їх питома вага, наприклад, – 2,3%, і Італії – 16%); 35-40% – індустріально-аграрні; 40-60% – аграрно-індустріальні; більше 60% – аграрні.

Близько 20% економічно активної частини населення зайнято зараз в промисловості (в Німеччині – 48%, Канаді – 26%); 20% – в інфраструктурі (в США – 54%, Німеччини -38%) [25].

Робоча сила за своєю професійної підготовленості, кваліфікації, рівню грамотності як фактора виробництва нерівноцінні. Це чітко підтвердив відомий вчений В. Леонт'єв, який звернув увагу на те, що одна з найбільш розвинених країн мира – США, в післявоєнні роки характеризувалася трудомісткими галузями виробництва (як слаборозвинені, праценадлишкові країни). Парадокс. Цей факт під назвою «парадокс Леонт'єва» і увійшов в економічну науку. «Парадокс» легко освідчився, коли робочу силу розділили за ступенем кваліфікації. У США розвинені галузі виробництва, що вимагають великих витрат кваліфікованої праці. Саме тут зосереджено близько 28% її світового потенціалу, потім наступна Японія (8,7%), Німеччина (6,9%), Франція (6%), Великобританія (5,1%). Всього ж на 6 провідних країн світу припадає понад 50% кваліфікованої робочої сили світу.

Ще більший контраст представляє розподіл наукового персоналу: США – 50%, Японія – 23%, Німеччина – 10%, Великобританія – 8,5%, Франція – 6%. Чи можна після цього дивуватися, що 80-90% лауреатів Нобелівських премій в галузі науки доводиться на вчених США? А в епоху науково-технічної революції це основний двигун прогресу.

2.5. Тенденції розвитку світового ринку праці

Ринок праці – це особливий, притаманний розвиненим товарно-грошовим відносинам спосіб залучення робочої сили до економічної діяльності. Він включає такі поняття:

- Працездатність населення – за віком і здоров'ям.
- Пропозиція праці – частина населення, готова працювати.
- Зайнятість за наймом – люди, які мають роботу.

- Не зайняті трудові ресурси – запас найманої праці.
- Потенційний запас найманої праці – контингент, що забезпечує себе роботою самостійно: фермери, підприємці, особи, живуть на відсотки від вкладів та ін.

Будь-якому ринку праці властиве безробіття. Його природна величина, згідно з середніми статистичними даними, для різних країн дорівнює 4-6%.

Інфраструктуру ринку праці утворюють:

- механізм регулювання заробітної плати;
- служба зайнятості;
- система перекваліфікації;
- профспілки.

Можна виділити кілька моделей ринків праці: японську, північноамериканську, шведську, ринково гнучку, адміністративно-командну.

Японська – класичний приклад організованого внутрішнього ринку праці. Система трудових відносин базується на довічному найманні. Гарантія зайнятості до пенсійного віку (55-60 років). Підвищення зарплати за віком.

Північноамериканська (переважно в США). Базується на щорічних договорах і контрактах. За щорічними договорами працює до 25% найманих працівників. Зарплата – від продуктивності. Контракти охоплюють основну частину найманих працівників. Оплата – від складності виконуваної роботи.

Шведська характеризується активною політикою держави. Система податків і урядових пільг, перепідготовка кадрів, компенсація (дотація до низьких зарплатах і ін.) забезпечують соціальну справедливість в зайнятості і стабільність кадрової політики.

Модель гнучкого ринку праці характеризується мобільністю робочої сили в залежності від кон'юнктури ринку. Ця модель домінує в більшості країн Європи та інших регіонів світу. Попит і пропозиція взаємопов'язані.

Адміністративно-командна модель домінує в соціалістичних і більшості постсоціалістичних країн. Зайнятість – згідно стандартним нормативам і

штатним розкладом. Відсутні стимули, але досягається висока зайнятість трудових ресурсів.

Склалося кілька регіональних ринків праці. До найбільших з них відносяться: Західноєвропейський, де постійно працюють від 13 до 15 млн. Іноземних робітників, Близькосхідний – 4-5 млн., Північноамериканський (переважно США) – 3-4 млн., Азіатсько-Тихоокеанський (Султанат Бруней, Японія, Сінгапур, Малайзія та ін.) – більше 3-х млн., Латиноамериканський (Аргентина, Венесуела) – близько 3-х млн., Південноафриканський (ПАР) – до 2 млн. Іноземних робітників (переважно з суміжних африканських країн).

Характерно, що в останні 20 років понад 1 млн. чоловік щорічно переїжджають в пошуках роботи з однієї європейської країни в іншу, то є беруть участь у внутрішньоконтинентальному міждержавному обміні робочою силою.

Для сучасної європейської міграції характерні такі напрямки: з менш розвинених країн Південної і Східної Європи (Греція, Іспанія, Туреччина, Польща, Угорщина та інших) в високорозвинені країни Західної і Північної Європи (Франція, Великобританія, Німеччина, Швеція і інші); з країн Північної Африки, Індії, Пакистану на західноєвропейський ринок праці; переїзд працівників з однієї високорозвиненої країни в іншу.

У 90-і роки збільшилася імміграція в країни Європи з СНД і Прибалтійських країн. Наприклад, в Німеччину переселилися 2 млн. Радянських німців, а всього число емігрантів з країн СРСР до Німеччини досягає 5 млн. чоловік.

Важливим центром тяжіння робочої сили залишається Австралія. Новим пунктом концентрації став район Перської затоки, де загальна чисельності не місцевого населення в 6 країнах (Бахрейн, Кувейт, Оман, Катар, Саудівська Аравія і ОАЕ) складає майже 40% всього населення. Велика частина арабських емігрантів прямує з Палестини, Єгипту, Ірану, Сирії, Йорданії [37].

На африканському континенті центри тяжіння – країни Південної та Центральної Африки. Загальна чисельність мігрантів в країнах Африки досягає 6 млн. чоловік.

Отримує розвиток тенденція переміщення населення з більш розвинених країн у менш розвинені, що в цілому не було характерно в минулому. Це, перш за все, нові індустріальні країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону, а також Аргентина, Венесуела, Бразилія в Латинській Америці, куди в пошуках роботи переміщаються кваліфіковані робітники і фахівці економічно розвинених країн.

Сьогодні можна говорити про те, що у світі створюються передумови для формування інтегрованої моделі ринку праці. Проте це не означає зникнення національної специфіки ринків праці, національної специфіки стратегій їх регулювання, які обумовлені соціально-економічною, політичною й історичною специфікою кожної окремої країни. Якщо, наприклад, скандинавські країни притримуються активних заходів впливу на ринок праці, то північноамериканські країни зберігають орієнтацію на стимулювання активної позиції кожної конкретної людини. Безумовно, свою роль відіграє також характер економічного розвитку кожної країни та фаза економічного циклу, на якому вона в даний конкретний момент знаходиться.

Окремою проблемою є формування політики ринку праці в країнах перехідної економіки, яка пов'язана насамперед із тим, що на відміну від інших країн посткомуністичні держави під тиском скрутної економічної обставини вимушені звужувати перелік і обсяг соціальних гарантій.

2.6. Сировинні проблеми світового господарства

Провідною сировинною проблемою сучасного світу на глобальному рівні виступає ресурсозабезпеченість світового господарства в цілому. На регіональному рівні найгострішими проблемами стали нерівномірність територіального поширення окремих видів ресурсів та неоднакова ресурсомісткість національних економік.

Ресурсозабезпеченість – це співвідношення між величиною ресурсу та розмірами його використання. Для вичерпних ресурсів показник ресурсозабезпеченості вимірюється у роках, при цьому передбачається збереження сучасного рівня видобутку. Для відновних ресурсів – показник

розраховується на душу населення. Це найпростіший варіант оцінки, але не можна вважати такий підхід абсолютно раціональним. Адже змінюються обсяги видобутку внаслідок змін у технологіях та обсягах використання ресурсів, змінюються й обсяги самих запасів внаслідок відкриття нових родовищ та переведення старих родовищ з однієї категорії в іншу (наприклад, канадські бітумінозні сланці не розглядалися в категорії промислових запасів вуглеводневої сировини через високу собівартість видобутку доти, поки чергове зростання ціни на нафту не зробило їх експлуатацію економічно доцільною).

Оскільки ресурсозабезпеченість залежить також і від масштабів вилучення природних ресурсів, то це поняття перестає бути винятково природничим та перетворюється на соціально-економічне. У зв'язку з вищеназваними обставинами абсолютний показник краще замінити на відносний (індекс ресурсозабезпеченості), який відбиває співвідношення між часткою країни у світових запасах даного ресурсу та часткою країни у світовому виробництві промислової продукції. Такий індекс буде безрозмірним. Якщо він більший за одиницю – це свідчить про гарну ресурсозабезпеченість та можливість експорту даного виду природного ресурсу; якщо менший за одиницю – то це ознака недостатньої ресурсозабезпеченості та необхідності імпортувати цю сировину.

За результатами абсолютної оцінки може скластися помилкове враження про гарну забезпеченість національної економіки Японії кам'яним вугіллям. Насправді це не так, Японія є його найбільшим в світі імпортером. Обсяги власного видобутку не в змозі задовольнити господарські потреби країни, а збільшити видобуток неможливо через порівняно невеликі запаси. Натомість США являються традиційним експортером кам'яного вугілля [21].

Отже, другий підхід (з використанням відносного показника) є більш точним: індекс ресурсозабезпеченості США у сотню разів вищий за японський. Порівняння індексів ресурсозабезпеченості дозволяє здійснювати регіональні оцінки. На глобальному ж рівні доцільно використовувати класичний показник ресурсозабезпеченості в роках. Проаналізуємо ситуацію на прикладі забезпеченості світового господарства металорудними ресурсами. За ступенем

забезпеченості запасами металорудні ресурси поділяють на 3 групи. Перша група має найсприятливішу ситуацію та дуже високий рівень забезпеченості. У цій групі можна виділити підгрупи за географічним поширенням: а) залізні руди і боксити представлені у світі дуже широко; б) родовища марганцевих руд, хромітів, нікелевих і кобальтових руд зосереджені у невеликих групах країн (наприклад, половина світових геологічних запасів марганцевих руд сконцентрована в Україні, а половина покладів хромітів припадає на Албанію і Туреччину). Друга група представлена свинцево-цинковими, молібденовими та іншими рудами, промислові запаси яких є достатніми. Сировинна база в цілому гарантована на найближче майбутнє. Ця група характеризується хорошими перспективами для розширення видобутку як за рахунок традиційних районів, так і відкриття нових. Третя група характеризується критичною ситуацією. Вже зараз стали дефіцитними мідні, вольфрамові та деякі інші руди. Активно ведуться пошуки нових родовищ, але ймовірність відкриттів є низькою. Отже, вихід полягає у зростанні обсягів використання вторинної сировини, впровадженні природних або синтетичних замінників та розвитку ресурсозбереження.

Ресурсозбереження передбачає виробництво та реалізацію кінцевих продуктів з мінімальною витратою речовин і енергії на всіх етапах виробничого циклу та найменшим негативним впливом на людину й природні системи. Загальною тенденцією світового соціально-економічного розвитку сьогодні є підвищення ролі ресурсозбереження та виділення його в окрему підсистему природокористування, що знаходиться в основі формування конкурентоспроможного, ефективного та ощадливого господарювання.

Розширення та поглиблення процесу ресурсозбереження розглядається як найбільш прийнятний варіант переходу до стандартів збалансованого (сталого) розвитку та швидкої побудови фундаменту постіндустріального суспільства. Найбільша ефективність заходів ресурсозбереження досягається на рівні певних територій, тому доцільною є розробка теоретичних засад та конкретних програм реалізації ресурсозбереження саме на регіональному рівні (країн, економічних

районів, великих адміністративно-територіальних одиниць) з обов'язковим врахуванням місцевої специфіки.

Здійснення просторового аналізу використання ресурсів, виявлення причин, що перешкоджають їх ефективному освоєнню, розробка рекомендацій щодо забезпечення комплексного використання ресурсів в межах окремих регіонів та країн завжди є актуальними для суспільних географів. Глобальний рівень ресурсозабезпеченості дуже важливий, але географи своє наукове кредо часто передають крилатими фразами: «Глобальне в регіональному!» або «Мислити глобально, діяти локально!». Регіональний рівень дуже важливий в географічній науці. Наприклад, Південно-Західна Азія дуже багата нафтою, але майже зовсім не володіє гідроенергетичними, а тим більше лісовими ресурсами. А ось Південна Америка, навпаки, дуже багата на гідроенергетичні та лісові ресурси. Звичайно, що різниця у ресурсозабезпеченості між окремими країнами ще відчутніша [41].

Легко переконатися, що найбільшими природними ресурсами володіють країни-гіганти з величезними територіями. А невеликі країни, якщо і виділяються багатством якогось виду природних ресурсів (наприклад, країни Перської затоки казково багаті нафтою і природним газом), то зовсім не їхньою різноманітністю. Ось чому за ресурсозабезпеченістю з певною долею умовності країни можна поділити на три групи:

1. Ресурсонадлишкові країни (Росія, Канада, Австралія).

2. Ресурсозабезпечені країни (США, Китай, Бразилія), які також володіють значними природними ресурсами, але мусять імпортувати деякі з них.

3. Ресурснедостатні країни. Таких переважна більшість (Японія, Італія, Південна Корея, Тайвань). Як правило, вони сильно відстають від країн перших двох груп як за величиною, так і набором природних ресурсів, тому задовольняють свої потреби за рахунок світового ринку. Україна займає 0,4 % світового суходолу, чисельність населення становить 0,6 % від світового, натомість видобуває близько 5 % світової мінеральної сировини (показники запасів залізної та марганцевої руд ще більш переконливі).

Отже, Україна має досить потужну мінерально-сировинну базу, але при цьому відчуває дефіцит окремих видів промислової сировини (особливо гострий по вуглеводням – нафті й природному газу, а також рудам кольорових металів). Саме тому Україну включають до групи ресурсозабезпечених країн, а не ресурснадлишкових.

Ресурсомісткість – це кількість ресурсів, що використовується для виробництва одиниці кінцевої продукції, тобто співвідношення між обсягами спожитих ресурсів та виробленою продукцією. Методика оцінки ресурсомісткості національних економік полягає у додаванні рангів споживання основних видів ресурсів (водних, земельних, енергетичних та інших) на одиницю виробленої продукції (до уваги береться вартісний показник – ВВП). Отриманий інтегральний показник досить вдало відбиває загальну ефективність використання природних ресурсів, а також культуру природокористування. Звісно, на ресурсомісткість впливає господарська спеціалізація країн. Скажімо, для отримання 1 кг. пшениці необхідно витратити 2,5 тони води, а 1 кг. рису – вже 4,5 тони. Бавовник ще більш водомісткий – 10 тон води на 1 кг. кінцевої продукції. Але навіть в цьому випадку використання сучасних ресурсозберігаючих технологій може суттєво зменшити ресурсомісткість ВВП. Найменший у світі показник водомісткості економіки має Сінгапур (всього 36 літрів на 1 \$ ВВП), найбільший – Французькій Гвіана (витрачається 11 кубометрів води на кожний долар ВВП).

Характерно, що для більшості високорозвинених країн, особливо постіндустріальних, цей показник є невеликим, незважаючи навіть на особливості природних умов, тому що стадія соціально-економічного розвитку і рівень технологій мають більший вплив на водомісткість, ніж кліматичні умови. Аналогічний підхід використовується для оцінки деревомісткості. Найменші (тобто найкращі) показники – в Сінгапурі, Мальті, Люксембурзі, Кувейті, Катарі. Найгірші показники деревомісткості ВВП мають низькорозвинені доіндустріальні країни Бутан, Ефіопія, Лаос, Сьєрра-Леоне та інші. Тут деревина часто виступає єдиним енергоносієм [9].

Землемісткість може коливатися у дуже широких межах: від 20 см² /дол. ВВП у Сінгапурі до 823 м² /дол. ВВП у Буркіна-Фасо. Загалом для високо- і середньорозвинених країн із значною територіальною концентрацією виробництва характерна низька землемісткість. Виключенням є Австралія, де низька густота населення сприяє екстенсивному відгонно-пасовищному тваринництву. Показник енергомісткості має складнішу залежність. У бідних країнах низька енергомісткість пояснюється недорозвиненістю економіки.

Водночас досить велика група країн із невисоким рівнем соціально-економічного розвитку може мати надміру високу енергомісткість через неефективність і застарілість техніки, відсутність енергозберігаючих технологій тощо. Висока енергомісткість господарства Саудівської Аравії, Лівії, Катару, Бахрейну, ОАЕ, Ірану пояснюється їх спеціалізацією на енергомістких галузях (виплавка кольорових металів, виробництво цементу). Якщо після проведення подібних операцій по всім видам ресурсів зробити ранжування країн по сумі всіх місць, то найкращі інтегральні показники ресурсомісткості, а отже і найвищу культуру природокористування, продемонструють Сінгапур, Японія, Великобританія, ФРН, Франція, Італія та інші (переважно ресурснедостатні) країни. Лише в середині цього списку опиниться Україна поруч із такими країнами як Польща, Румунія, Албанія, Коста-Ріка, Колумбія. Найгірші показники ресурсомісткості економіки мають Замбія, М'янма і Лаос.

2.7. Залежність структури світового господарства від досягнень науково-технологічної революції

На початкових стадіях формування світового господарства спеціалізація окремих країн в ньому визначалася їх географічним положенням, наявністю тих чи інших природних ресурсів, особливостями природних умов. Це й зрозуміло, адже основними галузями економіки були сільське господарство та ремісниче виробництво. І зараз значення цих факторів не можна недооцінювати, особливо для спеціалізації країн «третього світу». Але крім природних умов, на господарську спеціалізацію країн все сильніше впливають соціальні, економічні,

політичні умови, наприклад, особливості функціонування економічної системи країни, традиції населення і розвиток транспорту, екологічна ситуація і суспільно-географічне положення.

З другої половини ХХ століття величезний вплив як на спеціалізацію окремих країн, так і на галузеву й територіальну організацію всього світового господарства має науково-технічна революція (НТР). Розглянемо спочатку відмінності еволюційного та революційного шляхів розвитку виробництва. Еволюційний шлях передбачає вдосконалення вже відомої техніки і технологій, збільшення потужності машин та обладнання, зростання вантажопідйомності транспортних засобів тощо. Скажімо, стандартна потужність енергоблоку на українських АЕС становить 1 млн. кВт (а на Запорізькій АЕС 6 таких енергоблоків); домна «Северянка» в російському Череповці виплавляє за рік 5,5 млн. т. чавуну; Франція та Японія ще у 70-х роках ХХ століття виробляли танкери дедвейтом 500 тис. тон та 1 млн. тон відповідно [12].

Натомість революційний шлях передбачає перехід на принципово нову техніку і технології (мікроелектронна революція почалася після патентування корпорацією «Інтел» нового мікропроцесору «Пентіум»), використання нових джерел енергії та сировини (Італія відмовилася від купівлі залізної руди, використовуючи в якості сировини для виплавки сталі скрап (металобрухт), Японія близько половини паперу виробляє з макулатури). ХХ століття – це вік автомобіля і мережі Інтернет, комп'ютера й космічної техніки, це століття гігантських потрясінь і великих відкриттів, воєн і революцій. Найбільш незвичайною, мирною, тривалою та, напевно, найбільш колосальною у цьому бурхливому сторіччі стала науково-технічна революція. Дійсно, почалася вона в середині минулого століття і продовжується сьогодні; вона не забирає людські життя, але докорінно змінює побут людей. Що ж являє собою ця революція та які її основні риси?

Науково-технічна революція – докорінне якісне перетворення продуктивних сил, за якого наука стає безпосередньою виробничою силою. Провідні риси НТР:

1) Універсальність та всеохоплюваність. НТР «проникла» у найвіддаленіші куточки світу (у будь-якій країні можна побачити автомобіль і комп'ютер, телевізор та айфон); вона впливає на всі компоненти природи: на повітря атмосфери й воду гідросфери, на літосферу і ґрунти, на рослинний і тваринний світ. НТР суттєво змінила всі боки життя людини – на виробництві і вдома, вплинула на побут, культуру та навіть психологію. Якщо базою для промислового перевороту XIX століття була парова машина, то в епоху НТР такою базою можна назвати електронно-обчислювальну машину (ЕОМ). Ці пристрої здійснили справжній переворот у житті людей та в усвідомленні можливостей використання машин в різних галузях практичної діяльності та у побуті. Надпотужні комп'ютери, здатні здійснювати мільярди операцій за хвилину, використовуються у наукових дослідженнях, для складання різноманітних прогнозів, у військовій сфері та інших галузях. Звичайним явищем стало використання персональних комп'ютерів, кількість яких вимірюється уже сотнями мільйонів штук.

2) Постійне прискорення науково-технічних перетворень, яке проявляється як стрімке скорочення так званого «інкубаційного періоду» між науковим відкриттям та впровадженням його у виробництво (між винаходом принципу фотографування та створенням першої фотографії пройшло 102 роки, від першої передачі радіоімпульсу до систематичних радіопередач минуло 80 років, впровадження стаціонарного телефону зайняло 56 років, радіолокації – 15 років, телебачення – 14 років, створення атомної бомби тривало 6 років, лазеру – 5 років). Ця риса НТР призвела до того, що різноманітне виробниче устаткування морально застаріває швидше, ніж зношується фізично.

3) Зміна ролі людини у суспільному виробництві пов'язана із зміною характеру праці, його інтелектуалізацією. Якщо раніше була необхідна переважно м'язова сила людини, то зараз цінується якісна освіта та розумові здібності. НТР вимагає високої кваліфікації і виконавської дисципліни у поєднанні з творчою ініціативою, культурою й організованістю трудових ресурсів. Така ситуація є цілком природною, бо ручна праця відходить у минуле.

В сучасних умовах неорганізованість, втрати часу, невміння користуватися інформацією, небажання постійно поповнювати свої професійні знання неминуче знизять продуктивність праці, а іноді можуть призвести до серйозних прорахунків у роботі. В епоху НТР зростає значення вмілого керування виробничим процесом. У виробництві сучасної техніки, наприклад авіакосмічної, залучені тисячі підприємств, на яких працюють десятки тисяч працівників. Керувати створенням таких складних видів продукції, як літак або космічний корабель, мають люди, які досконало оволоділи наукою управління.

4) Тісний зв'язок з військовим виробництвом. Взагалі слід відзначити, що справжня НТР почалася під час Другої світової війни саме як військово-технічна революція. Лише з середини 50-х років ХХ століття НТР охопила невійськові виробництва (спочатку були Хіросіма і Нагасакі, а лише потім мирне використання атомної енергії; так точно і використання стільникового зв'язку спочатку передбачалося лише у військовій справі).

Провідні напрями вдосконалення виробництва в умовах НТР:

1) Електронізація – забезпечення всіх видів людської діяльності засобами обчислювальної техніки. Найбільші в світі парки ЕОМ мають США, Японія, ФРН.

2) Комплексна автоматизація – використання мікропроцесорів, механічних маніпуляторів, роботів, створення гнучких виробничих систем. Найбільші в світі парки промислових роботів зараз мають Японія, США, ФРН, Швеція.

3) Прискорений розвиток атомної енергетики. Якщо у середині 80-х років минулого століття (до Чорнобильської аварії) у світі діяли близько 200 АЕС, які виробляли 14 % електроенергії, то зараз у 33 країнах діє більше 450 АЕС, частка яких у світовому виробництві електроенергії сягнула 17 %. «Рекордсменом» є Литва, де ця частка становить 80 %, у Франції на АЕС виробляється 75 % електроенергії, в Бельгії – 60 %, в Україні – 48 %, у Швейцарії – 40 %, в Іспанії – 36 % тощо [29].

4) Виробництво нових матеріалів. Деталі машин і технологічного обладнання надзвичайно різноманітні, тому для їх виготовлення необхідні

матеріали з різними властивостями – електропровідністю, тугоплавкістю, корозійною стійкістю тощо. Внаслідок НТР у радіопромисловості широкого використання набули напівпровідники, у будівництві – керамічні та синтетичні матеріали, в металургії з'явилися нові виробництва з виплавки титану, літію та інших рідкоземельних металів, абсолютно новим словом у виробництві конструкційних матеріалів стали кермети. Питома вага виробів з деревини та інших традиційних конструкційних матеріалів впала до долей відсотку.

5) Прискорений розвиток біотехнології. Генетична білкова та генна клітинна інженерія разом з мікробіологічним синтезом перевернули нашу уяву про розвиток багатьох галузей господарства. Починаючи з 70-х років минулого століття біотехнології почали відігравати величезну роль у сільському господарстві й медицині. Зараз зростає їх значення в утилізації шкідливих відходів, забезпеченні сировинними ресурсами, новими джерелами енергії (наприклад, виробництво біогазу).

6) Космізація. По-перше, це розвиток найновішої галузі індустрії – авіаракетно-космічної. З її розвитком створюється ціла низка машин, приладів, сплавів, які з плином часу знаходять застосування і в некосмічних галузях. Ось чому 1 \$, вкладений в космонавтику, дає 13 \$ чистого прибутку. По-друге, важко уявити сучасний зв'язок без використання супутників; навіть у таких традиційних видах діяльності як рибальство, сільське та лісове господарство, космонавтика знайшла своє застосування. Наступним кроком стало широке використання космічних станцій для одержання нових матеріалів, наприклад, сплавів в умовах невагомості [36].

Дещо менше значення мають, але залишаються актуальними для країн доіндустріальних, такі шляхи вдосконалення виробництва як електрифікація, механізація, хімізація. Сучасні індустріальні та постіндустріальні країни пройшли цей шлях ще у першій половині ХХ століття. Вплив НТР на галузеву структуру господарства: НТР змінює не тільки характер праці і побутові умови людини, вона чинить суттєвий вплив на галузеву структуру господарства.

Характер цього впливу буде легше зрозуміти, якщо порівняти структуру господарства постіндустріальних та доіндустріальних країн.

Протягом останнього півстоліття НТР докорінно змінила структуру господарства постіндустріальних країн, але доіндустріальні країни зберегли архаїчні структури позаминулого століття з переважанням сільського та лісового господарства, мисливства і рибальства.

Загалом протягом XX – XXI століття економічний потенціал людства зріс у 10 разів, а галузева структура світового господарства набула таких рис: частка промисловості збільшилася до 58 % у ВВП, вага сервісних (інфраструктурних) галузей зросла до 33 %, натомість частка сільського господарства та суміжних з ним галузей впала до 9 %. Матеріальне виробництво Внаслідок НТР відбулися значні зміни у структурі самих галузей. З одного боку продовжувалася їх диверсифікація і поява новітніх виробництв, з іншого – галузі і підгалузі об'єднувалися у складні міжгалузеві комплекси – машинобудівний, хіміко-лісовий, паливно-енергетичний, агропромисловий та інші. В галузевій структурі промисловості (індустрії) існує постійна тенденція до збільшення частки обробної промисловості (зараз вона вже перевищує 90 %) та зменшення гірничо-видобувної (менше 10 %). Зменшення частки останньої пояснюється постійним зменшенням ваги сировини та палива у собівартості готової продукції, заміною натуральної сировини дешевшою вторинною та штучною сировиною.

В обробній промисловості найшвидшими темпами зростають галузі «авангардної трійки» – машинобудування, хімічна промисловість, електроенергетика. Серед їхніх підгалузей і виробництв на чільні позиції виходять мікроелектроніка, приладобудування, роботобудування, ракетно-космічна промисловість, хімія органічного синтезу, мікробіологія та інші високотехнологічні галузі.

Переміщення центра ваги в промисловості високорозвинених постіндустріальних країн від капітало- й матеріаломістких галузей до наукомістких на рівні світового господарства компенсується за рахунок індустріальних та нових індустріальних країн. Останні «притягають» до себе

«брудні» виробництва, що орієнтуються на низькі стандарти охорони довкілля, або трудомісткі галузі, що орієнтуються на дешеву робочу силу, до того ж не обов'язково висококваліфіковану. Прикладами можуть слугувати металургія і легка промисловість. Сільське господарство є найдавнішою та географічно найпоширенішою галуззю матеріального виробництва. Немає в світі країн, мешканці яких не займалися б сільським господарством та суміжними з ним рибальством, полюванням, лісовим господарством. У цій групі галузей досі зайнята майже половина економічно активного населення світу (в Африці – більше 70 %, а в окремих країнах – більше 90 %). Але й тут відчутний вплив НТР веде до зменшення залежності від природних умов шляхом підвищення частки тваринництва у структурі сільського господарства та «зеленої революції» у рослинництві.

Транспорт також перетворився у важливу галузь матеріального виробництва. Саме він є основою географічного поділу праці, водночас активно впливаючи на розміщення і спеціалізацію підприємств. Створена світова транспортна система. Загальна її протяжність перевищує 35 млн. км, з них автошляхів – 23 млн. км., різноманітних трубопроводів – 1,3 млн. км., залізниць – 1,2 млн. км. тощо. Щорічно всіма видами транспорту перевозиться більше 100 млрд. тон вантажів та близько 1 трлн. пасажирів.

Внаслідок НТР змінився «поділ праці» між видами транспорту: роль залізничного стала зменшуватися на користь більш «мобільного» автомобільного та дешевшого трубопровідного. Морський транспорт продовжує забезпечувати 75 % міжнародних вантажних перевезень, але втратив свої позиції у пасажироперевезеннях, за винятком туристичних. Найшвидше зростають перевезення пасажирів авіаційним транспортом, хоча у пасажирообігу він ще значно поступається автомобільному.

Торгівля забезпечує обмін результатами виробництва. Темпи зростання світової торгівлі постійно є вищими за темпи зростання виробництва. Це є наслідком процесу поглиблення географічного поділу праці. Під впливом НТР відбуваються зрушення у товарній структурі світової торгівлі, вона неначебто

«облагороджується» (зростає частка готових виробів, зменшується частка мінеральної і сільськогосподарської сировини). Вартісна структура світової торгівлі є такою: на торгівлю промисловими товарами припадає 58 %, послугами – 22 %, мінеральними ресурсами – 10 %, сільськогосподарськими продуктами – 10 %. У територіальній структурі поки що переважає Європа, але їй «наступає на п'яти» Азія. Торгівля технологіями (патентами, ліцензіями) зростає швидшими темпами, ніж торгівля товарами. Серед країн світу провідним продавцем високих технологій є США, найбільшим покупцем – Японія. Масштаби вивозу капіталу (тобто виключення частини капіталу з процесу національного обігу в одній країні та включення його у виробничий процес або інший обіг в інших країнах) зіставні з обсягами світової торгівлі. Вивіз капіталу відбувається у вигляді:

- 1) прямих капіталовкладень;
- 2) портфельних капіталовкладень;
- 3) кредитних вкладень.

У першому випадку підприємницький капітал вкладається безпосередньо у виробництво. Як правило, такі інвестиції передбачають прямий контроль над зарубіжним підприємством. У другому випадку інвестиції не пов'язуються з безпосереднім контролем, оскільки вони вкладаються у акції, облігації та інше. У третьому випадку головну роль відіграють транснаціональні банки. Якщо на першому етапі розвитку світового господарства провідними «банкірами» були Великобританія і Франція, то надалі чільні позиції належали США [30].

На початку XXI століття лідерами стали Японія і Німеччина. Галузева структура експорту капіталу також суттєво змінилася. Якщо у першій половині XX століття іноземні інвестиції направлялися переважно у гірничо-видобувну промисловість, а в другій половині століття відбулася переорієнтація на обробну промисловість, то зараз переважають інвестиції в торгівлю, інфраструктуру, в сферу новітніх технологій тощо. Нематеріальне виробництво В нематеріальному виробництві зайнята майже третина економічно активного населення світу.

Стійка тенденція до зростання цієї частки також пов'язана з НТР. Завдяки автоматизації та роботизації матеріального виробництва відбувається

вивільнення частини трудових ресурсів та їхнє «переливання» у нематеріальне виробництво. Все більше людей починає займатися інтелектуальним вдосконаленням суспільства (освіта, радіо, телебачення). Важливим фактором розвитку продуктивних сил стало відтворення фізичних і творчих здібностей людини, а це призвело до зростання зайнятості в охороні здоров'я, туризмі, індустрії розваг. Обсяг і якість соціальних послуг – це важливий показник економічного прогресу суспільства і рівня життя населення.

В сучасному суспільстві відбувається «інформаційний вибух»: якщо в кінці ХХ століття обсяги науково-технічних та інших даних подвоювалися кожні 5 років, то сьогодні 90 % інформації мають вік менше 2 років. Людський мозок вже не здатний обробити таку кількість інформації для прийняття виважених управлінських рішень з необхідною швидкістю. Створюються інформаційні бази і банки даних, автоматичні системи управління виробництвом (АСУВ), інформаційно-обчислювальні центри (ІОЦ) тощо. Швидкісні волоконно-оптичні засоби та супутникові системи зв'язку дозволяють створювати національні і міжнародні інформаційні служби, які значно розширюють можливості управління виробництвом. Людство вступає в інформаційну епоху: «Хто володіє інформацією – той володіє світом».

У сучасному світі існує розуміння того факту, що інформація – це не тільки продукт високоінтелектуальної праці, а й товар, який підлягає купівлі-продажу. Інформацію¹¹ подібно енергетичним, економічним та іншим матеріальним ресурсам можна збирати, накопичувати, зберігати, обробляти, змінювати форми її зберігання і представлення, нарешті, практично миттєво передавати на будь-які відстані; інформація може тиражуватися, агрегуватися, ущільнюватися, замінюватися, поповнюватися або усуватися. Сьогодні як складова частина світового господарства функціонує глобальний інформаційний ринок (медіа-ринок), під яким розуміється сфера товарногрошового обміну, де виникають і реалізуються відносини, пов'язані з процесом організації руху інформаційних продуктів від виробників до споживачів. Виникло таке поняття як інформаційні ресурси, під якими розуміють частину наявних у суспільстві знань,

матеріалізованих у вигляді документів, комп'ютерних баз даних, а також творів науки і культури. Іншими словами, інформаційні ресурси суспільства – це знання, підготовані для найбільш доцільного соціального використання. Під впливом процесів інформатизації в географії сформувався новий науковий напрям – інформаційна географія, об'єктом вивчення якої є інформація, її види та властивості, а предметом – особливості формування інформаційного простору та його просторової структури.

З метою обслуговування потреб інформаційного ринку і контролю над інформаційним простором формується складний організаційно-технічний комплекс, що забезпечує виробництво, періодичну передачу і масове тиражування словесної, образної і музичної інформації для масової комунікації населення. Цей комплекс називають засобами масової інформації (ЗМІ) або «mass-media». Вплив НТР на територіальну структуру господарства: Не менш вражаючим виглядає вплив НТР на територіальну структуру господарства [38].

Розміщення виробництва – це одне з центральних питань суспільної географії. Різні фактори, наприклад, природно-сировинний або транспортний, «керують» розміщенням теплових і атомних електростанцій, підприємств чорної та кольорової металургії, машинобудівних заводів та хімічних комбінатів. Принципове значення має поділ факторів розміщення галузей господарства (насамперед це стосується промисловості) на дві великі групи: на природноресурсну, що зумовлює залежність географії галузей господарства від природних умов і ресурсів, та суспільну (соціально-економічну), яка ґрунтується на законах суспільного розвитку. Природні і суспільні фактори можна розглядати і як «соратників» у формуванні територіальної структури господарства, і як «суперників», що прагнуть «перетягнути» виробництво на свій бік. Зрозуміло, що спочатку чільне місце посідали природні фактори, та й сьогодні для галузей, що зародилися раніше за інші, наприклад, сільського господарства і рибальства, лісової і видобувної промисловості, вони залишаються визначальними. Цей факт є цілком зрозумілим, адже Природа (в широкому розумінні цього терміну) забезпечує їх водою, корисними

копалинами, ґрунтами, сприятливими для господарської діяльності рельєфом, кліматом та іншим.

Ступінь впливу природно-ресурсних факторів залежить від рівня розвитку продуктивних сил суспільства. По мірі розвитку продуктивних сил цей вплив слабшає, хоча і не зникає повністю. Використання досягнень науки і техніки створює можливість подолання несприятливих природних факторів, але вимагає додаткових витрат, що можуть досить істотно вплинути на конкурентоздатність і прибутковість підприємства. Вплив природних факторів на географію різних галузей і виробництв є різним: він, як правило, зменшується зі збільшенням ступеня обробки сировини, що закономірно призводить до підвищення значення суспільних (соціально-економічних) факторів. Вплив суспільних факторів на територіальну структуру господарства збільшився на межі ХІХ і ХХ століть.

Спочатку величезного значення набув транспортний фактор. Це й зрозуміло: з'явилася необхідність перевозити значні обсяги вантажів – мінеральну та сільськогосподарську сировину, напівфабрикати і комплектуючі вузли, готову промислову продукцію та інше. Разом із залізницями в різні райони світу «приходили» промислові підприємства, вони притягували населення, створювали навколо себе великі поселення (міста). Згодом ці міста розбудовувалися, в них відкривалися навчальні заклади і науково-дослідні установи, готувалися висококваліфіковані кадри, які «притягували» до себе нові підприємства і транспортні магістралі, а з часом навколо цих міст створювалося оточення з дрібніших міських поселень [24].

В результаті найбільші міста перетворилися на промислово-транспортні вузли, центри культури, освіти і науки. Природно, що вони стали привабливими для науко- і трудомістких галузей промисловості, а також підприємств, яким необхідно кооперуватися для випуску кінцевої продукції із заводами-суміжниками. Таким чином, міста відіграли (і продовжують відігравати) важливу роль у «змаганні» природно-ресурсних та соціально-економічних факторів.

Особливо потужно «проявили» себе міські агломерації, які наочно втілили в собі фактор територіальної концентрації (його ще називають агломераційним). Остаточній, але не повній перемозі соціально-економічних факторів сприяла НТР, яка зуміла «відірвати» індустрію від сировинних баз. На сучасному етапі розвитку світового господарства підприємства передових галузей промисловості тяжіють до країн з високим рівнем розвитку науки і техніки, значними фінансовими ресурсами, висококваліфікованими і організованими кадрами. Вплив природно-ресурсних факторів помітно послабшав навіть у середньорозвинених країнах. Матеріаломісткі виробництва все частіше «пересуваються» до моря (до портів), куди можна доставити сировину для подальшої переробки.

Сильний вплив на розміщення сучасної промисловості чинять трудові і фінансові ресурси. Їх часткова взаємозамінність може призводити до помітних змін у розміщенні промислового виробництва, наприклад, якщо прибуток від використання нової високопродуктивної технології і техніки перебиває витрати за рахунок використання дешевої робочої сили. У другій половині ХХ століття НТР «перетягнула канат» у бік соціально-економічних факторів, а деякі з «давніх» факторів розміщення «зазвучали» по-новому. Особливо це стосується екологічного фактору, який змусив збільшувати витрати на будівництво очисних споруд та переносити «брудні» виробництва, адже будь-які економічні вигоди втрачають сенс, якщо виникають загрози довкіллю і погіршуються умови проживання людей.

Таким чином, за останні півстоліття НТР створила нову картину світу. Вплив суспільних факторів найбільше позначився на територіальній структурі господарства високо- і середньорозвинених країн. У багатьох низькорозвинених країнах «третього світу» зберігається «дореволюційна» первісність господарства, тому визначальними факторами залишаються природно-ресурсний і транспортний.

Новими тенденціями в розміщенні промисловості є концентрація підприємств у вільних економічних зонах та у прикордонних районах з

пільговими податковими умовами, а також формування міжнародних економічних районів. Характерною рисою останніх десятиліть є тенденція до зростання кількості підприємств оптимальних розмірів, у тому числі міні-підприємств, а також до більш рівномірного їх розміщення. Цей тренд присутній у різних галузях. Йому сприяє розширення ринків збуту та формування систем центральних місць у сфері послуг. У такий спосіб відбувається процес трансформації факторної системи в регулярну. Але внаслідок об'єктивних та незворотних процесів соціально-економічного розвитку, НТР поступово посилює свій вплив на галузеву і територіальну структуру національних господарств країн «третього світу» [20].

В розвитку сучасного світового господарства все більше зростає роль науки, що стала своєрідним «виробництвом відкриттів», локомотивом розвитку техніки і технології. Вона потребує значних капіталовкладень, ґрунтовної підготовки наукових кадрів. Суспільство, яке дбає про свій розвиток та добробут, вкладає значні кошти у науку, модернізацію системи освіти, підготовку кадрів вищої кваліфікації. Незаперечні успіхи у цій сфері мають Японія, США, Велика Британія, Німеччина, Франція.

Перспективною формою територіальної організації науково-виробничих комплексів стали технополіси – цілеспрямовано сформовані зони діяльності, в яких поєднуються взаємодіючі науково-дослідні інститути, вузи та наукоємні промислові підприємства.

Комп'ютеризація, електронізація, автоматизація виробничих процесів сприяє перерозподілу трудових ресурсів за галузями господарства. Зменшується чисельність зайнятих у матеріальному виробництві, зростає частка працюючих у нематеріальній сфері – обслуговуванні, банківсько-фінансових установах, освіті, науці.

РОЗДІЛ 3. ГАЛУЗЕВА ТА ТЕРИТОРІАЛЬНА СТРУКТУРИ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

3.1. Спільні риси сучасного стану та розвитку світового господарства

Світове господарство являє собою складну глобальну систему виробництв та інших видів діяльності, що забезпечують людству отримання матеріальних і духовних благ, необхідних для його життєдіяльності та розвитку. У ньому зайнято 2,7 млрд. чоловік, що складають економічно активну частину населення планети (45% сумарної чисельності населення).

У своєму розвитку світове господарство пройшло тривалий і складний історичний шлях, який можна розділити на три основні періоди. Перший період пов'язаний із загальним поділом праці. Цьому етапу розвитку характерно панування натурального господарства первісного і середньовічного суспільства. Другий період пов'язаний з частковим поділом праці, який породив ремісництво і капіталістичний спосіб виробництва. Він навів людство до індустріальної стадії розвитку, яка була орієнтована на максимальне використання ресурсів, що забираються у природи, – мінеральної сировини, палива, сільськогосподарської продукції; машин і механізмів. Різко підвищилася продуктивність праці і вдосконалювалося його географічне розділення в масштабах планети. Процеси, які відбуваються в світовому господарстві на даному етапі, особливо в перебігу 20-го століття, підготували якісні зміни, що дозволили людству переходити до постіндустріальної стадії розвитку. Відповідно до цього в даний час відбувається чергова перебудова світового господарства, яка проявляється в зростаючій ролі третинного і четвертинного секторів економіки. Різко підвищується значення наукомістких галузей, «економіки знань», людського фактора. Наука і знання перетворюються безпосередньо в продуктивну силу. Вирішальний вплив придбало одиничний поділ праці, який вийшов за межі національних економік і зумовив нову організацію економічної діяльності – глобальне (всесвітнє) господарство.

Найважливішими структурними підрозділами сучасного світового господарства є: промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт,

зв'язок, торгівля. Вони утворюють матеріальну сферу виробництва. З господарством нерозривно пов'язані невиробничі види діяльності – міжнародний туризм, фінансування і кредитування, банківська діяльність, консалтинг, інжиніринг та ін.

Основна частина економічно активного населення в даний час зайнята в аграрному секторі світової економіки – 49%. У промисловості зайнято лише 20%. Виходячи з співвідношень зайнятості, можна зробити висновок, що наша планета – аграрно-індустріальна. Однак це уявлення змінюється при аналізі структури виробленого ВВП. Світовий ВВП, в цінах і за паритетом купівельної спроможності (ППС) національних валют, становить 52 трлн. дол. США [25]. При цьому, промислове виробництво (додана вартість) дорівнює приблизно 10 трлн. дол., а сільськогосподарське – 2,5 трлн. дол. (в чотири рази менше промислового). Звідси можна було б зробити висновок, що сучасне світове співтовариство має високо індустріальну економіку. Однак це не так, оскільки існують різні відмінності в рівнях соціально-економічного розвитку між щодо невеликою кількістю індустріально розвинених країн, з одного боку, і здебільшого країн решти світу (за малим винятком) – з іншого.

В силу вище викладеного на нашій планеті склалася специфічна структура територіальної організації світового господарства – високорозвинений «центр» (країни Західної Європи, США, Японія), «напівпериферія» (середньо-розвинені країни, НІС, деякі країни нафто експортери) і слабо розвинена «периферія», куди входить основна маса країн, що розвиваються, і в яких проживає переважна більшість населення планети.

На 16 країн «центру» припадає 51% світового ВВП, 56,2% світового промислового виробництва, 24,4% виробництва сільськогосподарської продукції при населенні, що становить лише 14,2% від його сумарної чисельності на планеті. На інші країни, де проживає 85,8% населення, припадає лише 49% світового ВВП, 43,8% світового промислового виробництва, 75,6% світового сільськогосподарського виробництва.

За оцінками західних аналітиків середня величина ВВП в перерахунку на душу населення досягла на початку 2000-х років 8,24 тис. дол. При цьому в розвинених країнах Заходу вона склала 30,66 тис. дол., в тому числі в США – 37,35; в Люксембурзі – 62, 84; в Норвегії – 37,03 тис. дол. У країнах, що розвиваються – 4,34 тис. дол., а в окремих, найбідніших африканських країн величина ВВП не перевищила 1,0 тис. дол. [2].

За характером розвитку національних господарств, які існують у них тенденцій, ролі та значенню в світовому економічному просторі розрізняють три групи країн: високорозвинені капіталістичні, що розвиваються, постсоціалістичні.

Високорозвинені капіталістичні країни: «велика шістка», країни «переселенського капіталу», малі країни Західної Європи виробляють понад 56% світової промислової і 24% сільськогосподарської продукції. Ці країни характеризуються:

- високим ступенем вивченості своїх природних багатств;
- відносно рівномірним освоєнням території;
- індексом індустріалізації, в 3-5 разів перевищує середньосвітовий показник;
- зниженням ролі «нижніх поверхів» в їх промислово-виробничих комплексах;
- скороченням виробництва матеріалів, матеріаломісткою, енергоємною продукцією і одночасним збільшенням виробництв в «верхніх поверхах» індустріальних циклів за рахунок розвитку галузей зі складною, капіталомісткою і наукомісткою технологіями.

Значна частина виробництва промислової продукції в цих країнах припадає на транснаціональні компанії (ТНК). Промисловість цих країн за основними її параметричними характеристиками може бути віднесена до третього і четвертого виробничо-технологічного укладів.

Країни, що розвиваються за рівнем економічного розвитку вкрай різномірні. До них відносяться багаті країни – нафто-експортери Близького

Сходу, нові індустріальні країни (Туреччина, Тайвань, Таїланд), ряд країн Латинської Америки, які збільшили своє промислове виробництво в минулому столітті в 100-135 разів і успішно здійснили «зелену революцію». У цій же групі знаходяться і найбільш бідні країни планети, народи яких, в своїй більшості, тягнуть злиденний спосіб життя, відчувають гостру потребу в продуктах харчування, схильні до епідемічних захворювань і, в ряді випадків, ще не створили промислового і сільськогосподарського виробництва в їх сучасному розумінні.

Промисловість в країнах, що розвиваються, в залежності від рівня їх соціально-економічного розвитку, знаходиться у всіх чотирьох виробничо-технологічних укладах.

У сумарному обчисленні країни, що розвиваються виробляють до 23% Світової промислової і 68,3% сільськогосподарської продукції.

Постсоціалістичні країни (країни Східної Європи і колишнього Радянського Союзу) знаходяться на стадії модернізації економічної структури, впровадження ринкових відносин та інтеграції в світову систему господарства. Вони мають у своєму розпорядженні потужний виробничий потенціал, який в даний час знаходиться практично в стадії стагнації, але, вийшовши з неї, зможе стати значним конкурентом, в промисловому і сільськогосподарському виробництві високорозвинених країн.

Тут висока питома вага матеріало- та енергоємних виробництв, гірничодобувних підприємств. Промисловість може бути віднесена до другого і третього виробничо-технологічних укладів. Країни даної групи виробляють більше 9% світової промислової і 7,2% сільськогосподарської продукції. 17 країн східної Європи в даний час увійшли до складу Європейського Союзу і сподіваються на економічну підтримку цієї організації в ході своїх продуктивних сил.

Соціалістичні країни (Китай, КНДР, В'єтнам, Куба) виробляють понад 12% світової промислової продукції. Однак основна її частина припадає на Китай – 11,45% світового виробництва [1]. Китай зараз займає особливе місце в промисловому виробництві світу, збільшивши випуск промислової продукції за

50 років народної влади більш, ніж в 40 разів. Особливо вражаючі успіхи Китаю за останні десять років. По суті ми є свідками нового «економічного дива № 2» – китайського. При збереженні сучасних темпів розвитку Китай вже в найближчі десятиліття зможе вийти за обсягами промислового виробництва на перше місце в світі (по сільськогосподарському виробництву він уже зайняв це місце, даючи більше 53% світової сільськогосподарської продукції).

3.2. Світова промисловість

Промисловість – найважливіша галузь матеріального виробництва, що включає підприємства, які здійснюють видобуток і заготівлю природної сировини (первинний сектор економіки), його переробку, виготовлення засобів виробництва і товарів споживання (вторинний сектор економіки). У ньому зайнято 20% економічно активної частини населення і виробляється 37% світового ВВП [19]. Вона – одна з найбільш динамічних галузей світового господарства. За минуле століття її виробництво в світі зросло більш, ніж у 26 разів (при зростанні сільськогосподарського виробництва менш, ніж в 6 разів, а чисельність населення в 4 рази) [16].

За характером виробництва і предметів праці світова промисловість підрозділяється на видобувну та обробну.

Добувна промисловість і промисли. Добувна промисловість і пов'язані з нею промисли відносяться до первинного сектору економіки та об'єднують галузі, які здійснюють видобуток сировини, палива (гірничодобувна промисловість), а також лісопиляння, промисел тварин, риби, морепродуктів. питома вага видобувних галузей у структурі промисловості світу становить 15-16%. У тому числі в розвинених країнах – 8,8% і розвиваються – 46,8%.

Видобувна промисловість. Найважливішою галуззю видобувної промисловості є гірничодобувна. Вона відіграє значну роль в світовій економіці, а для ряду країн, що розвиваються має першорядне значення, так як виробляє від 15% до 45-57% їх ВВП (Саудівська Аравія, Лівія, ОАЕ) [12].

З середини 70-х років гірничодобувна промисловість зазнає значних змін. Країни, що розвиваються, які отримали до цього часу незалежність, вступили в боротьбу з промислово-розвиненими країнами, за право самостійно розпоряджатися своїми природними багатствами. Перспектива опинитися в сировинній і паливній залежності від країн, що розвиваються змусили промислово розвинені країни прийняти адекватні заходи: розширити геологорозвідувальні роботи, освоїти і використовувати родовища з відносно низькою кондицією сировинних ресурсів; впровадити енерго- і ресурсозберігаючі технології.

Здійснення цих заходів кардинально змінило все мінерально-сировинне господарство капіталістичних країн світу, як в частині збільшення власних запасів, так і в частині їх використання. В даний час промислово-розвинені країни займають провідні позиції в розробках і видобутку свинцево-цинкових, марганцевих, хромових руд, молібдену, багатьох рідкісних і благородних металів. Країни, що розвиваються – основні постачальники на світовий ринок бокситів, олова, міді, кобальту, нікелю. Частка країн, що розвиваються в поставках мінеральної сировини промислово розвиненим країнам становить зараз 34- 35%. [36]

Гірничодобувна промисловість дуже динамічна в часі і в просторі. На її виникнення, розвиток і формування територіально-виробничої структури впливають: географія і геологічні умови залягання корисних копалин, їх запаси, доступність, природно-кліматичні умови та ін. Важливими чинниками розвитку гірничодобувної промисловості є також соціально-економічні: потреби світового ринку в різних видах сировини і палива, ціни на них, технологія видобутку і переробки, можливості доставки паливно-сировинних ресурсів споживачам, забезпеченість районів видобутку трудовими ресурсами і кваліфікованою робочою силою.

Існуюча в даний час в промисловому виробництві орієнтація на дешеву робочу силу сприяла розвитку гірничодобувних галузей в країнах, де порівняно низькі витрати на працю. Прикладом цього може служити Китай, який за інших

рівних умов, зараз обходить інші країни за ступенем розвитку даної галузі. Поряд з дешевизною праці велику роль у розвитку і розміщенні гірничодобувної промисловості грають нові гірничорудні райони промислово розвинених країн, оснащується новітньою технікою і технологіями гірських розробок, завдяки чому досягається їх висока продуктивність, дешевизна продукції і її висока конкурентоспроможність. В даний час найбільшими «рудними коморами» світової економіки стають п'ять країн: Австралія, Канада, ПАР, Китай, Бразилія. Найбільшими гірничодобувними районами світу є залізородні басейни, які характеризуються високим вмістом заліза в своїх рудах або руди яких легко піддаються збагаченню (до 60% і вище). Рудники з меншим вмістом заліза в руді або згортають свою роботу, навіть якщо вони знаходяться у відносній близькості до металургійних підприємств, як Лотаринзький басейн у Франції, або повністю припиняють видобуток, оскільки металургійні заводи переходять на використання багаті і більш дешевої привізною руди.

Основними постачальниками залізної руди на світовий ринок зараз є залізородні басейни Бразилії і Австралії з річним видобутком, що перевищує в кожній 100 млн. т на рік і вмістом заліза від 60 до 62%.

Колись один з найбільших залізородних басейнів світу – Міссейбі, розташований в районі оз. Верхнє на півночі США, зараз дає близько 30 млн. т. щорічного видобутку залізної руди. [8] Приблизно стільки ж руди США ввозять з Канади Бразилії, Венесуели. Поряд із залізною рудою другий найважливішою складовою металургійного процесу є марганцева руда, з якої добувають марганець, що входить в феросплави. Останні використовуються в якості основних добавок при виплавці сталі.

Найбільші запаси марганцевої руди зосереджені в ПАР. Серед інших країн виділяються Україна і Австралія. Основними виробниками марганцевої руди є ПАР і Україна.

Паливно-енергетичні ресурси є у всіх трьох групах країн – промислово розвинених, що розвиваються, постсоціалістичних. Найважливішу частину даної добувної галузі представляє видобуток нафти, природного газу і вугілля. Їх

частка в світовому паливно-енергетичному балансі постійно змінюється, при збереженні загальної тенденції в сторону зменшення використання вугілля і зростання частки нафти і газу. (На початку століття вугілля в паливно-енергетичному балансі планети становив 76,1%, нафта і природний газ – близько 4%. зараз частка вугілля скоротився до 29-30%, а частка нафти і газу досягла 60-62%).

Видобуток бокситів – основної сировини для виробництва алюмінію здійснюється в багатьох країнах, проте основна її частина припадає на Австралію (39% світового видобутку), Гвінею (13,2%), Бразилії (9,6%), Ямайку (8,8%), Китай (5,8%), Індію (5,5%). На інші країни світу, разом узяті, припадає до 18% [7].

Енергоносії – вугілля, нафта, природний газ та інші компоненти паливно-енергетичних ресурсів планети відіграють надзвичайно важливу роль в житті людини і його діяльності. Прогноз їх використання вказує на те, що в осяжній перспективі роль і значення енергоносіїв, незважаючи на науково-технічний прогрес в галузі використання альтернативних джерел енергії (сонячної енергії, енергії вітру, морських прибою і ін.) будуть зростати, про що свідчать розрахунки фахівців і тренд лінійної регресії.

Динаміка світового споживання енергоносіїв має чітко виражену тенденцію до зростання. Особливо швидко зростатиме їх споживання в країнах, що розвиваються.

Зростання споживання енергоносіїв в країнах, що розвиваються буде відбуватися швидшими темпами в порівнянні з промислово розвиненими (істотну лепту в цей процес внесе швидко розвиваюча економіка Китаю).

З економічної точки зору використання вугілля в енергетиці в порівнянні з природним газом і нафтою повністю виправдано. За оцінками британського Economic Research Council, вартість електрики, виробленої сучасної ТЕС на вугіллі, в 1,2- 1,5 рази менше, ніж на газі. Тому можна припустити, що в перспективі використання вугілля придбає зростаючу тенденцію.

Нафта видобувається в понад 40 країнах світу. Однак основна частина її видобутку припадають на Саудівську Аравію, США, Росію, Іран, Норвегію, Венесуелу, Мексику, Великобританію, ОАЕ, Ірак [23].

Крім вище названих країн значні обсяги нафти добувають Кувейт, Нігерія, Індонезія, Катар, Еквадор, Азербайджан, Казахстан, Габон, Султанат Бруней.

Виходячи зі співвідношення запасів нафти і нинішніх темпів її видобутку в різних країнах світу, світових нафтових ресурсів повинно вистачити на 40 років, в тому числі:

Канаді на 6 років, Норвегії – 8, США – 11, Росії – 19, Казахстані – 27, Мексиці – 21, Нігерії – 30, Катарі – 55, Саудівській Аравії – 85, ОАЕ – 114, Кувейті -127, Іраку – 128 років.

Природний газ, як і нафта, є в наш час найважливішим енергоносієм. Географія видобутку природного газу досить велика і включає як високо розвинені країни, так і країни, що розвиваються.

Найбільший видобуток природного газу здійснюється в США, Росії, Канаді, Великобританії, Алжирі.

У регіональному відношенні найбільшим споживачем природного газу є Північна Америка. На неї припадає майже 30% світового споживання природного газу. Практично весь споживаний природний газ проводиться в самому регіоні і, відповідно, на Північну Америку припадає і 30% світового виробництва природного газу. Зовнішній імпорт представлений зрідженим природним газом і відносно невеликий. У 2002 р він становив близько 6,5 млрд. куб. м, тобто був менше 1% від загального споживання. (Зріджений природний газ імпортували тільки США. Найбільші поставки йшли з Тринідад і Тобаго, для якої на США припадало 80% її експорту зрідженого газу.)

Головним регіональним «донором» природного газу в Північній Америці є Канада. З 182 млрд. куб. м. природного газу, виробленого в 2017 р в країні, 107 млрд. куб. м. було експортовано в США. У свою чергу США поставляють близько 6 млрд. куб. м. в Мексику, що значимо для цієї країни із загальним споживанням природного газу близько 40 млрд. куб. м. в рік.

Для США все більшого значення починає набувати імпорт зрідженого газу. Вже до 2022 року він може зрівнятися за обсягами імпорту з трубопровідним газом і буде надалі різко збільшувати свою частку в структурі імпорту, як за рахунок збільшення абсолютних обсягів його закупівлі, так і за рахунок зниження поставок трубопровідного газу з Канади.

На другому місці за обсягами виробництва природного газу знаходяться країни колишнього СРСР, які після різкого спаду споживання початку 90-х років починають збільшувати власне споживання та виробництво природного газу. Сумарний видобуток природного газу в 2019 р. становив тут 742 млрд. куб. м., експорт – 240,5 мільярдів. куб. м. За обсягами видобутку, споживання та експорту природного газу Росія помітно домінує. Експорт російського газу становить близько 190 млрд. куб. м в рік. За даними Газпрому, поставки природного газу в Західну і Східну Європу близькі до 130 млрд. куб. м. [27].

Європейські країни, що входять в Європейський Союз, формують третю за величиною споживання природного газу групу. Європа в останні десятиліття демонструє стабільне зростання споживання природного газу. Динаміка споживання газу в Європі сильно різниться між країнами. Так для найбільших європейських споживачів: Німеччини, Нідерландів і Великобританії була характерна стабілізація обсягів споживання, а для ринків газу, що формуються в Португалії, Іспанії, Греції та Туреччини зростання споживання був динамічним.

В цілому для Європи була характерна тенденція на збільшення числа споживачів природного газу підключених безпосередньо до західноєвропейської газорозподільної мережі, на початок 2018 р. їх число перевищувало 82,5 млн. Помітним було збільшення споживання природного газу в електроенергетиці (+5,8% в рік) і його зниження в промисловому секторі (- 9,1%).

Згідно з наявними прогнозами в період з 2000 р. по 2030 року світове споживання газу збільшиться в 2 рази – з 2527 млрд. куб. м до 5047 млрд. куб. м., а частка газу в світовому енергетичному балансі збільшиться з 23% до 28%.

Високими темпами буде зростати споживання природного газу в країнах, що розвиваються Азії та Латинській Америці, але найбільшими газовими ринками як і раніше будуть Північна Америка, Європа і Росія.

Обсяги споживання газу в європейських країнах помітно наблизяться до сумарного споживання газу в країнах колишнього СРСР.

За оцінками «Cedigaz» світових достовірних запасів природного газу вистачить на 68 років видобутку (при сучасному рівні споживання). Ставлення запасів до обсягів видобутку природного газу різко відрізняється по регіонах:

- в Північній Америці воно становить близько 10 років;
- в країнах Західної Європи – 24 роки;
- в країнах СНД – 74 роки;
- в країнах Близького Сходу близько 300 років.

На початок 2020-х років споживання природного газу в світі склало 2367 млрд. Куб. м.

Величезним ринком для поставок газу мають у своєму розпорядженні країни АТР, в тому числі Китай і Індія, практично не володіють власними його ресурсами.

Основні експортери – СНД (в основному, Росія – до 30% світової торгівлі газом). Великими експортерами газу є також Канада (тільки в США), Індонезія (зріджений газ – в Японію, Південну Корею, Тайвань) [15].

Незважаючи на великі запаси газу в країнах Перської затоки, їх частка в світовій газовій індустрії незначна. Пов'язано це з віддаленістю родовищ від ринків споживання і відсутністю необхідної інфраструктури транспортування. Тому країни Перської затоки НЕ можуть скористатися своєю перевагою великих запасів газу, тому що проведення газопроводу в економічно розвинені регіони (в Європу або Південно-Східну Азію) на сьогоднішній день економічно недоцільно, до того ж такі газопроводи, в разі будівництва, проходили б через політично нестабільні регіони, що підвищує ризикованість потенційного проекту.

На думку фахівців, завдяки своїм енергетичним властивостям, споживання природного газу в доступній для огляду перспективі в світі буде рости.

Внаслідок прискореного зростання споживання природного газу його частка в світовому енергобалансі в перспективі зміниться і зросте з 22% в 2019 році до 28% до 2020 року.

У структурі та функціонуванні гірничодобувної промисловості в наш час відбуваються істотні зміни, зумовлені науково-технічним процесом з одного боку і геополітичними перетвореннями, що відбуваються в світі з іншого:

- зростає концентрація видобутку корисних копалин в найбільш вигідних, з точки зору доступності і виробничих витрат, гірничодобувних районах світу;

- посилюється нерівномірність розвитку районів гірничодобувної промисловості, що найчастіше пояснюється коливанням цін на її продукцію на світових ринках (це призводить, наприклад, до закриття деяких мідних рудників, скорочення видобутку залізних руд, олова та ін. мінеральної сировини);

- знижується залежність промислово розвинених країн від імпорту сировини і палива з країн, що розвиваються, завдяки посиленню власної ресурсної бази та впровадження новітніх ресурсозберігаючих технологій.

Промисли – друга складова первинного сектора світової економіки. У глобальних масштабах провідна роль в них належить лісозаготівельної діяльності і морським промислам.

Лісозаготівельна промисловість. Характер функціонування даної галузі в останні роки істотно змінюється. Розширюються площі штучних лісонасаджень. Впроваджуються плантації форми ведення лісового господарства. Якщо 15-20 років тому хвойної деревиною в Західній Європі себе забезпечувала тільки Німеччина (за рахунок штучних насаджень), то зараз цього вже досягли Франція, частково Великобританія. Практично повністю забезпечує себе хвойної деревиною Японія. До штучних насаджень приступили Бразилія, Австралія, Фінляндія, Росія та інші лісо надлишкові країни.

Найбільшими постачальниками деревини на світовий ринок є: Росія (до 20%), Канада, Бразилія, Австралія, Індонезія, Філіппіни, Колумбія, Танзанія, країни Скандинавії.

Морський промисел і рибальство пов'язані переважно з використанням біомаси водних акваторій морів і океанів. Промисли охоплюють 25-30% океанських площ. Але 90% світових уловів припадає на континентальний шельф, питома вага якого становить всього 5% рибальських площ.

Улов риби, незважаючи на погіршення екологічного стану морських вод, зростає і досяг уже приблизно 100 млн.т (при цьому більше 85% припадає на шельфові зони). Найбільші улови риби ведуть Китай (12- 15% світового улову), Японія (понад 10%), Перу (7-8%), США (понад 6%), а також Росія, Норвегія, Ісландія. В цілому морський промисел здійснюють близько 200 країн світу [12].

Певне значення в світовому рибальстві мають улови риби в природних (здебільшого прісноводних) водоймах. Промислове значення даного виду господарської діяльності має місце у Китаї, В'єтнамі, Таїланді, Камбоджі, Росії, Бразилії, в ряді інших країн Латинської Америки і Африки. Серед високорозвинених країн воно є в США, Канаді, Швеції, Фінляндії, Норвегії.

Промисел морських тварин – тюленя, моржа, кита, а також вилов ракоподібних, молосків та ін. ведеться відносно не великою кількістю держав (Норвегією, Росією, США, Японією, Канадою) в океанських акваторіях північних і південних широт.

Обробна промисловість. Переробна промисловість входить у вторинний сектор економіки і являє собою сукупність виробництв, які обробляють і переробляють сировину і матеріали. Вона містить в собі паливно-енергетичну, металургійну, хімічну, машинобудівну харчову, легку, деревообробну, целюлозно-паперову галузі, виробництво будівельних матеріалів та іншої продукції. На її частку припадає понад 3/4 всієї вартості виробленої світової промислової продукції, в т.ч. в промислово-розвинених країнах – 83,8% і в країнах, що розвиваються – 49,2%.

Паливно-енергетична промисловість. Паливно-енергетична промисловість поряд з металургією, хімічною і машинобудівної галузями відноситься до базових виробництв, що створює матеріально-технічну основу розвитку світового господарства. Вона включає в себе паливну промисловість, що виробляє енергоносії і похідні від неї продукти: нафта і нафтопродукти, природний і зріджений газ, брикетоване вугілля та ін., а також електроенергетичну, переробну продукцію паливної продукції та енергію сил природи в електричну.

Паливна промисловість. Її функціонування базується на використанні і переробці природних енергоносіїв і сил природи в теплову і електричну енергію.

До найважливішого енергоносія, що використовується в сучасному паливно-енергетичному комплексі світового господарства відноситься нафта.

Частка нафти в світовому паливно-енергетичному балансі становить близько 38%. Переробка нафти (виробництво рідкого палива, мастил) здійснюється більш, ніж в 90 країнах. У розвитку й розміщенні нафтопереробки спостерігаються дві тенденції: одна – «ринкова» – переробка нафти в місцях значного споживання нафтопродуктів, друга – «сировинна» – наближення нафтопереробки до місць її видобутку. Монополіям вигідніше перевозити нафту в райони споживання і там переробляти, оскільки при цьому досягається економія на транспортних витратах. Тому основні потужності нафтопереробних заводів (НПЗ) зосереджені переважно в промислово-розвинених країнах – США, Японії, Франції та ін. Саме до них спрямовані і найбільші вантажопотоки нафти з Близького і Середнього Сходу. Частина нафти переробляється на місці самими країнами – «нафтодобувачами». Але диспропорція в переробки нафти між промислово розвиненими і країнами, що розвиваються – дуже велика. Так, питома вага Західної Європи в світовому видобутку нафти мене 4%, а потужності її НПЗ – понад 30%. В Японії за рік добувається менше 1 млн. т. нафти, а потужності НПЗ – в 300 разів більше і складають 7% світових. У той же час частка країн Близького, Середнього Сходу і Африки, де видобувається 3/5 всієї нафти, становить в переробці нафти лише 7-8%. [8]

Потужності найбільших НПЗ становлять 20-30 млн. т. в рік. Як правило, вони створюються в районах портів вивезення або ввезення нафти, використовуючи зручності транспортно-географічного положення. Наприклад, в найбільшому порту Європи – Роттердамі – 5 НПЗ (завдяки чому нафта тут займає перше місце в його вантажообігу). Стільки ж НПЗ в околицях Антверпена. Великі НПЗ споруджуються також у вузлах нафтопроводів (Наприклад, в районі міст Кельна, Інгольштадта в Німеччині, Монреалю в Канаді, Лисичанська – в Україні) [41].

В останні роки намітилася тенденція до скорочення потужностей нафтопереробних підприємств в високорозвинених країнах (в країнах Євросоюзу на 50%, в США на 20%). Це пов'язано із зростанням імпорту готових нафтопродуктів в ці країни і прагненням поліпшити в них екологічну обстановку .. Паралельно йде нарощування потужностей нафтопереробної промисловості в країнах, що розвиваються.

Природний газ в паливно-енергетичному балансі світового господарства становить приблизно 23% і має тенденцію до зростання (по оцінках фахівців до 2015 року його частка досягне 28,1%). Крім цього природний газ має широке застосування в якості сировини у хімічній промисловості.

Для зростання споживання газу в світовому господарстві в даний час склалися сприятливі умови: відносна дешевизна видобутку, наявність значних розвіданих запасів, зручність використання і транспортування, екологічна чистота. Очікується, що в період до 2015 р. його сумарне споживання буде зростати в середньому на 3% на рік. Особливо активно йде використання газу як енергоносія в розвинених країнах.

На експорт надходить близько 15% всього видобутого природного газу. Найбільшими його експортерами є: Росія (близько 30% світового імпорту), Нідерланди, Канада, Норвегія, Алжир, Індонезія. Головні імпортери газу: США, Японія, Німеччина, Франція, Італія, Україна, Туреччина.

Вугілля в структурі світового паливно-енергетичного балансу в останнє десятиліття займає друге місце, складаючи 31-32% в структурі сумарного

споживання всіх енергоносіїв. На вироблення тепла і електроенергії витрачається близько 65% від загального обсягу видобутку вугілля, а інша частина спрямовується переважно в металургію.

Через відносно низьку калорійність і високу собівартість тільки в не великій групі країн вугілля займає перше місце в структурі їх паливно-енергетичних балансів. До таких країн можна віднести Китай, Україна, В'єтнам, КНДР.

Електроенергетика здійснює вироблення електроенергії. Усі підприємства електроенергетики двох видів – теплові та гідравлічні. Теплові поділяються на конденсаційні і теплоелектроцентралі. Джерелами енергії у них є традиційні види палива (вугілля, мазут, газ, горючі сланці, торф), ядерне паливо, геотермальні води. Загальна потужність електростанцій світу перевищує 2750 ГВт, в т.ч. ГЕС – 23%, АЕС – 12%.

Переважна частина електроенергії (62%) виробляється на теплових електростанціях (ТЕС). Найбільші з них в: США, Росії, Японії, Німеччині, Україні, Великобританії, Італії (3 млн. КВт і понад) [29].

Гідроелектростанції (ГЕС) виробляють 20% електроенергії. Переважна частина електроенергії (62%) виробляється на теплових електростанціях (ТЕС). Найбільші з них в США, Росії, Японії, Німеччині, Україні, Великобританії, Італії (3 млн. КВт і понад).

Гідроелектростанції (ГЕС) виробляють 20% електроенергії. Найбільшими запасами гідроенергетики розташовують Китай, Росія, Бразилія, Канада, США, де побудовані і функціонують великі ГЕС. Високим рівнем освоєння гідроенергоресурсів характеризуються країни Західної Європи (особливо Франція, Норвегія), а також Японія, Україна.

Атомні електростанції (АЕС) виробляють 17% світової електроенергії. Вони використовуються більш, ніж в 30-ти країнах світу. В першу десятку країн світу за кількістю вироблюваної атомної електроенергії входять: США, Франція, Японія, Росія, Канада, Великобританія, Швеція, Республіка Корея.

Серед країн, що розвиваються атомна електроенергетика є в Індії, Пакистані, Бразилії, Мексиці.

Електростанції, що використовують «альтернативні» джерела енергії (геотермальні води, припливи, сонячну і вітрову енергію), виробляють лише 1% світової електроенергії. Енергію припливів використовують у Франції, США, Канаді, Китаї. Термальні джерела – в Ісландії, Японії, Італії, Мексиці, Росії.

Сумарне виробництво електроенергії в світі становить близько 15 трлн. кВт. год. в рік. До числа найбільших виробників електроенергії відносяться: США (3600 млрд. кВт. год.), Японія (930), Китай (900), Росія (845), Канада (530), Німеччина (500), Франція (440 млрд. кВт. год.) [6].

По регіонах світу виробництво і споживання електроенергії приблизно збалансовано, але по окремих країнах це співвідношення має істотні відмінності. Норвегія, Канада, Франція розташовують її надлишками і мають можливість експортувати більше 10% вироблюваної у них електроенергії, інші країни її імпортують. Великі відмінності є і в виробництві електроенергії на душу населення, При середньосвітовому показнику потужність 2000 кВт. ч в Камбоджі він дорівнює 20 кВт. ч, в Норвегії – 25000, в Україні на початку 90-х років – 4000 кВт. ч.

Виробництво і споживання електроенергії зростає в світі швидше, ніж загальне виробництво і споживання первинних енергоресурсів. У перспективі до 2015 р середньорічні темпи приросту електроенергії в світі становитимуть близько 2,7%, в тому числі в розвинених країнах – близько 2% (Головним чином за рахунок збільшення потужності електростанцій, що працюють на газі) і в країнах, що розвиваються – близько 3% (в основному внаслідок будівництва ГЕС на вугіллі, так як багато хто з країн даної групи мають у своєму розпорядженні великі запаси вугілля, а будівництво ГЕС і АЕС стримується нестачею капіталів).

Чорна металургія. Виробництво чорних металів входить в систему виробництв конструкційних матеріалів. Воно є зараз майже в 70-ти країнах світу. Але оскільки більшість з цих країн по рівню промислового розвитку характеризуються пануванням у них третього, а в окремих випадках навіть

четвертого виробничо-технологічного укладів, при яких, нарівні зі сталлю, важливе місце в якості конструкційних матеріалів займають алюміній, пластмаси та синтетичні матеріали, світове сталеливарне виробництво в останні роки практично не збільшується. На рубежі ХХ і ХХІ століть виплавка сталі зупинилася десь на рівні 720-750 млн. т в рік, в т.ч. в промислово розвинених країнах 370-380, СНД – 87-90, в країнах Латинської Америки – 43-45.

В останні роки з виплавки сталі на 1-е місце вийшов Китай – близько 150 млн. т, на 2-е місце з 1-го перемістилася Японія – понад 100 млн. т, 3-е займають США – більш 90 млн. т, 4-е – Росія близько – 60, 5-е ФРН – 45 млн. т. Україна входить в першу десятку світових виробників сталі – більше 33 млн. т.

Провідні виробники прокату: Японія (103 млн. т), США (70,1), Росія (55,1), КНР (51,2), ФРН (36,7), Україна – 27-28 млн. т. [10].

Найважливішою тенденцією в сучасному розвитку світової чорної металургії стало її переміщення в країни, що розвиваються. Чорна металургія – базова галузь промисловості, тому що розвиваються країни, особливо з орієнтацією на розвиток імпорто-замінних галузей, зараз звертають першочергову увагу на її створення і розвиток (Бразилія, Індія, Мексика, Аргентина, Венесуела). До цього ж прагнуть і країни з експортною орієнтацією своєї промисловості (Південна Корея, Тайвань). Якщо в 1990 році частка країн Азії і Латинської Америки в світовій виплавці сталі становила 21,7%, то до початку 2000-х років – близько 40%. Зростання виплавки сталі має місце також в Австралії, Канаді, ПАР, що характеризуються високим ступенем сировинної і паливної забезпеченості.

Високорозвинені країни світу спеціалізуються зараз в міжнародному поділі праці, переважно на виробництві якісних сталей і складних видів прокату. Країни, що розвиваються – на масових видах металу.

У структурі чорної металургії майже у всіх країнах світу в останні роки зросла роль переробної металургії. Перш за все, це характерно для країн, де накопичені значні ресурси металобрухту: країни Західної Європи, Росії, США та ін.

Кольорова металургія, що входить як і чорна в систему виробництв конструкційних матеріалів, виробляє майже 70 найменувань кольорових металів і їх сплавів, загальною масою близько 40 млн. т. але більш 3/4 вартості і близько 99% їх ваги доводиться на алюміній (45,4%), мідь (25,3%), цинк (15,8%), свинець (11%), а також олово, нікель, кобальт, вольфрам, молібден, титан, магній.

Характерною рисою галузі є великий розрив в просторовому відношенні між гірничодобувними районами і виплавляли метал. У групі країн, що розвиваються зосереджено 3/4 запасів бокситів, але лише 1/5 виплавки алюмінію, 2/3 запасів мідних руд і 1/3 виробництва рафінованої міді. Тільки у виробництві олова їх частка (4/5) вище в порівнянні з високо розвиненими країнами (проте останні, особливо США) створили такі його стратегічні запаси, що практично визначають його світову кон'юнктуру і виробництво.

Найбільшими виробниками алюмінію в даний час є: США, Росія, Канада, Бразилія, Австралія, Китай, Норвегія. Виробництво алюмінію на імпорتنій сировині є і в Україні.

У перерахунку на одну людину витрата алюмінію в середині 90-х років становив: в США – 31,3 кг, Японії – 31,6, Німеччини – 24, Росії – 3 кг.

Виробництво міді крім наявності сировини вимагає великої кількості тепла і електроенергії, тому ця дія спрямована на ці два фактори. Великими виробниками міді є як високо розвинені країни: США, Канада, Німеччина, Франція, Італія, так і не є пов'язані – Росія, Казахстан, Чилі, Перу, Замбія і ін. Перше місце по випуску чорновий і рафінованої міді належить Чилі та США (понад 2 млн. т в кожній). Щорічна виплавка міді становить в світі близько 8 млн. т. [39].

Виплавка цинку і свинцю здійснюється в США, Японії, Німеччини, Італії, Великобританії, Австралії, Канаді, а також в Росії, Казахстані, Узбекистані, Китаї, Болгарії, Перу, Мексиці.

Виробництво олова є в Росії, Китаї, Малайзії, Індонезії, Таїланді, Болівії, Нігерії; ртуті – в Україні, Росії, Іспанії, Італії, Китаї, Мексиці. Звідси ці метали ввозяться в США, Японію, Німеччину, Францію, Великобританію.

Сурма видобувається в Китаї (більше половини світового виробництва), а також в Росії, Болівії, ПАР, Мексиці.

Виробництво нікелю, титану і ряду інших кольорових металів збігається з географією розробок їх руд (Росія, Канада, Індонезія, Нова Каледонія, Австралія, ПАР, Норвегія).

Магній виробляється в дуже обмеженій кількості країн – США і Норвегії з морської води, в Росії, Україні з відходів калійного виробництва.

Для розвитку кольорової металургії в даний час характерні такі риси:

– Зростаюча частка вторинної сировини – металобрухту. Так, розвинені країни забезпечують зараз за рахунок переплавки на 25% свої потреби в цинку і олові, 40% – в міді, 50% – у свинці.

– Підвищена увага виплавці рідкісних металів (титану, магнію, германію та ін.).

– Переважна більшість в розвинених країнах виробництва прокату і готової продукції, тоді як виплавка первинного металу поступово переміщається в країни, що розвиваються і постсоціалістичні країни.

– Переміщення в країни, що розвиваються і країни з перехідною економікою виплавки важких металів (видобуток і виробництво яких пов'язані з негативними екологічними наслідками).

Машинобудування. Машинобудування є однією з пріоритетних галузей промисловості практично у всіх країн світу. У ній зайнято до 80 млн. чоловік, які виробляють 35% вартості світової промислової продукції. У розвинених країнах на продукцію даної галузі припадає 32-38% вартості промислового виробництва, в країнах з перехідною економікою 20-25%, в нових індустріальних країнах – 15-25%.

Машинобудування – провідна галузь промисловості світу, в якій зайнято понад 100 млн. працівників. Машинобудування виробляє засоби виробництва для всіх інших видів людської діяльності, тому за вартістю виробленої продукції відчутно випереджає всі без винятку галузі видобувної чи обробної

промисловості (частка машинобудування у загальній вартості світової промислової продукції становить 35%).

Важлива роль належить машинобудівному комплексу в прискоренні темпів НТР, інтенсифікації економічного розвитку та у збільшенні продуктивності праці. Машинобудування є основним споживачем конструкційних матеріалів, зокрема чорних і кольорових металів. З машинобудуванням найтіснішим чином пов'язано виробництво озброєнь і військової техніки.

Як самостійна галузь світового господарства машинобудування сформувалося більше 200 років тому під час промислової революції у Великобританії, яку потім протягом багатьох десятиліть справедливо називали «великою майстернею світу». «Маленькою майстернею світу» і сьогодні називають Бельгію за широкий асортимент і якість виробленої продукції. За вартістю продукції машинобудування серед країн світу лідерами є США, Японія та Німеччина, наздоганяє їх Китай. Масштаби виробництва в інших країнах на порядок менші. Три перші країни очолюють три провідних регіони світового машинобудування – Північноамериканський (35% світового обсягу), Західноєвропейський (30%) та Східноазійський (20%). Частка машинобудування у загальній вартості продукції обробної промисловості найвищою є в Сінгапурі (49%), Німеччині (38%), Швейцарії (38%), Японії (37%), США (36%), Швеції (35%).

Найкращі серед нових індустріальних країн – Індія та Бразилія мають скромніші показники (26% та 24% відповідно). В доіндустріальних країнах машинобудування не має самостійного значення, як правило воно носить «імпортозамінний» характер, тому представлено переважно складальними виробництвами або ремонтно-механічними майстернями. Великі групи країн Африки, Азії та Океанії на світовій карті машинобудування і сьогодні залишаються «білими плямами» [30].

За межами трьох головних машинобудівних регіонів слід відзначити Росію, Австралію, Південноафриканську Республіку. В Центральній Європі у

виробництві окремих видів продукції досягли успіхів Чехія, Польща, Угорщина, Україна, але вони явно поступають своїм західноєвропейським сусідам, особливо Швейцарії та Швеції. У Латинській Америці порівняно значні масштаби виробництва мають Мексика, Бразилія та Аргентина, але їхні машинобудівні комплекси, як і в Індії, працюють переважно на внутрішній ринок і найчастіше випускають морально застарілу техніку, зняту з виробництва у постіндустріальних країнах. Урядам латиноамериканських країн доводиться використовувати протекціоністські заходи для захисту власного виробника.

Галузева структура машинобудівного комплексу надзвичайно диверсифікована. До складу комплексу входять важке машинобудування (виробництво металоконструкцій, метизів, гірничошахтного та іншого металомісткого технологічного обладнання), загальне машинобудування (верстатобудування, випуск інструментів, іншого виробничого устаткування та сільськогосподарської техніки), транспортне машинобудування (автомобільна, авіаційна промисловість, суднобудування, локомотиво- і вагонобудування), точне машинобудування (приладобудування, електротехнічна й електронна промисловість) і середнє машинобудування (виробництво військової техніки). Часто до складу машинобудування включають і «малу металургію» (ливарне і ковальсько-пресове виробництво на самих машинобудівних заводах).

Сьогодні машинобудування об'єднує 70 основних галузей, які, у свою чергу, складаються з 360 підгалузей і виробництв. Зазвичай, важке і загальне машинобудування разом з транспортним становлять основу машинобудівних комплексів більшості індустріальних країн, зокрема й України. Галузева структура машинобудування дуже динамічна. Тому паралельно з вищенаведеним виробничим підходом використовується й історичний, при якому галузі поділяються на «старі», з яких починався розвиток капіталізму в Європі (локомотиво- й вагонобудування, суднобудування, випуск текстильного і металургійного обладнання), «нові» (автомобілебудування, авіаційна промисловість, електротехніка) та «новітні» (робототехніка, радіоелектроніка, ракетно-космічна промисловість).

Провідні експортери наукомісткої продукції Види продукції Частки країн-лідерів у світовому експорті, % Аерокосмічне обладнання, у т.ч. літаки США – 54, ФРН – 12, Великобританія – 10 Телекомунікаційне обладнання Японія – 25, США – 16, ФРН – 10 Електронно-обчислювальні машини США – 35, ФРН – 10, Великобританія – 9 Верстати з програмним управлінням ФРН – 24, Японія – 15, США – 8 Оргтехніка Китай – 30, Японія – 23, ФРН – 11 Мікросхеми Японія – 23, Китай – 19, Сінгапур – 17 Медичне обладнання США – 39, ФРН – 13, Нідерланди – 10 Ядерні реактори Бельгія – 31, ФРН – 23, Франція – 20 Промислові роботи-маніпулятори Японія – 51, США – 17, ФРН – 15 27 Метизи (від російського «металлические изделия») – предмети, які призначені для поєднання різних деталей конструкцій між собою (болти, гайки, шайби, шурупи, шпильки, клепки, цвяхи, саморізи та ін.), а також великі сталеві вироби (арматура), проволока, металева сітка, електроди, ролики підшипників, металеві шари для млинів, вили, сокири, молотки, пили, ножі, гайкові ключі тощо.

Інколи технологи для зручності умовно поділяють метизи за призначенням на промислові і будівельні. Зверніть увагу, що крім Китаю та Сінгапуру, всі інші наведені країни є постіндустріальними. Особливість сучасного машинобудування – висока експортність виробництва (в Японії цей показник найвищий в світі – 64%). Це зумовлено різноманітним асортиментом, що включає в себе понад 3 млн. виробів – від велосипедів до космічної техніки.

Жодна країна світу не може виробляти повний спектр машинобудівної продукції, цей факт суттєво впливає на географію цієї галузі-гіганта світового господарства. Близький до повного профіль машинобудування мають лише США, ФРН, Японія і Китай. Росія виділяється важким, загальним і середнім машинобудуванням. Територіальна структура машинобудування також дуже складна. Складається вона під впливом цілого комплексу суспільно-географічних факторів.

Так, поглиблення спеціалізації надає більше свободи в розміщенні підприємств, сприяє їх просторовому розосередженню. З іншого боку, кооперування веде до формування потужних машинобудівних «кущів», які в

залежності від спеціалізації можуть тяжити до кваліфікованих трудових ресурсів (точне машинобудування), металургійних баз (важке машинобудування) або районів споживання машин та обладнання (загальне і транспортне машинобудування) [34].

В епоху НТР значно збільшився вплив інфраструктурних факторів, зокрема – наукового обслуговування. Розміщення машинобудування досить точно відображає розташування великих міст, міських агломерацій і мегаполісів. Так, у США найбільші машинобудівні райони склалися на Північному Сході (мегаполіс Босваш) та в Каліфорнії (мегаполіс Сан-Сан), у Великобританії – навколо Лондона, у Франції – навколо Парижу. Японський мегаполіс Токайдо, китайський Пектян (Пекін-Тянцзінь) і район пониззя Янцзи на чолі із Шанхаєм теж є машинобудівними районами світового значення. Така кореляція з високоурбанізованими територіями дозволяє домогтися більшої ефективності виробництва за рахунок спеціалізації і кооперування підприємств на невеликій площі, використання спільної інфраструктури, економії на транспортних витратах тощо. Розглянемо світову географію окремих складових машинобудування.

Основу виробничого асортименту машинобудування традиційно становить металообробне устаткування, зокрема – різноманітні верстати. Верстат – це «машина для виробництва машин», тому верстатобудування визначає розвиток машинобудування в цілому. Верстатний парк будь-якої країни – це гігантська маса функціонуючого устаткування, що постійно оновлюється внаслідок як фізичного зношення, так і морального старіння. В Японії верстатний парк повністю оновлюється за 7 років.

Найбільші верстатні парки в світі мають США і КНР (по 5 млн. одиниць), в Японії працює 2 млн. верстатів, у ФРН – 1,8 млн., у Великобританії – 1,1 млн. Сумарне виробництво верстатів в світі становить 1 млн. 200 тис. штук на рік. Трохи більше половини цієї цифри припадає всього на 5 країн – Китай, Японію, ФРН, США та Італію. В «десятку» світових виробників входять також Росія,

Швейцарія, Великобританія, Південна Корея, Індія. Значні обсяги виробництва мають Бразилія, Тайвань, Чехія, Польща.

За валовою вартістю експорту продукції верстатобудування світовим лідером є Німеччина, при розрахунку на душу населення – Швейцарія. Саме ці дві країни мають найвищі якісні показники в галузі, успішно витримуючи конкуренцію Японії. При цьому Японія є найбільшим виробником і експортером промислових роботів та ковальсько-пресового устаткування. До транспортного машинобудування відносяться підприємства, що виробляють автомобілі, кораблі, літаки, локомотиви, вагони тощо. У транспортному машинобудуванні зайнята $\frac{1}{4}$ частина всіх працюючих в машинобудуванні. Пропульсивною галуззю 4-го кондратьєвського циклу стало автомобілебудування, а в ньому – випуск легкових автомобілів. З майже 100 млн. штук автотранспортних засобів, що виробляються у світі за рік, – близько 80 млн. становлять легкові автомобілі. Автомобільна промисловість стала однією з найбільш високорентабельних і прибуткових галузей світової індустрії. Досягнення НТР забезпечили дуже високу продуктивність праці в цій галузі та підштовхнули до розширення її географії. За кількісними параметрами виробництва 1-е місце в світі займає Китай (рекорд 2018 року – 28,1 млн. автівок). Особливість китайського автомобілебудування – переважання в загальному обсязі виробництва дрібнотоннажних вантажівок і комбінованих вантажопасажирських автомобілів. США сьогодні на другій позиції – 12,2 млн. автомобілів (7,5 млн. легкових) [22].

При цьому сумарна вартість американських авто значно більша за вартість китайських. Японія виробляє 9,2 млн. автомобілів на рік, з них 8 млн. штук – легкових. Японські автомобілі відрізняються економічністю й надійністю, завдяки чому вони завоювали значний сегмент світового ринку. Під час енергетичних криз японські автомобілі витісняють розкішні, але менш економічні американські та європейські автомобілі (з 1979 по 2009 рік Японія була лідером галузі). Показник ФРН дещо нижчий – 6,1 млн. автомобілів на рік. На 5-е місце вийшла Індія (4,5 млн. шт.), за нею розташовуються Південна Корея (4,2 млн.), Мексика (3,6 млн.), Іспанія (2,8 млн.), Італія (2,3 млн.), Канада (2,2

млн.). На першу «десятку» припадає $\frac{3}{4}$ світового виробництва нових автомобілів, при тому що за її межами опинилися Франція, Великобританія, Туреччина, Росія. Абсолютним рекордсменом світу з виробництва автомобілів на душу населення є Бельгія, ця країна має дуже вигідне економіко-географічне положення, тому для виходу на європейський ринок тут ще з 20-х років минулого століття будували свої заводи «Дженерал Моторз», «Форд», також мають тут свої філіали такі світові виробники як «Фольксваген», «Рено», «Вольво» та інші. Рівень експортності бельгійського автомобілебудування найвищий в світі – 90% (для порівняння: в Японії він становить 49%).

У виробництві мотоциклів, мопедів, моторолерів спостерігається дещо інша географія, адже цей товар має значно нижчий ранг споживчої вартості, «двоколесні машини» більш популярні в «третьому світі». Найбільшим виробником є Китай (28 млн. штук на рік), батьківщина моторолерів Італія – зараз лише на другому місці (9,5 млн. штук), далі йдуть Японія, США, Тайвань, Індія, ФРН. За виробництвом велосипедів також передує Китай.

Високі темпи розвитку суднобудування пов'язані із швидким зростанням обсягів міжнародної торгівлі та результатами НТР, яка сприяє появі нових типів суден (рефрижераторів, танкерів, газохімовозів, з атомними двигунами, на підводних крилах, «річка-море») та нових типів перевезень (контейнерних, контрейлерних) тощо. Завдяки цим змінам водний транспорт залишається найдешевшим засобом масових вантажоперевезень.

Одноосібним лідером світового суднобудування до середини минулого століття була Великобританія, потім тривалий час лідерство належало Японії (на її стапелях створювалися танкери дедвейтом 500 тис. і навіть 1 млн. тон). На початку XXI століття першу позицію захопила Південна Корея, але внаслідок світової економічної кризи відбулися зміни в географії суднобудування. З 2010 року всіх випереджає Китай.

Сьогодні 90% світового «портфелю» замовлень належить всього трьом країнам – Китаю, Південній Кореї та Японії. Європейські країни згортають виробництво й більше спеціалізуються на судноремонті. Лише по окремим

типам суден (особливо унікальних) зберігають міцні позиції ФРН (контейнеровози, військові та наукові судна), Франція (прогулянкові та круїзні судна, яхти), Данія (рибальські сейнери і пороми), Фінляндія (криголами). Частка США у світовому суднобудуванні впала до 1%. Натомість швидко нарощують виробництво Бразилія, Тайвань, Сінгапур, Туреччина. Давні традиції в цій галузі мають Росія, Україна, Польща, Румунія, але їх заводи переживають зараз не кращі часи.

Авіаційна промисловість сформувалася у невеликій групі країн, що пояснюється складністю продукції, її тісним зв'язком з науково-дослідною базою, кваліфікованими кадрами, специфічними конструкційними матеріалами. Світовим лідером галузі є США. Потужні підприємства мають Франція, Великобританія, Німеччина. Росія відома в першу чергу виробництвом бойової авіаційної техніки. Повний виробничий цикл в авіаційній промисловості мають також Україна і Китай. Українська «ніша» світового авіаційного ринку – транспортні літаки найбільшої вантажопідйомності («Руслан», «Мрія») й середньомагістральні пасажирські (Ан-140, Ан-148, Ан-158 тощо). Інші країни (Італія, Іспанія, Бельгія, Нідерланди, Швеція, Японія, Узбекистан) мають невеликі обсяги виробництва і вузьку спеціалізацію. Намагаються створити власне виробництво і деякі нові індустріальні країни – Бразилія, Індія, Іран, Пакистан, Індонезія, Аргентина [17].

Про значну монополізацію галузі можна судити з того, що близько 90% великих цивільних авіалайнерів зараз виробляють лише дві фірми – «Боїнг» (США) та «Ейрбас» (ФРН, Франція, Великобританія, Іспанія). Електротехнічна промисловість виникла в період масової електрифікації провідних держав світу. За виробництвом складної і дорогої продукції промислового призначення – генераторів, трансформаторів, електродвигунів різної потужності – лідерами залишаються країни Західної Європи (особливо – ФРН, Великобританія, Франція, Італія), США і Японія. Назване виробництво потребує значної кількості кольорових металів, спеціальних сортів сталі, синтетичних смол і пластмас, воно є досить наукомістким і вимагає наявності складного обладнання.

Електротехнічна промисловість – це своєрідний «драйвер» функціонування практично для всіх виробничих і побутових об'єктів. Високі темпи розвитку машинобудування та стрімкі зміни технологій зумовили диверсифікацію електротехнічної промисловості та виокремлення нових галузей – радіотехнічної, електроприладобудування, виробництва автомобільного електрообладнання та багатьох інших. Зокрема, все більшого значення у структурі машинобудування набуває виробництво різноманітних побутових приладів, що пояснюється хоча й повільним, але постійним зростанням середнього рівня життя в світі. В якості прикладу наведемо обсяги виробництва телевізорів (млн. штук на рік): 1) Китай – 36; 2) США – 23; 3) Південна Корея – 22; 4) Японія – 15; 5) Малайзія – 9. Наступні місця займають Тайвань, Індонезія, ФРН, Великобританія, Італія, Франція, Росія, Бразилія та інші країни. Провідні позиції за випуском холодильників, морозильників і пральних машин зберігають Італія та США; мікрохвильових печей – США і Японія; посудомийних машин – США і ФРН; пилососів – США, Японія і ФРН. Можна відзначити тенденцію до скорочення виробництва у багатьох високорозвинених країнах, що пояснюється високою насиченістю їх внутрішніх ринків. Масова і нескладна продукція у все більших обсягах виробляється в нових індустріальних країнах Азії (Китай, Тайвань, Сінгапур, Таїланд, Малайзія, Індонезія). Існує думка про принципову необхідність розділення електротехніки та електроніки, оскільки перша має відношення переважно до великих електричних систем (виробництво, передача і перетворення електроенергії, керування електродвигунами), а друга – лише до електронних мікросистем (комп'ютери, інтегральні схеми). Електронна промисловість є найбільш наукомісткою галуззю сучасного машинобудування.

Для її розвитку необхідно максимально скоротити час від появи ідеї та її експериментальної розробки до масового випуску виробів. Це вдалося здійснити в технополісах, тому що в них практично відсутній часовий і територіальний розрив між наукою і виробництвом. Провідними виробниками електронної продукції є США (30% світових обсягів), Японія (22%) та країни Західної Європи (21%), тобто ті країни, що володіють значними фінансовими ресурсами,

висококваліфікованими кадрами, мають найсучаснішу науку і до того ж самі є містким ринком для збуту цих виробів. Лідерство США особливо помітним є у виробництві професійної апаратури (зокрема електронно-обчислювальної) та військово-космічної техніки. Серед виробників дорогої військово-промислової електроніки слід назвати і Росію. Японія та країни Східної і Південно-Східної Азії лідирують у виробництві побутової електроніки. В Західній Європі провідну роль відіграє випуск засобів комунікації та медичного устаткування. Третина електронних товарів, що випускається у світі, надходить на зовнішні ринки. Це призвело до того, що в машинобудуванні окремих нових індустріальних країн (Китай, Сінгапур, Південна Корея, Тайвань, Малайзія) електроніка зайняла дуже важливі позиції.

Завдяки інтернаціоналізації виробництва та вдалій маркетинговій політиці чільні позиції у світовій електронній промисловості утримують такі компанії як ІВМ та «Дженерал електрик» (США), «Соні», «Хітаті», «Тошіба» і «Мацусіта» (Японія), «Філіпс» (Нідерланди), «Самсунг» та LG (Південна Корея). Одним з найприбутковіших товарів у світовому електронному бізнесі стало програмне забезпечення. Так, у США чисельність програмістів перевищує чисельність зайнятих у випуску обчислювальної техніки. Частка цієї країни на світовому ринку програм становить 70%, серед окремих фірм всесвітнім лідером є «Майкрософт» [26].

Виділяються чотири головних машинобудівних регіонів світу: Північна Америка; Євросоюз; Східна і Південно-Східна Азія; СНД.

Північна Америка (США та Канада) виробляє понад 30% світової машинобудівної продукції. Виділяється випуском надпотужних комп'ютерів, літаків, ракетно-космічної техніки, автомобілів, сільськогосподарської техніки і різних видів озброєнь.

Європейський регіон виробляє близько 30% світової машинобудівної продукції, виділяючись виробництвом електротехнічної продукції (особливо побутової), технологічного обладнання, військової техніки, автомобілебудуванням, авіабудуванням.

Східна і Південно-Східна Азія виробляють близько 25% продукції світового машинобудування. У міжнародному поділі праці цей регіон поглиблює спеціалізацію в області великотоннажного суднобудування, автомобілебудування, виробництва побутової електроніки. Провідна держава регіону – Японія концентрує зусилля на наукомістких виробництвах, переводячи менш складні виробництва машинобудування в інші країни регіону (насамперед в нові індустріальні країни).

Країни СНД мають повне право номенклатури машинобудівного виробництва. У них отримали великий розвиток галузі військово-промислового комплексу, важкого машинобудування (насамперед металомісткого технологічного та енергетичного обладнання), верстатобудування, виробництво тракторів та іншої сільськогосподарської техніки. На жаль, за технічними характеристиками багато видів машинобудівної продукції цих країн поступаються світовим аналогам, а розрив виробничих зв'язків і відсутність фінансових коштів ускладнюють зміну цього положення.

За вартістю виробленої продукції машинобудування першість належить США, Японії, Німеччини. За ними йде Китай. Масштаби виробництва машинобудівної продукції інших країн на порядок менший.

В першу десятку країн з високим рівнем розвитку машинобудування, де практично виробляється вся номенклатура машинобудівної продукції можна віднести США, Японію, Росію, ФРН, Францію, Великобританію. В притул до них наближаються Китай, Італія, Канада, Україна. На частку перерахованих вище країн припадає близько 75% світового виробництва машинобудівної продукції. Практично у всіх високорозвинених і більшості середньо-розвинених країн частка машинобудування в структурі промислового виробництва перевищує 25% (в Японії наближається до 40%). [7]. Найбільшу питому вагу машинобудівної продукції в експорті своїх країн мають: Японія (64%), США і Німеччина (по 48%), Швеція (44%), Канада (42%).

Важке машинобудування, що включає виробництво металомісткого технологічного обладнання для гірничодобувної, енергетичної, металургійної,

машинобудівної та ін. Галузей промисловості, отримало розвиток в США, Росії, Великобританії, ФРН, Японії, Україні.

Транспортне машинобудування включає автомобілебудування, суднобудування, вагонобудування, локомотиво-будування, авіабудування і виробництво і ін. транспортних засобів.

Автомобілебудування – провідна галузь транспортного машинобудування – добре розвинене в США, Японії, ФРН, Франції, Італії, Республіці Корея, Іспанії, Канаді. Швидкими темпами воно розвивається в Китаї, Бразилії, Мексиці та ін. країнах.

Інші галузі транспортного машинобудування – суднобудування, вагоно- і локомотиво-будування розвинені відносно в невеликій групі країн (переважно у високорозвинених).

Особливе місце в машинобудуванні належить авіакосмічній промисловості. Вирішальним фактором у її розвитку і розміщенні є наявність в країні науково-дослідної бази, кваліфікованих кадрів, а також відповідних конструкційних матеріалів. Тому коло країн, здатних виробляти літаки, ракети, космічні апарати дуже обмежене. У нього входять США, що виробляють приблизно 1/2 світової продукції даної галузі, Росія, Франція, Японія, Китай, ФРН, Україна. Виробництво окремих типів літаків налагоджено в Італії, Ізраїлі, Аргентині, Бразилії, Італії, Чехії, Узбекистані, Грузії, Ірані, Індії та ін.

З машинобудуванням тісно пов'язане виробництво споруд та військової техніки. Значною потужністю військово-промислових комплексів мають: США, Росія, Великобританія, Франція, Китай («ядерні держави»), Німеччина, Японія, а також Пакистан, Індія, Ізраїль, Канада, Бразилія, Республіка Корея, КНДР, Аргентина. Відносно добре військова промисловість розвинена в Швеції, Швейцарії, Туреччині, Єгипті, Нідерландах, Бельгії, Чехії, Україні.

Найбільшими експортерами військової техніки на світовий ринок в кінці 90-х років були: США (42,6% світового експорту озброєнь), Великобританія (22,1%), Франція (14,1%), Росія (8,6%), Ізраїль (3,3%).

Хімічна промисловість. Хімічна промисловість, як і машинобудування – «двигун» науково-технічного прогресу. Однак її питома вага в структурі світового промислового виробництва набагато нижче машинобудування і складає за різними оцінками 3-5%. Має багатогалузеву структуру.

Сучасне світове господарство неможливо уявити без хімічної промисловості. Її переваги й провідні завдання пов'язані із створенням продуктів з наперед заданими властивостями, що можуть перевершувати властивості природних конструкційних матеріалів та інших традиційних виробів (наприклад, композити із сучасних пластмас у 5 разів легші та у 15 разів міцніші за сталь) або мати значно нижчу собівартість (продукування синтетичного каучуку вже вдвічі перевищує обсяги виробництва натурального).

За складністю й диверсифікованістю своєї виробничої структури хімічна промисловість може конкурувати з машинобудуванням. Окрім того, жодна інша галузь світового господарства не змінює так швидко свій асортимент. Ці обставини роблять неможливими узагальнення щодо закономірностей розміщення хімічної промисловості. Серед її окремих підгалузей є такі, що орієнтуються на сировину (виробництва синтетичного каучуку, пластичних мас, хімічних волокон, калійних і азотних добрив), а є такі, що тяжіють до споживача або трудових ресурсів чи використовують переваги транспортно-географічного положення (розвиток нафтоперегонки у морських портах або в місцях перетину нафтопроводами великих річок) [18].

Галузева структура хімічної промисловості «Хімічний бум» спостерігається у світовому господарстві із середини ХХ століття (власне з цього часу галузь почали відносити до «авангардної трійки» та вважати поруч з машинобудуванням та енергетикою одним з «двигунів» соціально-економічного розвитку). Незважаючи на це, частка хімічної промисловості в структурі вартості світового промислового виробництва поки що залишається невисокою – 5%. А ось в країнах «великої сімки» (разом вони виробляють половину хімічної продукції світу) цей показник становить 18%.

Хімічна сировина первинна вторинна гірничо-хімічна промисловість відходи господарських об'єктів видобуток нафти, природного газу, вугілля, сланців тощо видобуток солей, сірки, апатитів, фосфоритів та ін. Хімія органічного синтезу Основна хімія виробництво пластмас, хімічних волокон, синтетичних смол, лаків та фарб, медичних і косметичних препаратів виробництво кислот, лугів, соди, мінеральних добрив, напівфабрикатів тощо

Внаслідок НТР помітно збільшився вплив на територіальну структуру хімічної промисловості таких факторів розміщення, як екологічний та наукомісткості виробництва; а звичний фактор трудових ресурсів змістив акцент з вартості робочої сили на її кваліфікацію. Така різноманітність факторів й умов сприяє територіальному розосередженню закладів хімічного комплексу. Практично всі країни світу в тій чи іншій мірі мають можливість розвивати хімічну промисловість. Сприяє цьому й значна ресурсна база, адже хімія – «всеїдна» галузь, яка активно використовує відходи збагачення сировини для інших галузей або утилізує шкідливі технологічні відходи інших виробництв. Наприклад, халькопірит (CuFeS_2) є основною сировиною для кольорової металургії, але під час його обжигу утворюється велика кількість оксиду сірки, який можна використати у виробництві сірчаної кислоти. Киснево-конверторний спосіб виплавки сталі у чорній металургії передбачає продувку конвертора киснем, а супутньо отриманий з повітря азот може бути спрямований на виробництво азотних добрив.

Країни, що не мають достатньої кількості вуглеводнів, активно використовують технології газифікації вугілля і горючих сланців або отримання з них штучного рідкого палива (найбільший досвід накопичили США, ФРН, ПАР, Естонія, Бразилія). А Франція, не маючи власних родовищ самородної сірки, не тільки повністю забезпечує свої потреби, вловлюючи її з викидних газів ТЕС і ТЕЦ, але й експортує сірку. Високорозвинені країни у першу чергу спеціалізуються на випуску наукомістких видів продукції хімії органічного синтезу, саме ця складова світового хімічного комплексу вийшла в явні лідери. Натомість неорганічна (або основна) хімія поступово відійшла на другий план і

виробляє зараз лише п'яту частину від загальної вартості хімічної продукції. Гірничо-хімічна промисловість створює сировинну базу передусім для неорганічної хімії. Напівфабрикати, створені неорганічною хімією, знаходять подальше використання в інших галузях хімічного комплексу. Зокрема, органічний синтез для виробництва одного кінцевого продукту зазвичай використовує кілька видів сировини.

Серед регіонів світу лідером у сукупній вартості виробленої хімічної продукції є Західна Європа (24% від світових обсягів). Серед окремих європейських країн найбільшими продуцентами є ФРН, Великобританія, Франція, Італія. По виробництву на душу населення пластмас, синтетичних волокон, синтетичного каучуку найвищі показники в світі мають Бельгія і Нідерланди. Країни Західної Європи водночас є і найбільшими експортерами хімічної продукції (1-е місце в світі за цим показником займає ФРН). Другий за значенням «хімічний регіон» світу – Північна Америка.

Особливо виділяються США (близько 20% вартості світового виробництва). Саме для цієї країни характерний найширший асортимент виробленої хімічної продукції. Але навіть США не в змозі повністю задовольнити власні потреби. Ще близько 15% вартості виробленої продукції припадає на Японію, котра очолює третій регіональний центр хімічної промисловості. За ступенем диверсифікації хімічного комплексу Японія поступається тільки США. Четверте місце зайняла група нафтовидобувних країн Південно-Західної Азії (Саудівська Аравія, ОАЕ, Кувейт, Ірак, Іран, Бахрейн, Катар), які спеціалізуються на початкових стадіях хімії органічного синтезу та на виготовленні мінеральних добрив (7% вартості світової хімічної продукції). Тут швидко формується новий «хімічний регіон», що спирається виключно на власні ресурси дешевої нафти і супутнього газу та майже повністю орієнтується на експорт виробленої продукції [42].

Нарощування потужностей нафтопереробки в країнах Перської затоки та деяких інших країнах «третього світу» йде паралельно із скороченням потужностей нафтопереробних підприємств у США та Західній Європі. Ця

тенденція пов'язана із зростанням імпорту готових нафтопродуктів високорозвиненими постіндустріальними країнами та їхніми намаганнями поліпшити екологічний стан власних територій. Відносно сильні позиції в хімічній промисловості світу зберігають Росія, Україна, Білорусь, Казахстан, Азербайджан, Туркменістан (разом 6% світового виробництва). У першу чергу це стосується базових галузей неорганічної хімії (кислоти, сода, аміак, мінеральні добрива). Дещо складнішою є ситуація із нафтопереробкою та органічним синтезом. Всі названі країни вирішують завдання відновлення втрачених коопераційних зв'язків, модернізації існуючих виробничих потужностей із переорієнтацією на розвиток наукомістких виробництв.

З певною долею умовності цей регіон можна вважати п'ятим у територіальній структурі хімічного комплексу світового господарства. Дещо відособлено від провідних регіонів хімічної промисловості розташовані Австралія і Нова Зеландія – значні виробники й експортери хімічної та біохімічної продукції сільськогосподарського призначення. У схожій ситуації опинилася Південноафриканська Республіка, яка також має значну за масштабами хімічну промисловість, але з урізаною структурою виробництва й обмеженою товарною номенклатурою. Зокрема ПАР виділяється великими обсягами виробництва сірчаної кислоти для забезпечення свого уранового комплексу.

А ще країна являється світовим лідером з виробництва синтетичного рідкого пального з кам'яного вугілля. У майбутньому можливе формування нових регіонів хімічної промисловості – на базі нафтових ресурсів Венесуели й Еквадору у Латинській Америці або Нігерії й Габону в Африці. Поки що ці країни лише експортують сиру нафту. Зауваження стосується й країн Північної Африки – Лівії, Тунісу, Алжиру, Марокко, Західної Сахари і Мавританії (країни Магрибу), що володіють не тільки покладами вуглеводнів, але й значними запасами фосфоритів та іншої гірничохімічної сировини. Для високорозвинених країн неорганічна (основна) хімія – це пройдений етап економічного розвитку, підприємства цієї підгалузі відіграють тут другорядне значення та поступово

переносяться (у тому числі й з екологічних міркувань) до середньорозвинених (індустріальних або частіше – нових індустріальних) країн – Мексики, Бразилії, Аргентини, Аруби, Тринідаду і Тобаго, Алжиру, Тунісу, Марокко, Індонезії тощо

Посилено нарощують виробництво хімічної продукції найбільші за чисельністю населення країни світу – Китай та Індія. Вони досягли певних успіхів у виробництві мінеральних добрив, синтетичних волокон, пластмас та особливо – лікарських препаратів як традиційної народної медицини, так і «дженериків» [38].

Загалом же низькорозвинені доіндустріальні та нові індустріальні країни представлені на світовому ринку переважно гірничо-хімічною промисловістю, побутовою хімією та нескладними органічними продуктами. Серед структурних зрушень останніх років слід відзначити швидкий розвиток фармацевтичної і парфумерно-косметичної промисловості та виробництва мінеральних добрив. Зростання значення фармацевтики в сучасному світі пояснюється успіхами науки, з одного боку, та з іншого – збільшенням попиту на ліки в зв'язку із розвитком процесів «старіння націй» і поширенням «хвороб цивілізації» (у першу чергу серцево-судинних).

Фармацевтичний сегмент світового товарного ринку вирішує не тільки економічні, але й важливі соціальні функції, пов'язані з охороною здоров'я населення, а отже й національною безпекою країн. До того ж, цей відносно сталий сегмент ринкової економіки мало піддається циклічним коливанням: фармацевтична продукція за будь-яких економічних, політичних і соціальних умов є затребуваною. У Швейцарії медичні препарати становлять більше половини вартості виробленої хімічної продукції. В зв'язку з цим навіть лунають пропозиції відокремити фармацевтичну промисловість від органічної хімії у самостійну складову хімічного комплексу.

До складу фармацевтичної промисловості включають також підприємства з виготовлення шприців, систем переливання крові, діалізаторів, медичного скла тощо. Важко відокремити від фармацевтики мікробіологічну промисловість

(виготовлення антибіотиків, ферментів, вакцин, кормових і харчових добавок тощо).

Фармахімічна промисловість вирізняється дуже високою концентрацією виробництва, близько 80% якого припадає на країни «великої сімки» (хоча національна належність багатьох фармацевтичних компаній є досить умовною, вони давно вже перетворилися у ТНК). У світовому експорті ліків 5 явних лідерів: ФРН, Швейцарія, США, Великобританія, Франція. Кожна з названих країн експортує щорічно фармацевтичної продукції на суму понад 10 млрд. \$. Лідером за душовими показниками як виробництва, так і експорту є Швейцарія. Як бачимо, це складне науко- й трудомістке виробництво тяжіє до високорозвинених постіндустріальних країн (інтелектуальний потенціал, дисципліна і культура виробництва, що забезпечують найвищу якість продукції).

Серед інших важливих країн-виробників та експортерів лікарських засобів слід відзначити Ізраїль, із постсоціалістичних країн – Угорщину і Словенію. Українські торгові марки «Фармак», «Дарниця», «Фітофарм», «Артеріум» та інші відомі переважно на внутрішньому ринку. Фармацевтичне виробництво окремих країн має досить вузьку спеціалізацію на світовому ринку (наприклад, Куба відома антираковими препаратами). Найбільшими імпортерами ліків, вітамінів, ферментів і харчових добавок стали «багаті країни» із найвищою тривалістю життя та високою купівельною спроможністю населення – США і Японія. Поступове зростання рівня життя людей та збільшення чисельності населення формують стабільний попит на парфуми і косметику (сумарні витрати жінок на косметику перевищують у деяких країнах військові витрати). Парфуми і косметика не відносяться до товарів першої необхідності, проте парфумерно-косметична галузь є однією з найприбутковіших у світі [28].

Ще давні єгиптяни перетворили аромати у невід'ємну частину людської культури. Парфумерними називають товари на основі запашних речовин, що використовуються для ароматизації волосся, тіла, одягу, а також у якості гігієнічних та освіжаючих засобів. Тривалий час сировина для їх виготовлення була виключно натуральна (рослинного і тваринного походження). Прикладами

рослинної сировини слугують ефірні олії, смоли і бальзами, видобуті з квітів (троянди, жасмину, лаванди, мімози), плодів (наприклад, анісу) або їх шкірки (лимона, мандарина, апельсина), листя (м'яти, мирта, евкаліпту), деревини (ладанного, сандалового дерева).

Парфумерно-косметична сировина тваринного походження – це виділення залоз внутрішньої секреції мускусного оленя (кабарги), бобровий струмінь, амбра й спермацет кашалотів тощо. Дефіцит і дорожнеча натуральних речовин, неможливість тривалого збереження їх властивостей і запахів поставили на порядок денний проблему створення синтетичної сировини. Перехід парфумерного мистецтва до стадії масового промислового виробництва пов'язують саме з успіхами органічної хімії.

У другій половині ХІХ століття на парфумерних підприємствах Парижа почали виготовляти синтетичні олії, що з успіхом імітували натуральні запахи. Синтетичні запахи речовини з'являлися як продукти хімічної переробки нафти, кам'яного вугілля і деревини. Парфумери отримали більшу свободу у створенні нових композицій ароматів. Французи стали законодавцями мод також у виробництві флаконів (фірми «Баккара» і «Картье»). Серед факторів розміщення парфумерно-косметичної промисловості переважають сировинний і працересурсний (високі вимоги до кваліфікації). Традиційними лідерами у цій галузі є Франція, Італія, Великобританія, США, Швеція. Найвідоміші торгові марки – це «Л'Ореаль», «Оріфлейм», «Ейвон», «Есті Лаудер»; «Проктер енд Гембл», «Колгейт Палмолів», «Фреш АП» (останні три поступово трансформувалися у провідних представників побутової хімії). Серед пострадянських виробників найвідомішим є латвійський «Дзінтарс». Найзначніші українські виробники – «Пурпурові вітрила» (Миколаїв), «Юсі косметик» (Харків), Вінницький миловарний комбінат.

Внаслідок «зеленої революції» в сільському господарстві світу за останні 50 років обсяги споживання і виробництва міндобрив зросли у 10 разів. Сьогодні мінеральні добрива виробляються у 80 країнах. Світовим лідером на цих теренах є Китай, наступні позиції за США і Канадою. До числа найбільших виробників

відносяться також Індія, Росія, ФРН, Франція, Австралія, Україна, Білорусь, Індонезія, Мексика, країни Перської затоки. В структурі виробництва мінеральних добрив переважають азотні (60%), явним лідером по цій позиції є Китай. Загалом серед найважливіших виробників і експортерів азотних добрив переважають країни, багаті на природний газ (США, Канада, Нідерланди, Норвегія, Росія), оскільки саме він виступає основною сировиною [35].

А ось присутність в списку крупних виробників та експортерів України, Польщі, ФРН, Франції (як і лідерство Китаю) пояснюється зв'язками азотно-тукової промисловості з чорною металургією та коксохімією. У виробництві фосфорних добрив лідирують США, Китай, Індія та Австралія. Значні обсяги продукування мають також Росія, Казахстан, Марокко, Туніс, Бразилія, Індонезія, В'єтнам. Відчутним є тяжіння до наявності фосфатної сировини (фосфоритів або апатитів). За виробництвом калійних добрив з помітним відривом лідирує Канада (40% світових обсягів), значними виробниками також є Росія, ФРН, США, Ізраїль, Йорданія, Білорусь. Зберігає перспективи розвитку галузі Україна. Підприємства калійної промисловості розташовуються майже виключно у місцях видобутку калійних солей.

Унікальним виробником комплексних мінеральних добрив є Чилі (з природної речовини – чилійської селітри). Головними імпортерами мінеральних добрив залишаються Китай, Індія, Бразилія. В зв'язку із розвитком процесів автомобілізації у сучасному світовому господарстві та відповідним збільшенням обсягів виробництва автомобілів швидко зростає попит на синтетичний каучук (сировиною для його виробництва слугують продукти нафтопереробки і природний газ).

Найбільші потужності з виробництва синтетичного каучуку знаходяться у високорозвинених постіндустріальних країнах – США (23% світових обсягів), Японії (13%), Франції (6%), ФРН (5%), Великобританії та Італії (по 3%). Дуже динамічно розвивається ця галузь в Китаї, який з 2010 року став світовим лідером в автомобілебудуванні. Хімічна промисловість легко і вдало кооперується з лісовою і целюлознопаперовою, аж до того, що окремі дослідники пропонують

об'єднати хімічний і лісовий комплекси в єдиний міжгалузевий хіміко-лісовий комплекс.

Лісохімія по суті цілком базується на хімічних технологіях, а целюлознопаперова промисловість поєднує механічну і хімічну технології. Сама ж целюлоза є необхідною сировиною для виробництва багатьох штучних волокон, зокрема віскози. Зелена революція – це інтенсифікація сільськогосподарського виробництва шляхом впровадження новітніх досягнень селекції, а також підвищення рівня механізації, х і м і з а ц і ї, енергоозброєності праці тощо.

В цілому для підприємств хімічного комплексу характерна надзвичайно широка участь в географічному поділі праці. Особливості виробництва і використання готової продукції, величезна кількість її видів, динамізм та інтенсивність використання науково-технічних нововведень ведуть до того, що жодна національна економіка не здатна забезпечити ефективно виробництво усіх видів хімічної продукції, досягти найвищих результатів у всіх галузях хімічної науки і промисловості. Саме тому міжнародне співробітництво й торгівля стають об'єктивно необхідними. Хімічна промисловість відчутно монополізована і «транснаціоналізована». Найвідомішими компаніями є американські «Дюпон» і «Доу кемікл», німецькі «БАСФ», «Хехст», «Байер», італійські «Монтедісон» і «Піреллі», французька «Мішлен» тощо. Досить показовим є приклад компанії «Procter & Gamble», яка контролює виробництво товарів за її патентами в десятках країн світу. Наприклад, «Проктер енд Гембл Україна» на своїх заводах в Борисполі та Покрові виробляє продукцію торгових марок Ariel, Tide, Lenor, Pantene Pro-V, Old Spice, Head&Shoulders, Pampers, Always, Blend-a-med, Oral-B, Gala, Gillette, Braun [29].

У структурі сучасного хімічного виробництва провідне місце належить хімії органічного синтезу. Вона виробляє хімічні волокна, пластмаси, синтетичний каучук, інші види продукції. Її сировинною базою на 90% служать нафта і природний газ, а також продукти їх переробки.

Неорганічна хімія відійшла за своєю значимістю на другий план і в різних країнах займає від 10 до 25% від загальної вартості виробленої в них хімічної продукції [6]. Підприємства даної галузі випускають переважно добрива: суперфосфатні, калійні, азотні. Сировиною для них служить продукція гірничо-хімічної промисловості: фосфорити, апатити, калійні солі, кухонна сіль, сірка та ін. Має місце тенденція до зміщення виробництв неорганічної хімії в що розвиваються і постсоціалістичні країни з перехідною економікою.

Хімія органічного синтезу отримала розвиток переважно в промислово розвинених країнах, які все більше спеціалізуються на випуск новітніх наукоємних видів хімічної продукції – фармацевтичних препаратах, надміцних конструкційних матеріалах тощо

Сформувалося кілька регіонів хімічної промисловості світу. Найбільший з них – Західноєвропейський. На його частку припадає 23-24% світового виробництва хімічної продукції. країни Західної Європи є і найбільшими експортерами цієї продукції. Особливо високим рівнем розвитку хімічних виробництв виділяється Німеччина, де їх питома вага в структурі обробної промисловості становить 8-9%.

США – другий за рівнем розвитку хімічної промисловості регіон світу. Тут виробляється до 20% світової хімічної продукції. Питома вага хімічних виробництв в структурі обробної промисловості США порівняно невелика – 5,3%, але в абсолютному обчисленні це становить значний обсяг продукції, при цьому з дуже широкою номенклатурою виробів, що дозволяє країні давати 15% їх світового експорту [40].

Третім регіоном розвитку хімічної промисловості світу можна вважати Японію. Питома вага цієї галузі в структурі обробної промисловості країни близько 4%, але з урахуванням абсолютних показників випуску хімічної продукції її частка в світовому виробництві та експорті становить близько 15%.

Четвертий регіон високого рівня розвитку хімічної промисловості формується в зоні Перської затоки. Тут на базі часткової переробки нафти, що видобувається і попутного природного газу в Саудівській Аравії, ОАЕ, Кувейті,

Ірані та інших країнах складається потужний нафтохімічний комплекс, що спеціалізується на виробництві та експорті напівфабрикатів хімії органічного синтезу і добрив (переважно азотних). Країни регіону виробляють 5-7% світової хімічної продукції.

Умовно п'ятим регіоном розвитку хімічної промисловості можна вважати країни СНД. Колись, за часів існування Радянського Союзу, ці країни виробляли до 10% світової хімічної продукції. Зараз їх економічний потенціал знизився і вони дають лише 5-6% від її світового виробництва (при цьому значну частину складає продукція неорганічної хімії). Варто проблема відновлення потужностей хімічної промисловості та її часткової реструктуризації з упором на розвиток наукомістких виробництв, перш за все, фармацевтики.

Поза розглянутих регіонів постійно зростає хімічна промисловість в країнах Східної і Південно-Східної Азії, серед яких виділяються Республіка Корея і Китай. Вони посилено нарощують виробництво багатьох видів хімічної продукції, поступово підвищуючи їх якість.

Головними факторами розвитку і розміщення хімічної промисловості в світі залишаються споживання, наявність енергії і сировини. Вартість робочої сили в сучасних високоавтоматизованих виробництвах грає значно меншу роль. При зростанні обсягів хімічного виробництва дедалі більшу роль починають грати водний фактор і умови екологічної безпеки. Названі вище фактори сприяють переміщенню багатьох видів виробництв (особливо екологічно «брудних») в країни, що розвиваються. Прикладом цьому служать Індія, країни Латинської Америки.

Промисловість будівельних матеріалів. Промисловість будівельних матеріалів включає виробництво конструкційних виробів, що використовуються в будівельно-монтажних роботах, стінові матеріали – цеглу, блоки, плити; покрівельні – шифер, черепицю; залізобетонні вироби та конструкції, а також в'язучі матеріали, основну частину яких складає цемент.

За собівартістю їх виробництво відносно недороге, вихідна сировина поширена практично повсюдно. До того ж транспортування окремих видів

виробів через великих габаритів і складної конфігурації нетранспортабельна. Тому продукція даної галузі не грає значної ролі в світо-господарських зв'язках. Чи не велика виняток становить лише така продукція, як облицювальна плитка і цегла, оздоблювальні матеріали, вироби з кристалічних порід (граніту), мармуру, будівельний фаянс, почасти цемент [32].

Найбільшими виробниками будівельних матеріалів є промислово розвинені країни: США, Німеччина, Великобританія, Франція, Італія, Японія та інші, де постійно ведуться роботи в промисловому, транспортному і цивільному будівництві. Значна кількість будівельних матеріалів виробляється також у великих по чисельності населення країнах – Китаї, Бразилії, Росії. Популярністю на світовому ринку користуються будівельні вироби з італійського мармуру, керамічна плитка виробництва Іспанії, Італії, Чехії. Ряд країн експортує надлишки виробленого цементу (Польща, США, Росія).

Деревообробна і целюлозно-паперова промисловість.

Здавна люди будували житло, виготовляли меблі, посуд та інші предмети побуту, різноманітні засоби праці й транспортні засоби з деревини. Тривалий час дрова були доступним і дешевим джерелом теплової енергії. Тому-то лісозаготівля й деревообробка стали одними із найстаріших та найпоширеніших галузей господарства.

З розвитком науки і технологій деревина частково поступилася місцем іншим конструкційним матеріалам (металам, залізобетону, пластмасам), тому сфера її використання значно звузилася. Але і сьогодні з дерева виготовляють чимало будівельних матеріалів і меблів, паркет, фанеру, сірники, папір, картон, хімічні препарати тощо. Лісова і деревообробна промисловість перетворилася на складну сукупність галузей, які здійснюють заготівлю, комплексну механічну і хімічну обробку й переробку деревини.

З огляду на це, сучасний лісопромисловий комплекс включає в себе лісозаготівельну, деревообробну (лісопильну, виробництво будівельних конструкцій, деревоволокнистих плит (ДВП), деревостружкових плит (ДСП), фанери і меблів), целюлозно-паперову (виробництво целюлози, паперу, картону)

і лісохімічну (виробництво деревного вугілля, формаліну, каніфолі, скипидару, етилового та метилового спиртів) промисловість.

Названий комплекс в широкому розумінні повинен включати в себе і лісове господарство (зокрема лісовідновлення), але останнє не є галуззю промисловості, тому в цій ситуації можливе використання терміну «лісовиробничий комплекс». Географія лісової та деревообробної промисловості світу багато в чому визначається розміщенням лісових ресурсів. На земній кулі існує два лісових пояси (див. тему 3) – північний і південний. Північний лісовий пояс охоплює тайгові райони Євразії та Північної Америки. Заготовлюється тут переважно хвойна деревина, яка потім переробляється на брус, дошки, деревні плити, целюлозу, папір, картон. Для багатьох країн північного поясу (Росія, США, Канада, Швеція, Фінляндія) лісова і деревообробна промисловість є важливою галуззю міжнародної спеціалізації. У південному лісовому поясі заготовлюється переважно листяна деревина. Найбільшими запасами деревини володіють країни Південної Америки (особливо – Бразилія), Тропічної Африки (Нігерія, Камерун, ДР Конго та інші), Південно-Східної Азії (Індонезія, Малайзія, Лаос, Камбоджа). Значна частина заготовленої в цих країнах деревини йде на дрова, а також експортується до Японії і країн Західної Європи.

У лісопромисловому комплексі сьогодні простежується наступна закономірність: чим вищий ступінь переробки деревини, тим більшою є частка високорозвинених країн на світовому ринку. Країни «третього світу» залишаються переважно постачальниками сировини, а не виробниками кінцевої продукції. Целюлоза – це тверда волокниста речовина, з якої складаються стінки рослинних клітин. Целюлозу переробляють на папір, целофан, ацетатний шовк, віскозу, лаки, емалі, бездимний порох тощо. В результаті кислотного гідролізу целюлози отримують спирт (1 т. целюлози може замінити собою 1,5 т. картоплі або 0,7 т. зерна).

Нині у світі заготовляють близько 4,5 млрд. м³ деревини на рік. Обсяги лісозаготівлі щорічно зростають на 50 млн. м³. Близько 15% світового обсягу заготівлі деревини припадає на Росію. Широкомасштабні лісозаготівлі ведуться

у США, Канаді, Бразилії, Китаї, Венесуелі, Колумбії, Перу, Болівії, Індонезії, Малайзії, ДР Конго, Нігерії, Камеруні тощо. Разом з тим, в останнє десятиліття географія лісозаготівлі почала змінюватися.

Відомі на весь світ постачальники хвойної деревини, зокрема скандинавські країни, стали імпортувати тропічну деревину. Наприклад, Норвегія освоєє переробку евкаліпту. Пояснюється це високим попитом на тропічну «кольорову» сировину (червоне, жовте, ебенове дерево), яку використовують для меблевої промисловості та внутрішніх оздоблювальних робіт. Високі темпи вирубування при обмеженості лісових запасів призвели до змін в характері сировини лісозаготівельної промисловості, зокрема, розширення плантаційних насаджень, які в багатьох випадках успішно замінили природні лісові масиви [9].

Завдяки цьому тепер хвойною деревиною себе стали забезпечувати ФРН, Франція, Італія, Японія. Штучні лісові насадження з'явилися навіть в Австралії та Бразилії. Змінам в географії лісопромислового комплексу сприяє й збільшення виходу продукції з кожного кубометра деревини та скорочення кількості відходів. Глибина переробки деревини в Японії, США, Канаді, ФРН, Швеції наблизилася до 100% (використовуються гілки, коріння, кора, листя, тирса тощо), тоді як для країн «третього світу» і Росії цей показник залишився в межах 20-30%. Початковим етапом використання деревини слугує її механічна переробка, зокрема виробництво пиломатеріалів (близько 500 млн. м³ щорічно). Найбільші центри лісопиляння, як правило, розташовуються в лісозаготівельних районах, але можливі виключення, пов'язані з дешевизною транспортування (наприклад, річковий лісосплав).

Світовий рейтинг виробників пиломатеріалів очолюють Китай, США, Канада, Росія, Бразилія, Японія, Індія, ФРН, Франція, Швеція. Лісопиляння слугує базою для подальшої обробки деревини (домобудування, виробництва фанери, меблів, сірників, дерев'яної тари, музичних інструментів, лиж, ключок та інших спортивних товарів тощо). Деревообробна промисловість деяких невеликих країн може бути вузькоспеціалізованою на виробництві певної

продукції. Наприклад, Австрія і Португалія займають провідні місця за обсягами виготовлення фанери і ДВП, Бельгія – ДСП, Швеція – сірників 31, Чехія – сірників і олівців, Швейцарія – акустичних музичних інструментів, Фінляндія й Австрія – спортивного інвентарю (австрійський бренд «Fisher» володіє Мукачівською лижною фабрикою в Україні). Виготовлення діжок, бочок, цеберок та інших бондарних виробів – це спеціалізація Франції, Іспанії, Португалії, якоюсь мірою й України (недарма в країні поширені прізвища типу Бондаренко і Бондарчук).

Меблева промисловість має значні темпи зростання внаслідок збільшення чисельності населення світу та поступового підвищення якості життя. Саме у Швеції 1855 року почали виробляти перші безпечні (безфосфорні) сірники. Сьогодні крім звичайних побутових сірників виробляються також спеціальні – сигнальні, термічні, фотографічні, мисливські, штормові

Світовий ринок меблів (офісних, домашніх, медичних, шкільних) оцінюється у 350 млрд. \$ щорічно. На меблевих підприємствах працює майже половина зайнятих у лісопромисловому комплексі. Якщо до ХХ століття меблі виготовляли виключно з цілих дошок, то сьогодні – переважно з ДСП. Виробництво дорогих елітних меблів передбачає наступне покриття шаром природної деревини завтовшки 2-3 мм. (шпоном). Цей шпон найчастіше виробляється з цінних порід твердої тропічної деревини (80% меблевого шпону на світовий ринок постачає Бразилія). Популярними також є м'які та скляні меблі (останній факт ставить під сумнів коректність віднесення меблевої промисловості до лісопромислового комплексу).

Очолюють список найбільших продуцентів меблів (за вартістю виробленої продукції) високорозвинені країни – США, ФРН, Італія, Японія, Канада, Швеція, Фінляндія, Франція, Великобританія. Велике значення в цій групі країн мають дизайнерські (художні) меблі на індивідуальне замовлення. До світової «десятки» потрапляє також Китай, де представлене масове стандартизоване виробництво, зорієнтоване як на місткий внутрішній ринок, так і на експорт. Низка країн «третього світу» спеціалізується на виробництві легких плетених

або різьблених меблів ручної роботи (Єгипет, Індонезія) завдяки низькій вартості робочої сили. В деяких країнах цей вид діяльності використовується з метою балансування зайнятості населення в умовах сезонності сільськогосподарської праці. «Столицею» українського лозоплетіння є закарпатське село Іза, а в Сумській області цей народний промисел представлений в селі Боромля.

Виробництво меблів вимагає кваліфікованої робочої сили, та й перевезення готових меблів є дорожчим за перевезення деревини, тому меблева промисловість тяжіє до споживача (великих населених пунктів). Целюлозно-паперова промисловість відноситься до числа найбільш матеріаломістких галузей світового господарства (для виробництва 1 тони целюлози потрібно 5 м³ деревини і 350 м³ води). За масштабами хімічної переробки деревини провідні місця належать США і Канаді. Ці дві країни виробляють половину світових обсягів целюлози. Наступні позиції займають Японія, Швеція, Фінляндія, Китай, Росія, ФРН. З країн південного лісового поясу тільки Бразилія робить помітний внесок у світове виробництво целюлози (4%) [39].

США є світовим лідером з виробництва паперу і картону. Найближчими їх конкурентами стали Японія, ФРН, Канада і Китай. Але після перерахунку обсягів виробництва на 1 мешканця на чільні позиції в світі виходять Фінляндія, Швеція, Австрія і Канада. Канада є найбільшим як валовим, так і душовим виробником газетного паперу, а Фінляндія – офісного. Всі високорозвинуті країни виробляють багато пакувального паперу. Створення інтер'єрів сучасних квартир і офісів важко уявити без використання різноманітних шпалер. І хоча придумали їх на Сході (Китай, Японія), сьогодні лідерами шпалерної галузі стали європейські виробники (ФРН, Франція, Італія, Великобританія, Бельгія, Швеція, Фінляндія).

У світі виробляється 45 кг. паперу в розрахунку на особу, а в Фінляндії цей показник становить 1400 кг. У наш час частину целюлози і паперу навчилися отримувати з недеревної (альтернативної) сировини: Китай і В'єтнам – з рисової соломи, Індія – бамбуку, Бангладеш – джуту, Танзанія – сизалю, Бразилія і Куба – відходів переробки цукрової тростини, Румунія – очерету дунайських плавнів.

Зростає значення вторинної сировини (1 т макулатури дозволяє зберегти 4 кубометри деревини).

Важливими видами продукції лісохімії є деревне вугілля, гідролізний спирт, скипидар, дьоготь, гліцерин, кормові дріжджі. Лісохімічні підприємства часто розташовуються поблизу центрів лісопиляння, оскільки використовують відходи виробництва цієї галузі лісопромислового комплексу: наприклад, із дубової кори отримують дубильні речовини, із соснової живиці – каніфоль і скипидар, з хвої вилучають ефірні речовини.

Отримання деревного вугілля шляхом піролізу (термічного розкладання деревини без доступу повітря) – одна з найдавніших людських технологій. Традиційне використання цього палива пов'язано із виплавною пластичною чавуну і ковальською справою, коптінням харчових продуктів (в Данії поширений вислів «Оселедець з'їв наші ліси»), виготовленням сорбентів тощо. Деревне вугілля має високу тепловіддачу, нездатне до самозагоряння, під час горіння не утворює диму і чадного газу, тому широко використовується в побуті (каміни, мангали, грилі, барбекю). Абсолютний світовий лідер продукування деревного вугілля – Бразилія. Навіть з попелу і золи рослин добувають корисний компонент – карбонат калію (поташ), який застосовується у виробництві мийних засобів, слугує сировиною для виробництва оптичного скла, в харчовій промисловості зареєстрований в якості харчової добавки E501, а в сільському господарстві використовується як цінне калійне добриво. В сучасному світовому господарстві найбільшим валовим виробником і одночасно найзначнішим експортером продукції лісопромислового комплексу за вартісними показниками стали США.

Роль України в світі за цими показниками є незначною. Це пояснюється як виснаженістю ресурсної бази внаслідок її тривалої експлуатації (українські землі в складі різних держав століттями постачали на світовий ринок деревне вугілля і поташ, що підтверджується навіть місцевою топонімікою: «Буда» – це поташний завод), так і значними площами з радіоактивним забрудненням після аварії на Чорнобильській АЕС. Власне й сам показник лісистості території

України (16%) є значно меншим від середньосвітового (30%) та відстає від науково обґрунтованих норм (20%), а в структурі лісових насаджень переважають молоді та середньовікові.

Деревообробна і целюлозно-паперова промисловість здійснює механічну і хімічну переробку деревини. Вона виробляє будівельний кругляк, пиломатеріали, фанеру, деревні плити, а також меблі, папір, оцтову кислоту та ін.

Головну роль у виробництві деревини грають: Росія, США, Канада, Швеція, Фінляндія, а також Бразилія, Індонезія, Філіппіни, Індія. З усіх лісозаготівель на виробництво ділової деревини доводиться: у Росії і США – 80%, в Швеції і Канаді – 90%, в Бразилії – 25%, Індії та низці інших країн, що розвиваються – до 10%. Останнє пояснюється значним використанням деревини в якості палива. Провідні лісозаготівельні держави (Росія, Канада, США, Швеція, Фінляндія) виробляють також велику кількість фанери, деревостружкових плит, паперу, меблів та інших виробів.

Найважливішим видом продукції, одержуваної в процесі переробки деревини, є папір і картон. Їх кількість, що припадають на душу населення, – важливий показник економічного розвитку країн. При середньосвітовому виробництві паперу – 45 кг на душу населення, в Фінляндії цей показник дорівнює 1400 кг, Швеції – 670 кг, Канаді – 530 кг, США – 270 кг, Росії – 30 кг, Китаї – 12 кг.

Головними експортерами деревообробної та целюлозно-паперової продукції є високорозвинені країни: Канада (більше 17 %), США (близько 13%), Швеція (10%), Фінляндія (8,5%) [5]. Істотно здала позиції на світовому ринку Росія, питома вага якої в торгівлі даної продукції знизилася до 2-3% [25].

Очікується, що темпи зростання споживання продукції лісової і деревообробної промисловості дещо знизяться на початку нового тисячоліття. Скоротиться витрата деревини на паливо, збільшиться вторинне використання деревної сировини (особливо макулатури). На цьому тлі передбачається більш швидке зростання споживання паперу, картону, деревних плит. Підвищиться

роль країн, що розвиваються тропічної зони в світовому виробництві ділової деревини і виготовлення з неї продукції.

Легка промисловість. Підприємства даної галузі виробляють широкий спектр товарів народного споживання (тканини, швейні вироби, взуття та ін.), а також засоби праці (бавовна-волокно, льоноволокно, шкіру, хутро та ін.). Включає до свого складу текстильну (виробництво тканин), швейну (виробництво швейних виробів), шкіряно-взуттєву (виробництво шкіри, шкіргалантереї, взуття), хутряну і інші підгалузі.

Легка промисловість.

До складу легкої промисловості входить значна кількість галузей, що виготовляють одяг, взуття та інші товари народного споживання. Ці галузі утворюють дві специфічних групи. До першої входять галузі, що виробляють масову продукцію широкого вжитку. Їхня продукція вимагає, у першу чергу, дешевої робочої сили відносно невисокої кваліфікації для забезпечення низької собівартості виробництва та доступності для масового споживача.

Асортимент продукції легкої промисловості через вплив модних тенденцій змінюється досить швидко і несподівано; це не дозволяє автоматизувати чи хоча б повністю механізувати виробничі процеси. Виграти за рахунок великих масштабів виробництва також досить складно, оскільки кінцевий споживач бажає, щоби партії товару були невеликими, нестандартними або відрізнялися б певними оригінальними деталями.

Оскільки в таких умовах провідну роль починає відігравати вартість (дешевизна) робочої сили, а не рівень технологій, то відбувається концентрація галузей 1-ої групи в країнах «третього світу», особливо нових індустріальних. До другої групи відносяться галузі, що виробляють дорогі товари, для створення яких потрібна висока кваліфікація робітників та складні технології. Ці галузі стали прерогативою середньо- та високорозвинених індустріальних та постіндустріальних країн: сумарно названа група країн створює 75% хутряних та 70% ювелірних виробів. Хоча й у цій групі галузей намітилося певне зрушення в бік нових індустріальних країн, зокрема у сфері виробництва дешевої біжутерії.

Незважаючи на стрімке зростання в останні десятиліття так званого «дорогого попиту», за вартістю виробленої продукції лідерами все рівно залишаються текстильна, швейна і взуттєва промисловість, тобто галузі 1-ої групи.

Текстильна промисловість – найстаріша з усіх галузей сучасної індустрії. Саме з неї почався промисловий переворот в Англії у XVIII столітті, що знаменував собою перехід від мануфактурного виробництва до фабричного. Тривалий час текстильна промисловість була провідною галуззю обробної промисловості для більшості розвинених країн світу, але вже у XX столітті її частка як у вартості виробленої продукції, так і в структурі зайнятості населення почала зменшуватися.

З другої половини XX століття текстильна галузь вступила у смугу тривалої структурної кризи. Сучасна текстильна промисловість вже не належить до провідних галузей світового господарства, що розвиваються найбільш динамічно. При цьому текстильна промисловість забезпечує близько половини всього обсягу виробництва товарів легкої промисловості в світі, а також займає в ній перше місце за чисельністю зайнятих. Основна її функція – випуск тканин і трикотажу. Починаючи з 90-х років XX століття виробництво тканин усіх видів стабілізувалося на рівні 120 млрд. м² на рік. Зміни відбуваються лише в сировинній базі (протягом останніх 50 років частка натуральних волокон впала з 85 до 43%, а хімічних – відповідно зросла з 15 до 57%) та в територіальній структурі галузі (індустріалізація багатьох країн Азії, Африки і Латинської Америки виявилася так чи інакше пов'язаною з текстильною промисловістю).

Усі текстильні матеріали поділяються на однорідні (такі, що містять більше 90% волокон одного виду) та неоднорідні (або мішані). На чільних позиціях сьогодні виробництво синтетичних тканин із хімічних (синтетичних і штучних) волокон або мішаних тканин (з використанням як хімічних, так і натуральних, у тому числі мінеральних волокон). Наступні позиції займають однорідні бавовняні та вовняні тканини. Обсяги виробництва традиційних льняних і шовкових тканин значно зменшилися. Найбільші обсяги виробництва синтетичних і мішаних тканин мають США, Китай, Індія, Японія, ФРН, Італія,

Південна Корея і Тайвань. Світовими лідерами у виробництві бавовняних тканин є Китай (25 млрд. м²), Індія (17,5 млрд. м²), США (4 млрд. м²), Бразилія (2,5 млрд. м²) і Японія (1,5 млрд. м²) [29].

На душу населення найвищий показник має Тайвань. Великобританія, яка ще століття назад займала 1-е місце в світі за обома цими показниками, сьогодні опинилася лише у третьому десятку, «витісняючи» текстильну промисловість до Індії, Пакистану, Бангладеш, Єгипту. Частка вовняних тканин (1,7%) у валових обсягах світового текстильного виробництва незначна, але їх частка у вартості набагато більша, бо вовна значно дорожча за бавовник або синтетику. Тому на чільних позиціях в світі поруч із Китаєм розташовуються європейські виробники (Італія, Великобританія, Франція, ФРН), Японія і США. Європейські країни при цьому є й найбільшими імпортерами вовняних тканин. Обсяги виробництва лляних тканин у світі впали до 1 млрд. м². Розвинена галузь переважно в Європі (Франція, Великобританія, Ірландія, Бельгія, Нідерланди, ФРН, Україна, Беларусь, Росія). Найвищими душовими показниками відзначається Чехія.

Виробництво натурального шовку наприкінці ХХ століття майже припинилося через повний перехід на штучне волокно. Але виявилось, що окремі властивості натурального шовку штучним шляхом відтворити неможливо. Натуральний шовк не має рівних за гігієнічністю (зокрема гігроскопічністю) та еластичністю, а за стійкістю на розрив переважає навіть сталь. Це забезпечує високий попит на шовкове волокно в медицині, електротехніці (чудові ізоляційні властивості) та навіть космічній галузі [15].

Зростання масштабів використання хімічних волокон пояснюється меншими витратами праці (у людиногодинах на 1 тону волокна) на їх виробництво та наступну переробку. Порівняйте: вовна – 7000; шовк – 3500; бавовна – 1660; льон – 1400; в той час як лавсан – 350; капрон – 225; віскоза – 150 людино-годин і т.д. Синтетичні волокна виготовляють (синтезують) із полімерних матеріалів. Вони хімічно інертні, пружні, легкі, стійкі до дії бактерій, мікроорганізмів, плісняви, їх не точить міль. Недоліками є низька

гігроскопічність та здатність накопичувати електростатичні заряди. Прикладами є капрон, лавсан, нітрон, спандекс, лайкра.

Штучні волокна виготовляють із целюлози (органічного природного матеріалу). Найбільшого поширення набула віскоза. Штучні волокна також отримують із неорганічних (мінеральних) природних матеріалів: азбесту, базальту, дорогоцінних металів, силікатів (скловолокно).³⁵ Наприклад, азбестове волокно у суміші з бавовняним та віскозним використовують для виробництва вогнетривких тканин (скафандри космонавтів, спецодяг пожежників).

Основними виробниками натурального шовку в світі залишаються Китай, Японія, Південна Корея, Індія. Галузь складна і трудомістка, спирається на традиції й досвід місцевого населення. Певну зацікавленість у розвитку шовкового виробництва проявляє й Україна (у місті Мерефа Харківської області донедавна функціонував НДІ шовківництва). У США, Франції, Італії, ФРН великі масштаби виробництва целюлозного й віскозного шовку, капрону і нейлону (завдяки великому потенціалу хімічної промисловості).

Певне значення зберігає виробництво так званих «кустарних тканин», значна їх частина надходить на світовий ринок як художні товари і предмети розкоші. Найвідоміші серед них – це сарі (Індія), парча, оксамит, атлас (Китай та Індія), кашемір (Індія та Пакистан), тифтик (Туреччина), муслін (Ірак) тощо.

Особливу підгалузь текстильної промисловості утворює килимова промисловість. Сьогодні лише третина вироблених килимів є тканими (в'язаними) з натуральної вовняної сировини. Найбільшими обсягами традиційного ручного виробництва вирізняються Індія, Пакистан, Іран, Марокко, Туреччина, В'єтнам. Більша ж частина фабричних килимів (килимового покриття) є нетканою та виготовляється із синтетичних матеріалів. Відповідно, світовими лідерами є високорозвинені країни: США, Бельгія, Великобританія.

Одним із наслідків НТР став швидкий розвиток трикотажної промисловості. Продуктивність праці у трикотажному виробництві в кілька разів

вища, аніж у ткацькому. Трикотаж виявився найзручнішим видом тканин, оскільки трикотажний одяг практично не деформується під час тривалого носіння, частого прання і сушки та зберігає свою еластичність. В асортименті трикотажної продукції важлива роль належить білизні та панчішно-шкарпетковим виробам. За випуском дорогого трикотажу лідерами серед країн світу стали Італія та ФРН. Дешевий загальнодоступний трикотаж виготовляють Китай, Південна Корея, Тайвань, Індія, Малайзія, Індонезія, Туреччина.

До текстильної промисловості також належать виробництва мішковини і канатів (найчастіше з джуту, конопель, сизалю і нейлону), рибальських сіток, фільтрувальних матеріалів, вати. Швейна промисловість представлена в усіх типах і класах країн, на всіх континентах. Ця галузь легкої промисловості тяжіє до урбанізованих ареалів з високою густиною населення, тобто – до споживача (у високорозвинених країнах пересічний чоловік за рік купує 10-12 костюмів, жінка – 17-20).

Проте у високорозвинених постіндустріальних країнах не існує великих фабрик з виробництва одягу. Пояснюється це тим, що праця робітників тут коштує дуже дорого. «Швейним цехом» високорозвинених країн донедавна були азійські та африканські країни з дешевими трудовими ресурсами. Сьогодні конкуренцію названим країнам складають деякі постсоціалістичні країни Європи (Польща, Чехія, Словаччина, Україна, Латвія, Литва), де праця робітників така ж дешева, але якість набагато вища [37].

У глобальному вимірі «локомотивами» світового швейного виробництва виступають Париж, Мілан і Лондон – як центри високої моди («от кутюр») та Рим і Нью-Йорк – як центри масової моди («прет-а-порте»). Фактично в світі склалося два типи швейного виробництва. Перший тип – це виробництво для задоволення власних потреб у високорозвинених країнах. Вирішальне значення тут мають Будинки Моделей, які поруч із виробництвом займаються формуванням стилю моди і вихованням смаку споживачів. Другий тип – це потужна індустрія конвеєрного типу за лекалами і зразками провідних Будинків Моделей європейських країн. Значна частина такої продукції експортується.

Репрезентують цей тип Китай, Пакистан, Індія, Індонезія, Єгипет, Мадагаскар, Реюньон та інші.

Найбільший центр швейної промисловості світу за вартістю виробленої продукції – Нью-Йорк став рідкісним випадком суміщення обох типів швейного виробництва (місткий споживчий ринок поєднався із високим рівнем безробіття серед малокваліфікованих афроамериканців та наявністю емігрантів, які згодні працювати за невелику зарплатню).

Шкіряно-взуттєва промисловість зорієнтована переважно на споживача, вона забезпечує потреби населення у взутті робочого, спортивного, туристичного, рекреаційного, домашнього, професійного та ортопедичного призначення. Світові обсяги виробництва взуття перевищують 20 млрд. пар на рік. Лідерами у цій галузі за вартісними показниками є високорозвинені країни. У виробництві якісного взуття з натуральної шкіри передують Італія (саме ця країна є «законодавицею взуттєвої моди»), Іспанія, США, Франція, ФРН, Великобританія. Значні обсяги мають також Росія, Чехія, Польща, Україна, Болгарія, Угорщина. В останні роки до групи світових лідерів увійшли латиноамериканські країни – Бразилія, Аргентина, Уругвай, Мексика. Цей феномен пояснюється вдалим поєднанням цілої низки чинників: наявністю великих обсягів дешевої натуральної шкіри; виготовленням натурального дубильного екстракту з дерева кебрачо; присутністю кваліфікованих європейських мігрантів з Італії, Іспанії, Португалії, Німеччини тощо; інвестиціями з боку США.

Якщо ж до уваги приймати не вартісні, а суто кількісні показники, то беззаперечним лідером у виробництві взуття слід визнати Китай (12 млрд. пар, але це переважно недороге спортивне, робоче і домашнє взуття. На душу населення це становить майже 9 пар на рік; вищий показник має лише Італія (9,5), третє місце в світі займає Чехія – відповідно 8,5 пар у розрахунку на особу). Вичинка натуральних шкір, яка зосереджена переважно в районах розвитку тваринництва, є найдавнішим ремеслом людства.

Сьогодні найбільші обсяги виробництва натуральної шкірсировини мають Китай, Бразилія, Індія, Аргентина, Туреччина, Монголія. 65% вироблених шкір споживається взуттєвою промисловістю. Серйозним конкурентом для шкіряної галузі сьогодні стала хімічна промисловість, що продукує дешеву синтетичну сировину (особливо це стосується виготовлення підошов).³⁶ Для порівняння: в Україні цей показник становить 2,5 пари на людину за рік. Шкіра використовується для виробництва не тільки взуття, але й різноманітної шкіргалантереї (сумки, портфелі, барсетки, гаманці, рукавички, ремені). Ця підгалузь добре розвинена в Італії, Китаї, Туреччині, Португалії, Греції, Болгарії. Найбільшими імпортерами взуття і шкіргалантереї є США, Канада, ФРН, Великобританія, «малі привілейовані нації» Західної Європи тощо. Найзначнішими експортерами сьогодні стали Італія, Китай, Тайвань, Туреччина, Сирія, Португалія, Бразилія і Аргентина [41].

Хутряна промисловість представляє собою галузь другої групи. Галузь вимагає високих професійних навичок, тому більше представлена у середньота високорозвинених країнах. За вартісними показниками помітно виділяються США, ФРН, Канада. За кількісними параметрами конкуренцію їм складають Китай і Росія. Нарощують виробництво Греція і Монголія. Все більше хутра постачають звіроферми, а не мисливські господарства.

Хімічна промисловість швидко нарощує обсяги виробництва штучного хутра. Найбільш поширеними є овчина, козяче і кроляче хутро, оленячий пижик та інші порівняно дешеві типи хутра. Обсяги переробки названих видів хутра є стабільними, вони практично не піддаються кон'юнктурним коливанням, адже їх використання пов'язано з кліматичними особливостями певних територій, а не з модними тенденціями. А ось сортова переробка дорогого хутра різко коливається залежно від примх моди (наприклад, коротковорсові норка і соболь час від часу змінюються довговорсовими песцем і лисицею, а потім навпаки). Головними центрами виробництва і продажу ексклюзивних хутряних виробів стали Нью-Йорк (США) і Франкфурт-на-Майні (ФРН).

Ювелірна промисловість – галузь, що має в асортименті своєї продукції вироби з дорогоцінних і кольорових металів та їхніх сплавів, коштовного каміння, а також інших матеріалів, які піддаються високохудожній обробці (слонова кістка, емаль, скло). Найбільшу групу ювелірних виробів складають прикраси для жінок, предмети сервіровки столу, різноманітні сувеніри. Річна вартість виробленої ювелірної продукції в світі перевищує 150 млрд. \$, на темпи приросту галузі (до 12% на рік) не впливають жодні кризи. Ювелірна промисловість внаслідок своєї специфіки слабо механізується та вимагає значної кваліфікації персоналу. Технологічно найбільш складною підгалуззю ювелірної промисловості є огранка алмазів.

Світове лідерство зберігають традиційні виробники діамантів: Бельгія, Нідерланди, Ізраїль, Індія, ПАР. Серед окремих центрів помітно виділяються Антверпен, Амстердам, Тель-Авів. Найбільшим виробником золотих прикрас у світі стали Італія, Іспанія, Греція; а срібних – Індія. Найзначнішими центрами ювелірної промисловості світу сьогодні є Нью-Йорк, Париж і Флоренція. Якщо ж мова заходить про випуск біжутерії (прикрас із неблагородних металів, напівкоштовного каміння, кісток тварин, скла, кераміки, емалі, пластмас), то лідерство в цій царині належить Китаю, Тайваню, Таїланду, Сінгапуру і Туреччині. При цьому найкращі дизайнери біжутерії все рівно працюють у Франції, Великобританії, Італії, США [30].

Промисловість дитячих іграшок теж належить до числа найбільш динамічних галузей світового господарства. Значна частина іграшкового виробництва і сьогодні припадає на дрібні фабрики та кустарні майстерні. У багатьох старовинних містах різних країн збереглися своєрідні «іграшкові вулиці», де продукція виробляється безпосередньо на очах покупців. Потужні іграшкові фабрики, які можна порівнювати з гігантами важкої індустрії, першою в світі стала створювати Японія, потім її досвід наслідували США і Тайвань, тепер – Китай. Саме остання країна і займає сьогодні 1-е місце в світі за сумарною вартістю вироблених іграшок. До числа світових лідерів іграшкової галузі входять також США (символом американського підходу до іграшкового

бізнесу стала лялька Барбі), Японія (тамагочі та інші електронні розваги). Європейські виробники (ФРН, Чехія, Іспанія) поступово втрачають свої позиції

Оскільки легка промисловість технологічно як і дуже складна і в той же час щодо трудомістка, в наш час вона різко змінила орієнтацію з країн з високим рівнем технології на країни з низькими витратами праці. Стався зсув її розвитку і розміщення з розвинених країн в країни, що розвиваються.

Сучасна текстильна промисловість представлена в основному трьома типами виробництв: сумішевих тканин з різних видів штучного волокна, чисто бавовняних, трикотажу переважно з синтетичних тканин. Відомі в минулому вовняні, лляні і чисто шовкові відіграють незначну роль, даючи приблизно тільки 10% світового виробництва тканин. Головне ж – тканини з синтетичних волокон (з домішкою натуральних), яких випускається 35-40 млрд. м, трикотаж і вироби з них – близько 30 млрд. м.

Основним виробником сумішевих тканин залишаються ще США (близько 10 млрд. м.), але поступово до них наближаються Китай і Індія. Індія виробляє близько 4 млрд. м, близькі до неї Китай, Тайвань, Японія, Республіка Корея. Решта країн світу виробляють менше 2 млрд. м тканин в рік.

Головними виробниками бавовняних тканин є Китай і Індія (по 7-9 млрд. м.), США (близько 5 млрд. м), Японія, Італія, Єгипет, Тайвань, Пакистан (по 1,5-2 млрд. м). Швидкими темпами бавовняне виробництво розвивається в Сирії, Аргентині, ряді інших країн, що розвиваються. Найважливіші експортери бавовняних тканин – Китай (з Тайванем), Індія, Пакистан, Єгипет. В цілому на країни, що розвиваються зараз припадає приблизно половина експорту бавовняних тканин на світовий ринок. Великим потенціалом виробництва натуральних тканин, включаючи бавовняні, мають у своєму розпорядженні Росія і середньоазіатські республіки СНД.

Велика частина виробленого трикотажу ще доводиться на розвинені країни. Серед них виділяються Італія, США, Японія, Великобританія. Однак поступово його випуск переміщається в країни, що розвиваються і вони вже в даний час дають близько половини його світового виробництва.

Питома вага вовняних тканин у світовому виробництві порівняно не велика (загальний випуск складає 1,5- 2 млрд. м.), але в загальній вартості текстильної продукції їх частка значна (завдяки тому, що шерсть щодо дорога). Найбільшими виробниками вовняних тканин є Італія, Великобританія, США, Японія, Франція, Росія, Німеччина, Польща, Азербайджан. Набирає темпи виробництво даного виду тканин в Китаї [8].

Виробництво шовкових тканин значною мірою зараз орієнтується на використання штучних і синтетичних волокон. Але в останні роки відроджується інтерес до натурального шовку (як до гігієнічно і екологічно більш прийняттого для людини матеріалу). Основні виробники та експортери шовку-сирцю і шовкових виробів: Японія, Китай, Індія, Італія.

Лявні тканини виробляються в основному в Росії, Білорусії, Україні, Польщі.

Виробництво джуту та виробів з нього (канатів, мішковини) здійснюється переважно в Бангладеш і Індії (на власній сировині), у Великобританії (на імпортній сировині).

Швейна промисловість розвинена повсюдно. Високим рівнем її розвитку виділяються промислово розвинені країни (особливо США, Великобританія, Франція, Німеччина, Італія). В останні роки у великих виробників швейних виробів перетворюються країни Східної і Південно-Східної Азії: Китай, Таїланд, Філіппіни, Малайзія і інші. При цьому, йде як би міжнародний поділ праці на якісне і дороге виробництво швейних виробів з одного боку, і масове, просте і не дороге їх виробництво – з іншого. Перше характерно переважно для високо розвинутих країн, друге – для країн, що розвиваються. Однак країни, що розвиваються, в першу чергу нові індустріальні, завдяки дешевизні робочої сили, поступово впроваджують новітні технології, підвищують якість продукції, забезпечують більш низьку її собівартість і поступово витісняють на світовому ринку швейних виробів промислово розвинені країни.

Шкіряно-взуттєва промисловість характеризується особливо помітною тенденцією «зсуву» її географії в сторону країн, що розвиваються з орієнтацією

на дешевизну праці. Якщо в кінці 80-х років головними виробниками взуттєвої продукції були США та Італія, то в наш час їх позиції практично вже перейшли до Республіки Корея, Китаю, Індії, Бразилії. Особливо швидкими темпами дана галузь розвивається у В'єтнамі, який зараз з повним правом може бути віднесений до «китам» світового виробництва взуття. За країнами Заходу в основному зберігаються пріоритети в якості «законодавства» мод. Такими, зокрема, є фірми Італії, Великобританії, Австрії.

На країни Східної, Південно-Східної та Південної Азії припадає 60% світового виробництва взуття, на Західну Європу – 11%, Південну Америку – 7%, США – тільки 6%. Найбільшими країнами продуцентами в цій області є Китай, країни СНД, Республіка Корея, Італія, Японія, Індонезія, В'єтнам, Таїланд, США [6].

Хутряне виробництво характеризується концентрацією в окремих промислових центрах невеликої групи країн. Головними світовими виробниками хутра тривалий час були США (де знаходиться найбільший центр світового хутрового виробництва – Нью-Йорк) і Німеччина. В даний час хутряне виробництво отримує розвиток в Італії, Греції, Франції, Росії, Туреччини, частково в Україні.

В цілому в розвитку і розміщенні легкої промисловості спостерігається тенденція до її зміщення в країни, що розвиваються і збереженню за промислово розвиненими країнами розробок різних моделей, виготовлення дорогих і особливо якісної продукції, дрібносерійних і дослідних зразків.

Ювелірна промисловість – специфічна галузь, що здійснює виробництво ювелірних виробів з дорогоцінних каменів, бурштину, благородних металів.

Обробка благородних металів зосереджена зараз переважно в країнах Західної Європи (особливо виділяється Італія) і США, менше в Індії (займає 1-е місце в обробці срібла), Японії і нових індустріальних країнах.

Огранювання дорогоцінних і напівкоштовних каменів здійснюється переважно в країнах, що розвиваються. В цілому значними обсягами виробництва ювелірних виробів характеризуються США, ФРН, Японія, Франція.

Париж продовжує залишатися «законодавцем» мод у виробництві ювелірних виробів, хоча по їх загального обсягу займає 5-6 місце. На цю ж роль претендує зараз і Флоренція (Італія), що стала найбільшим виробником ювелірних виробів в Європі.

Найбільшими експортерами ювелірних виробів виступають Італія, Індія, Франція, Ізраїль (переважно діамантів), ФРН, Іспанія, Греція, Мексика, Бельгія (діаманти) [14].

Світове виробництво діамантів становило в 90-х роках приблизно 14-15 млн. карат на рік на суму понад 7 млрд. дол. Світовий алмазно-діамантовий ринок специфічний і базується на монопольному положенні транснаціональної компанії «Де Бірс», що контролює до 70% світового ринку алмазів. Географія їх виробництва обмежена відносно невеликою кількістю країн. Перше місце з випуску алмазів займає Індія, друге – Ізраїль, третє – Бельгія. Далі слідують США, ПАР, Голландія, Таїланд. Поступово розширює свою участь у виробництві діамантів і виробів з них Росія, що займає 2-е місце в світі з видобутку алмазів. Значні потужності для обробки алмазів є в Україні (Вінниця).

Харчова промисловість. Харчова промисловість включає понад 40 галузей і виробництв, серед яких провідні – цукрова, м'ясна, молочна, борошномельна, круп'яна, хлібопекарська, кондитерська, виноробна.

Сучасний розвиток і розміщення харчової промисловості в світі характеризується рядом особливостей. З одного боку, зростає традиційна харчова промисловість в країнах, що розвиваються, з іншого – починають згортатися її деякі традиційні галузі в промислово розвинених країнах (наприклад, виробництво тютюнових виробів, цукру, винно-горілчаної продукції). Скорочення традиційних виробництв харчової промисловості в високорозвинених країнах супроводжується нарощуванням в ній випуску продукції, які звільняють жінок від «кухонної» праці.

Харчова промисловість менш розвинених країн в своїй динаміці повторює розвиток світової промисловості на її початкових стадіях. Тому сюди

переміщуються тютюнові виробництва, виробництво вино-горілчаних виробів, цукру, пива тощо

Залежно від характеру розміщення розрізняють дві групи галузей. Перша – об'єднує галузі, які працюють на привізній сировині, друга – на місцевій. Підприємства першої групи розміщуються, як правило, в портах, столичних центрах, великих містах, залізничних вузлах. До них відносяться підприємства, що виробляють маргарин, шоколад, борошно, спиртні напої, тютюн та ін. До другої групи належать: цукрові, консервні, масло і сироварні, м'ясопереробні підприємства.

Однією з найважливіших галузей харчової промисловості є цукрова. Найбільшими виробниками і світовими експортерами її продукції є Бразилія, Куба, Австралія, ПАР, Таїланд, а також європейські країни – Франція, Нідерланди, Німеччина, Україна, Польща. Основна частина цукру (80-85%) виробляється з цукрової тростини, інша частина – з цукрових буряків (виведеної європейцями, як альтернативи цукрового очерету в епоху наполеонівських воєн).

М'ясо-молочна промисловість розвинена у всіх промислово розвинених країнах. Виробництвом м'ясних продуктів в перерахунку на душу населення виділяються США, Німеччина. Молочних – США, Нідерланди, Данія.

Найбільшими виробниками тютюнових виробів є США, Китай, Індія, Німеччина, Росія, Куба.

У промислово розвинених країнах в необхідних пропорціях є практично всі виробництва харчової промисловості, в країнах, що розвиваються, за невеликим винятком, переважають експортно-орієнтовані галузі.

В даний час промисловість ряду країн світу вступає в інформаційну стадію розвитку. Її характерними рисами є: висока наукоємність виробництва, пріоритет якості над кількістю, безперервність характеру структурних змін виробництва, широке впровадження «ноу-хау»

Географія металургії. Метали володіють такими важливими властивостями як ковкість, пластичність, висока тепло- та електропровідність. Метали є необхідним компонентом в техніці, без них важко уявити розвиток

людства. За вмінням виплавляти та обробляти метали навіть визначається рівень розвитку давніх цивілізацій, широкоживаними є терміни «бронзовий вік», «залізний вік» тощо.

У сучасному світовому господарстві метали забезпечують більше половини виробництва так званих конструкційних матеріалів. Конструкційні матеріали – це основні види матеріалів, з яких виготовляються машини, обладнання, прилади, створюються каркаси будівель, мости та інші конструкції, що несуть основне силове навантаження при експлуатації. Метали у виробництві конструкційних матеріалів застосовуються як самостійно, так і в різноманітних поєднаннях з іншими матеріалами (залізобетон, металопластик, кермет).

В структурі металургійного комплексу чітко відокремлюються дві групи галузей – чорна металургія і кольорова металургія. Чорна металургія Ця галузь відноситься до базових у світовому господарстві, гарно комбінується з іншими галузями важкої промисловості, при цьому є досить капітало- та матеріаломісткою [36].

Історично переважав сировинний фактор розміщення виробництва (тяжіння до родовищ залізної руди та коксівного вугілля). Але на сучасному етапі розвитку світового господарства суто сировинних факторів недостатньо, щоб пояснити все розмаїття форм територіального зосередження підприємств металургійного комплексу.

Географія розміщення підприємств чорної металургії зазнала значних змін у другій половині ХХ століття. Це пов'язано з тим, що високорозвинені постіндустріальні країни пройшли «пік» розвитку цієї галузі, до того ж вони постійно знижують матеріаломісткість виробленої продукції в машинобудуванні, замінюючи сталь на пластмаси, кольорові метали, кераміку. Слід врахувати й високі витрати на оплату праці та охорону довкілля в цих країнах, заміну традиційних способів виплавки (доменний, мартенівський) на більш сучасні (кисневоконверторний) та взагалі нові (електрометалургія, порошкова металургія).

Високорозвинені постіндустріальні країни прагнуть «закріпити» за собою лише нішу найбільш високотехнологічної та дорогої продукції (феросплави, легована сталь, фасонний прокат), залишаючи іншим країнам роль постачальників продукції з низькою доданою вартістю – чавуну, напівфабрикатів, простих видів прокату. США та країни Західної Європи намагаються прибрати із своєї території найбільш «брудні» виробництва, а також залишити власні запаси природних ресурсів як перспективні стратегічні резерви.

Сучасна якісна чорна металургія неможлива без використання марганцю. Останній нейтралізує шкідливу дію домішок сірки у залізній руді, збільшує міцність та надає пластичність сталі. Важливою сировиною металургійного виробництва є також хром. Феросплави на основі хрому вирізняються жаростійкістю та високою стійкістю до окислення. Хром обов'язково використовується у виробництві підшипникової сталі. Деякі спеціальні сорти сталі містять від 12 до 30% хрому. Отже, марганець і хром, поруч із залізом, відносять до чорних металів. Крім того, в чорній металургії використовується низка кольорових металів (нікель, молібден, ванадій, кобальт та інші) для надання сплавам певних фізичних, хімічних або механічних властивостей. Такі кольорові метали називають легуючими, а саму процедуру введення до складу металевих сплавів легуючих елементів – легуванням.

Виробництво високоякісних спеціальних сталей металургійною переробкою чавуну або подвійною переробкою чавуну-сталі з додаванням легуючих металів у кисневих конверторах або електротермічним способом прийнято називати якісною металургією.

Внаслідок інерційності територіальної структури в Західній Європі виробництво чорних металів частково зберігає риси минулих років, тобто багато металургійних комбінатів знаходиться поблизу існуючих або таких, що існували в минулому, родовищ залізних руд і коксівного вугілля. Ще чіткіше ця тенденція виражена в розміщенні металургії повного циклу в США, де половина заводів розміщується в районі Великих озер.

Останнім часом цьому сприяє те, що внаслідок накопичення ресурсів металобрухту стало вигідно виплавляти сталь без використання проміжних технологічних ланок. У США, Італії, Великобританії близько половини сталі зараз виробляється не з чавуну, а із вторинної сировини (скрапу). Аналогічні процеси поступово охопили весь світ, тому в деяких країнах імпорт брухту (скрапу) успішно замінює первинні стадії металургії. Більшість сучасних металургійних заводів високорозвинених країн розташовується в портах або старих кам'яновугільних басейнах, з'єднаних зручними транспортними шляхами з морем. Так, всі заводи Японії та Італії розташовані поблизу моря, адже чорна металургія цих країн із самого початку орієнтувалася на імпорту сировину. Переважна частина заводів ФРН так чи інакше пов'язана з водними шляхами. Старі заводи Руру збереглися лише в тих місцях, куди легко доставляти руду по Рейну і річковим каналам [26].

В останні роки помітною стала тенденція орієнтації на споживача, що пов'язано з появою міні-заводів у США, Японії, Іспанії, Італії, Мексиці, Південній Кореї та на Тайвані. Найважливішими показниками розвитку чорної металургії є виплавка чавуну і сталі. Дані про виплавку чавуну цікаві не самі по собі, а у порівнянні з виплавою сталі. У світі є чимало країн (Китай, Індія, ПАР, Бразилія, Мексика, Австралія), де ці показники практично не відрізняються. Водночас є й такі країни (Японія, США, Південна Корея, ФРН, Великобританія, Швеція, Італія), в яких виробництво сталі у 2-3 рази перевищує виробництво чавуну. Це пояснюється широким використанням металобрухту та імпортного чавуну. Сьогодні у світі при щорічній виплавці чавуну менше 900 млн. тон, сталі виробляється близько 1500 млн. тон.

Варто зазначити, що протягом останніх десяти років «клуб» провідних виробників сталі майже не змінюється. Країни, що входять до першої десятки, виробляють близько 90% загального обсягу продукції чорної металургії. На початку XXI століття світове лідерство захопив Китай, зараз його показник становить 830 млн. тон сталі на рік. Друге місце у Японії – 104 млн. тон. На третій позиції Індія (101 млн. тон). Лише 4 місце займають США – 82 млн. тон

(потужності перевищують 160 млн. тон). Подальша «сталева ієрархія» країн виглядає так: 5) Росія – 71 млн. тон; 6) Південна Корея – 70 млн. тон; 7) ФРН – 43 млн. тон; 8) Туреччина – 38 млн тон; 9) Бразилія – 34 млн. тон; 10) Україна 25 – 24 млн. тон. За межами «десятки» опинилися колишні світові лідери Великобританія і Франція. Натомість позитивну динаміку у виплавці сталі демонструють Австралія, Канада, ПАР, Мексика.

Стосовно ж виробництва сталі на душу населення, то за цим показником з величезним відривом лідирує карликова країна Люксембург, яку інколи називають «сталевим герцогством», оскільки на кожного її мешканця виплавляється 12 тон сталі за рік. Найзначнішими експортерами сталі в світі є Японія, Росія, Україна і ФРН. Крупними експортерами є Південна Корея, Бельгія, Люксембург. Найбільшим імпортером сталі залишається США. Китай як імпортує, так і експортує сталь.

За виплавкою чавуну Україна в окремі роки піднімалася навіть на 5-е місце в світі. У найуспішнішому для чорної металургії України за всі роки незалежності 2002 році було вироблено 41 млн. тон сталі. А сумарна потужність наших металургійних комбінатів дозволяє виплавляти 50 млн. тон сталі щорічно.

У кольорової металургії є як спільні, так і відмінні від чорної металургії риси. Схожість чорних і кольорових металів – у використанні їх як конструкційних матеріалів. Але більшість кольорових металів має специфічні галузі застосування, зумовлені їхніми фізичними і хімічними властивостями. Кольорова металургія включає підприємства, які здійснюють розвідку, видобування та збагачення руд, металургійну переробку кольорових (у тому числі дорогоцінних) металів, виробництво сплавів, заготівлю і переробку вторинної сировини тощо [18].

До Другої світової війни в структурі виробництва кольорових металів переважали важкі метали. Підприємства галузі часто розміщувалися поблизу районів видобутку сировини. Починаючи з 50 – 60-х років ХХ століття відбувався прискорений розвиток металургії легких металів, особливо алюмінієвої промисловості.

Наприкінці ХХ століття зросло значення вторинної сировини, особливо швидкими темпами стала розвиватися металургія рідкоземельних металів. Виробництво кольорових металів надзвичайно енергомістке, особливо це стосується алюмінію, магнію, титану. Вартість електроенергії – провідний чинник сучасного розміщення підприємств кольорової металургії, тому основна частина заводів зосереджується поблизу великих ГЕС (інколи – АЕС або ТЕС). Ця обставина «забезпечує» територіальний розрив між місцями видобутку сировини і виплавки кольорових металів. Основні Легуючі: нікель, молібден, ванадій, кобальт, вольфрам Благородні: золото, срібло, платина, паладій Рідкоземельні (розсіяні): германій, літій, ніобій, тантал берилій, цирконій Легкі: алюміній, титан, магній Важкі: Мідь, свинець, цинк, олово Малі: ртуть, сурма.

Кольорові метали набагато дорожчі за чорні, найдорожчими серед кольорових є благородні й рідкоземельні метали. «Чемпіоном» за валовими обсягами виробництва є алюміній (45% ваги щорічної виплавки усіх кольорових металів у світі). Важко повірити, що вперше металічний алюміній отримав датський фізик Г. Ерстед лише у 1825 році. Сьогоднішній світ просто неможливо уявити як без алюмінію, так і багатьох його сплавів (дюралюміній, силумін та інші). Наступні позиції займають мідь (25%), цинк (15%), свинець (11%). Як бачимо, названі 4 метали сумарно становлять 96% продукції кольорової металургії, на всі інші метали разом узяті припадає лише 4%. алюміній мідь цинк свинець інші.

Структура світової виплавки кольорових металів Лідерами у розвитку алюмінієвої промисловості є: 1) США (25% світового виробництва); 2) Японія (9%); 3) Канада (7%). Наступні місця займають Росія, Китай, ФРН, Норвегія, Австралія, Бразилія, Венесуела. Значні обсяги виробництва мають також Франція, Індія, Великобританія, Нідерланди, Швейцарія, Австрія, Греція. Лідерами в експорті алюмінію є Канада, Росія, Австралія, Норвегія, Бразилія. Головні імпортери – Японія, ФРН, Франція, Італія, США.

Світовими лідерами за обсягами виплавки рафінованої міді є США, Чилі, Японія, Канада, Замбія, ФРН, Бельгія, Австралія, Перу, Росія. До важливих

виробників слід також віднести Південну Корею, Китай, Казахстан, ДР Конго, Польщу. Активно долучилися до розвитку галузі енергозабезпечені країни Перської затоки – Бахрейн, Іран, ОАЕ, але вони поки що спеціалізуються на виплавці чорнової міді. Головні експортери рафінованої міді – Чилі, Замбія, ДР Конго, Казахстан, Перу, Канада. Головними імпортерами є високорозвинені країни – США, Японія, ФРН, Франція, Великобританія, Італія.

Найбільші обсяги виплавки цинку мають Японія, США, Канада, Росія, ФРН, Бельгія, Франція, Австралія, Мексика, Перу. Динамічно розвивається ця галузь в Китаї і Казахстані. Експортують цинк у великих масштабах Австралія, Канада, Мексика, Казахстан, Перу. Знайшов широке використання у світовому господарстві ще один важкий метал – свинець. Важливим джерелом стала вторинна сировина (брухт акумуляторів). Перша «десятка» виробників свинцю виглядає наступним чином: США, Японія, Росія, ФРН, Великобританія, Канада, Франція, Китай, Мексика, Бразилія. Не потрапили в «десятку» значні експортери – Австралія, Казахстан, Узбекистан, Перу, Марокко. Майже 70% виробництва олова припадає на країни Південно-Східної Азії – Малайзію, Індонезію, Таїланд. Ще один крупний азійський виробник – Китай. Слід також назвати Бразилію, Росію, Болівію.

Всі названі країни є експортерами олова. Основні ж споживачі – високорозвинені країни Західної Європи, Японія, США. Досить дефіцитним металом є нікель. Лідерами у його виробництві стали Канада, Росія, Японія, Австралія, Норвегія, Нова Каледонія, США, Великобританія, Китай, Куба. У невеликих обсягах використовується ртуть – специфічний метал, що являє собою найщільнішу рідину. Світове виробництво становить лише 800 тон на рік. Абсолютний лідер – Італія. В Україні Микитівський ртутний комбінат зараз законсервовано [23].

Енергетика та паливно-енергетичний баланс світу. Серед галузей «авангардної трійки» особливе значення належить енергетиці. Соціально-економічний розвиток суспільства виявився тісно пов'язаним з рівнем споживання енергії у різних формах. Енергія – це здатність здійснювати роботу.

Лише протягом ХХ століття використання енергії в світі збільшилося у 15 разів, тому що енергомісткість виробництва внаслідок НТР швидко зростає. Відмінності у галузевій структурі господарства окремих країн суттєво впливають на рівень споживання енергії. Багато енергії витрачається у виробництві кольорових і чорних металів, хімічної продукції, целюлози і паперу тощо. Значним споживачем є комунально-побутове господарство (у країнах із суворими природними умовами 40-50 % енергоспоживання можуть становити витрати на опалення приміщень).

Енергетика являє собою складний комплекс галузей і виробництв – паливно-енергетичний комплекс (ПЕК), в якому можна відокремити дві основні групи – паливна промисловість та електроенергетика. До складу ПЕК також входять засоби доставки палива й енергії. Паливна складова виступає «фундаментом» енергетики, оскільки відповідає за видобуток первинних джерел енергії. У галузевій структурі паливної промисловості і провідну роль відіграють нафтова, газова і вугільна, а допоміжні функції виконують торф'яна і сланцева промисловість. Швидко зростає значення уранової промисловості. Нафтова промисловість протягом минулого століття була найдинамічнішою та найрентабельнішою галуззю не тільки ПЕК, але й усього світового господарства. Відбувалося не тільки зростання споживання нафти як палива, вона зайняла місце основної сировини в хімічній промисловості для синтезування штучних матеріалів.

В результаті сьогодні п'ята частина світової торгівлі припадає на нафту, нафтопродукти і промислові вироби з них. Не дивно, що нафту називають «чорним золотом». Світові запаси нафти становлять близько 190 млрд. тон, але розміщуються вони вкрай нерівномірно. Нафтогазові басейни розташовані на території майже 100 країн, але $\frac{2}{3}$ нафтових запасів зосереджено на Близькому та Середньому Сході (особливо у басейні Перської затоки). Серед країн лідерами є Саудівська Аравія (чверть розвіданих світових покладів), Іран, Ірак, Кувейт. Тут відкриті гігантські родовища Гавар (Саудівська Аравія) із запасами у 12 млрд. тон, АгаДжагарі (Іран) – 10 млрд. тон, Ель-Буркан (Кувейт) – 9 млрд. тон.

Нафта розташована неглибоко, всі свердловини є фонтануючими, тому мають найбільший в світі дебіт. В складі ОПЕК нині перебуває 13 країн: Іран, Ірак, Кувейт, Саудівська Аравія, ОАЕ, Індонезія, Венесуела, Еквадор, Алжир, Лівія, Нігерія, Габон, ДР Конго (Катар вийшов з організації у 2019 р.). ОПЕК для підтримання вигідних для експортерів цін на нафту встановлює відповідні квоти на продаж. Штаб-квартира ОПЕК розташована у Відні. Пояснити це можна географією головних покупців, вони дійсно зосереджені переважно в Європі.

Значними запасами нафти окрім країн ОПЕК володіють також Росія, Канада, США і Мексика. Протягом тільки 70-х років минулого століття узгоджена позиція країн ОПЕК дозволила збільшити ціну на нафту у 7 разів, світ двічі опинився в лещатах жорсткої енергетичної кризи (1973-74 та 1979 рр.). Після цього споживання і видобуток нафти перестали так стрімко зростати, як це було раніше. Епоха «дешевої нафти» закінчилася. До того ж, запаси нафти вичерпуються, гранично можливими обсягами щорічного світового видобутку фахівці вважають 4 млрд. тон (світове господарство зараз споживає близько 5 млрд. тон нафти на рік) [31].

Інша проблема – це недоліки сучасної технології видобування, адже вилучити з пластів вдається не більше 30-40 % нафти. Високорозвинені країни почали запроваджувати енергозберігаючі технології, збільшувати видобуток природного газу, у тому числі й на шельфі (Нідерланди, Великобританія, Норвегія), розвивати атомну енергетику (особливо Франція і Бельгія), «повертатися» до вугільної промисловості (США, ФРН, Австралія), більше уваги приділяти біопаливу (Нова Зеландія створила технологію отримання біодизеля із тваринних жирів – відходів переробки баранини) тощо. Низка країн «третього світу» виробляє біопаливо з відходів переробки цукрової тростини та іншої рослинницької продукції.

Цікаво, що на деякий час з «топ-10» вибували Кувейт (іракська окупація, тривале відновлення нафтопромислів після пожеж, які виникли внаслідок військових дій) та Ірак (торгове ембарго та дозвіл продавати нафту тільки в обмін на критичний імпорт продовольства, ліків та інших соціально важливих товарів).

Україна з річним видобутком близько 3 млн. тон займає 48 місце в світі (вище від Франції або Іспанії, не говорячи вже про Японію), але ці обсяги задовольняють лише десяту частину потреб української економіки. Найбільшими експортерами нафти є країни Перської затоки – Саудівська Аравія, Ірак, Іран, Кувейт, ОАЕ. Великими експортерами є Росія, Канада, Мексика, Венесуела, Лівія, Індонезія, Нігерія. Гарні перспективи мають Азербайджан (Каспійський шельф), Казахстан (нові родовища Карачаганак і Тенгіз), Туркменістан (новий басейн в районі Узбою) тощо. Найбільшим імпортером нафти у світі донедавна були США, але «сланцеві технології» радикально змінили ситуацію. Стале зростання економіки Китаю перетворило його на головного імпортера (незважаючи на 7 місце в світі з видобутку). Значними покупцями сирої нафти традиційно є Японія, ФРН, Франція, Італія, Іспанія, Нідерланди. Близько 50 % видобутої нафти споживається транспортом, 14 % – в електроенергетиці, по 11 % споживання припадає на комунально-побутовий сектор і промисловість, лише 14% глибоко переробляється нафтохімічними комбінатами та підприємствами органічного синтезу (хоча іще Д.І. Менделєєв попереджав: «Топити нафтою – все рівно, що топити асигнаціями»).

Вугільна промисловість протягом минулого віку поступово втрачала своє панівне значення серед паливних галузей, але деякий її ренесанс розпочався на межі 70-80-х років ХХ століття в зв'язку з нафтовими кризами. Продовжується він і сьогодні. Виникла конкуренція за вугілля між чорною металургією, якій потрібен кокс та енергетикою. У цій боротьбі енергетика «перемагає», споживаючи більше половини видобутого вугілля. Геологічна оцінка запасів вугілля становить 1520 млрд. тон, у тому числі кам'яного (разом з антрацитом) – 920 млрд. тон, бурого та лігнітів 21 – близько 600 млрд. тон. Промислові запаси оцінюються у $\frac{2}{3}$ від названих цифр. Отже, запаси вугілля є найбільшими серед усіх видів традиційних паливних мінеральних ресурсів [29].

Родовища вугілля знайдені у 80 країнах світу (тільки в Росії – близько 500). Найбільшими достовірними запасами, доступними для видобутку при сучасних технологіях володіють такі країни як США (25 % від світових), Китай, Росія,

Індія, Австралія, Канада, Польща, Південноафриканська Республіка, Німеччина, Великобританія, Колумбія, Венесуела. Світовий видобуток всіх сортів вугілля (кам'яного з антрацитом і бурого з лігнітом) – близько 5,8 млрд. тон, з них 4,5 млрд. тон становить кам'яне вугілля з антрацитом (вміст вуглецю в останньому 98 %), ще 1,3 млрд. тон – буре вугілля та лігніт (з вмістом вуглецю лише 65 %).

20 Кокс – продукт переробки кам'яного вугілля нагріванням до 950 – 1050°C без доступу повітря (супутній продукт – коксовий газ, що складається з метану, водню, чадного газу). Кокс – це важлива сировина для чорної металургії при використанні доменного, мартенівського, киснево-конверторного способів виплавки сталі. За теплою згорання буре вугілля втричі поступається антрациту, а лігніт – вчетверо. Буре вугілля і лігніт видобуваються у випадку відсутності інших видів паливних ресурсів або при зручних умовах залягання (велика потужність пластів, незначна глибина), абсолютно переважає дешевий відкритий спосіб видобутку.

Зазвичай використовується буре вугілля на місці (спалюється в топках ТЕС або газифікується). Буре вугілля і лігніт мають ще один недолік – високу зольність, що вимагає значного вилучення земель під золошлакові відвали.

Буре вугілля використовується переважно як місцеве паливо, ним на світовому ринку не торгують. Найбільше його видобувають ФРН (200 млн. т.), Росія (95 млн. т.), США (80 млн. т.), Китай (65 млн. т.). Значні обсяги видобутку бурого вугілля і лігніту мають також Австралія (53 млн. т.), Польща, Греція, Туреччина (по 50 млн. т.), Румунія (35 млн. т.), КНДР і Болгарія (по 25 млн. т.).

Широке використання природного газу у світовому господарстві розпочалося набагато пізніше від вугілля і нафти, що пов'язано із значними труднощами його транспортування і зберігання. Сучасна газова промисловість пропонує екологічно найчистіший енергоносіє (серед традиційних первинних джерел).

На жаль, значна частина (фактично – половина) супутнього нафтового газу сьогодні втрачається (потрапляє в атмосферу, спалюється у так званих «факелах», закачується назад у нафтові пласти для підтримки високого тиску

тощо). Розвідані запаси природного газу в світі оцінюються у 175 трлн. м³, серед окремих країн за цим показником лідирує Росія (30 % світових покладів). Майже третина світових запасів концентрується на Близькому та Середньому Сході (Іран, Катар, Саудівська Аравія, ОАЕ та інші країни). Частка інших регіонів у світових запасах не настільки значна, але слід відзначити в Африці Алжир і Лівію, у Південній Америці – Венесуелу, у Північній Америці – Канаду і США, в Азії – Індонезію, Казахстан і Туркменістан, в Європі – Норвегію і Великобританію (шельф Північного моря) [22].

Першою країною, що розпочала видобуток мінеральних ресурсів на шельфі, були Нідерланди, але на даний час її родовища газу виснажені, зокрема знаменитий Гронінген, внаслідок чого вона опустилася з 4 на 16 місце в світі за обсягами видобутку. Промисловий видобуток природного газу ведуть майже 100 країн світу, сумарний світовий обсяг видобутку сягає 3,5 трлн. м³. Важливою тенденцією розвитку газовидобутку є збільшення ролі морських (шельфових) родовищ (нині – це п'ята частина видобутку). Частка супутнього нафтового газу у товарному виробництві природного становить 20 % (теоретично мала б становити 40 %).

Найбільшим експортером природного газу є Росія (до 200 млрд. м³ на рік). Значні обсяги експорту мають Катар, Норвегія, Канада, Алжир, Нідерланди, Індонезія. Реалізація нових проектів побудови газопроводів може збільшити роль Ірану, Азербайджану, Туркменістану і Казахстану. Серед імпортерів виділяються Японія, ФРН, Китай, Італія, Туреччина, Франція, Південна Корея, Тайвань, Бразилія. США більше імпортує, аніж експортує (77 проти 50 млрд. м³). Нетто-імпортерами також є Великобританія та Нідерланди.

Більша частина природного газу транспортується і експортується газопроводами. Найбільшу довжину газогонів має Росія, яка експортними поставками охоплює всі країни Центральної і Південно-Східної Європи, а також Німеччину й Австрію. Потужні газотранспортні системи діють у Північній Америці, Західній Європі (від голландського Гронінгену через ФРН і Швейцарію – до Італії; з норвезького сектору Північного моря – у Данію, ФРН, Бельгію,

Францію) та Центральній Європі (тут виділяється Україна – донедавна найбільший в світі транзитер газу). З 1982 року функціонує перший міжконтинентальний газопровід з Алжиру через Туніс і далі дном Середземного моря (з подоланням глибин більше 500 метрів) до Італії.

Стрімко зростають міжнародні перевезення газу в скрапленому вигляді танкерами-газовозами. Важливий напрямок використання скрапленого газу – це покриття сезонних «піків» попиту на природний газ. Крім того, сучасна технологія скраплення дозволила активніше включитися у географічний поділ праці таким постачальникам як Катар, Алжир, Індонезія, Малайзія, Бруней – з одного боку, та поліпшити надійність енергопостачання для Японії, Тайваню, інших острівних країн – з іншого боку. Допоміжне значення має торф'яна промисловість. Торф як паливо – це місцева малоефективна сировина. Торф може бути цінним добривом і хімічною сировиною. Болотяні мохи також слугують важливою технологічною сировиною. Але при цьому не слід забувати, що болота виконують важливі екологічні функції збереження природної рівноваги в геосистемах як регіонального, так і глобального рівня. Світові запаси торфу перевищують 2 трлн. тон. За промисловими покладами помітно виділяються Канада, Росія і США (на Алясці). Підраховано, що торф тільки боліт Канадської Півночі за теплотворною здатністю еквівалентний 4 млрд. тон нафти. Обсяги світового видобутку торфу порівняно невеликі – близько 30 млн. тон. Найактивніше його використовують як джерело енергії скандинавські країни та Ірландія [20].

В умовах енергетичної кризи намагаються використати цей досвід Білорусь та Україна (в Україні налічується понад 2500 невеликих родовищ торфу). Схожі допоміжні функції у структурі ПЕК виконує і сланцева промисловість. Геологічні запаси сланців навіть перевищують вугільні, але більша їх частина навряд чи буде освоєватися найближчим часом. Технологія екстрагування із сланців рідких і газоподібних вуглеводнів при нагріванні порівняно ефективна, але й досить дорога. Обсягами видобутку виділяється Естонія, яка інших власних енергоресурсів не має. Ця країна досягла найвищого

показника виходу нафтопродуктів із сировини – 320 літрів на 1 тону (в США – 240 літрів на тону). Видобувають горючі сланці Китай і Бразилія. Поклади горючих сланців має й Україна, але не використовує їх. Величезні родовища недавно відкриті в Австралії (штат Квінсленд), але їх експлуатація також поки що не планується.

Особливо швидкими темпами в галузевій структурі світового господарства розвивається електроенергетика, оскільки розвиток цієї складової ПЕК сприяє економії дефіцитних енергоресурсів. Споживання електроенергії є доцільнішим за пряме споживання палива (наприклад, на залізниці використання електровозної тяги замість тепловозної заощаджує 15 % енергоресурсів). Тому в сучасному світовому господарстві тільки половина первинних джерел енергії використовується безпосередньо для одержання тепла і палива, а інша половина призначається для виробництва електричної енергії. Виробництво і споживання електроенергії зростає швидше, ніж виробництво і споживання первинних енергоресурсів. Електроенергія – це вторинний вид енергії. При всіх її перевагах, вона має і недоліки: неможливість накопичення у великій кількості, тому час виробництва і споживання мають збігатися.

Сумарне виробництво електроенергії в світі перевищує 15 трлн. кВт·год. 33 % світового виробництва електроенергії припадає на Англо-Америку (США – 28 %, Канада – 5 %). Латинська Америка виробляє всього 5 % світової електроенергії (у т.ч. Бразилія – 2 %, Мексика – 1 %). Показник Західної Європи становить 21 % (у т.ч. ФРН – 5 %, Франція і Великобританія – по 3 %). Центральна і Південно-Східна Європа разом з Росією, Закавказзям і Середньою Азією виробляє близько 17 % (Росія – 6 %, Україна – 1 %). Азія (без Закавказзя і Середньої Азії) має показник на рівні 20 % світового виробництва (у т.ч. Китай – 9 %, Японія – 7 %, Індія – 2 %). Весь африканський континент виробляє лише 2% світової електроенергії (при цьому майже половина виробництва припадає на ПАР). Показник Австралії та Океанії теж становить 2 %.

Серед окремих країн помітне виразне лідерство США. Китай, Японія і Росія відчутно поступаються, хоча також мають величезні обсяги виробництва

електроенергії. Наступна група країн – ФРН, Канада, Франція, Великобританія, Бразилія, Індія, Італія, Південна Корея (у названій дюжині країн зосереджено більш як $\frac{3}{4}$ світового виробництва електроенергії). Україна займає 25 місце в світі за валовим показником виробництва електроенергії. Але більш цікавим для порівняння є показник виробництва електроенергії на душу населення (у середньому по світу – 2,2 тис. кВт·год на особу за рік). Лідирує в цьому випадку Норвегія (28,03 тис. кВт·год/рік), другою є Канада (18,73 тис. кВт·год/рік), третьою Ісландія (18,48 тис. кВт·год/рік). Далі йдуть Швеція (16,20 тис. кВт·год/рік), Кувейт (13,76 тис. кВт·год/рік); США (13,59 тис. кВт·год/рік), як бачимо, лише на 6 місці. Наступні позиції займають Фінляндія, Катар, Нова Зеландія, Австралія. Японія опиняється лише на 15 місці, ФРН – на 21-му, Росія – на 25-му. Україна з показником 3,47 тис. кВт·год/рік займає 47 місце у світовій ієрархії. Наступне 48 місце – за Польщею. Останні місця світової ієрархії займають Беліз, Гамбія, Мавританія, Чад, Малі [17].

Загалом доіндустріальні країни (особливо – африканські) мають низькі показники. Досі в світі майже 2,1 млрд. осіб не має можливості користуватися електроенергією навіть для освітлення житла.

Структура світового виробництва електроенергії ТЕС – 63% ГЕС – 20 % АЕС – 17 % інші – незначна частка. Як бачимо, провідні позиції у виробництві електроенергії належать тепловим електростанціям (ТЕС), особливо тим, що працюють на вугіллі. ТЕС, що працюють на мазуті, розташовуються переважно поблизу нафтопереробних заводів, газові ТЕС – на трасах газопроводів. Загалом ТЕС екологічно дуже шкідливі, особливо – вугільні.

Звичайно, що існують істотні територіальні відмінності в структурі виробленої електроенергії. Наприклад, в Латинській Америці на гідроелектростанціях (ГЕС) продукується $\frac{3}{4}$ електроенергії, а в Європі найвища у світі частка атомних електростанцій (АЕС). Різниця між окремими країнами ще більш суттєва. Наприклад, у Парагваї на ГЕС виробляють 99,9 % електроенергії, в Норвегії – 99,5 %, Бразилії – 92,5 %. Натомість у Франції більше 75 % електроенергії отримують на АЕС, а у Литві – навіть 80 %. ПАР встановила

«світовий рекорд» за часткою вугільних ТЕС в електробалансі – 90 %. Частина теплових станцій представлена теплоелектроцентралями (ТЕЦ), які крім електроенергії виробляють тепло і пару (за рахунок цього коефіцієнт корисної дії зростає практично вдвічі – до 70 %).

Якщо ТЕС будуються в районах споживання електроенергії або поблизу джерел сировини, то ТЕЦ розміщуються виключно поблизу значних споживачів своєї продукції – великих і надвеликих міст. Гідроелектростанції виробляють найдешевшу за собівартістю електроенергію, використовуючи при цьому відновні ресурси та не забруднюючи водний і повітряний басейни. Щоправда, мають вони і недоліки: будівництво ГЕС є досить тривалим в часі та капіталомістким, водосховища затоплюють значні території, порушується гідрологічний режим річок. Сумарна встановлена потужність всіх ГЕС світу перевищує 300 млн. кВт. Найпотужнішою на даний момент є бразильсько-парагвайська ГЕС «Ітайпу» (12,6 млн. кВт), що збудована на річці Парана. Будівництво гідровузла «Санься» («Три ущелини») у Китаї на річці Янцзи приведе до створення водосховища площею більше 1 тис. км² з обсягами води у 40 млрд. м³, це дозволить функціонувати ГЕС потужністю 18,2 млн. кВт. Доведеться відселити майже 2 млн. осіб, перенести низку цінних історико-архітектурних пам'яток [16].

Для покриття «пікових» навантажень в енергосистемах багато країн останнім часом стали активно будувати гідроакumuлюючі електростанції (ГАЕС). ГАЕС є одночасно і споживачами електроенергії (вночі закачують воду у верхній басейн), і виробниками її, а фактично вони перерозподіляють в часі надлишки електроенергії. Це дозволяє більш ефективно використовувати потужності електростанцій інших типів. Атомна енергетика – порівняно молода галузь електроенергетики, але вже встигла пережити серію підйомів і спадів. Цикли підйому були пов'язані з енергетичними кризами, відсутністю або вичерпанням власних енергоносіїв у багатьох високорозвинених країнах; спади пов'язані з успіхами енергозбереження, поширенням у світі ідей сталого

розвитку, а також з техногенними катастрофами (на кшталт Чорнобильської чи аварії на АЕС «Фукусіма»).

Після аварії на Чорнобильській АЕС низка країн (Австрія, Італія, Польща, Швеція, Швейцарія) прийняла рішення про поступову повну відмову від використання атомної енергії. США, Росія, Великобританія суттєво скоротили свої атомно-енергетичні програми. Вчені-теоретики і практики-експлуатаційники стали більше уваги приділяти надійності реакторів і радіаційній безпеці (особливо в екстремальних умовах землетрусів, тайфунів, терактів тощо), внаслідок цього значно подорожчало будівництво. Невирішеною залишається проблема трансмутації або довгострокового зберігання радіоактивних відходів.

Але глибока енергетична криза призвела до перегляду перспектив атомної енергетики. Знову запустили зупинені АЕС Литва і Вірменія. Нові енергоблоки вводять не тільки Франція, Китай, США, Росія, Японія, але й Україна. Сьогодні сумарна потужність 450 діючих в світі АЕС досягла 350 млн. кВт. Найбільше – 104 АЕС функціонує в США, 58 – у Франції, 54 – в Японії, 32 – в Росії, 13 – в КНР. Продовжується будівництво 64 нових АЕС (найбільше – в Китаї – 27 станцій). Найпотужніша в світі АЕС «Фукусіма» (8,8 млн. кВт) збудована в Японії [9].

Найбільша в Україні та Європі Запорізька АЕС має потужність 6 млн. кВт.

До альтернативних джерел отримання електричної енергії відносяться енергія вітру, сонячна енергія, енергія припливів і відпливів, енергія хвиль, внутрішня теплова енергія Землі тощо. Вони часто використовуються для автономного енергопостачання у віддалених районах. Вітрові електростанції (ВЕС) використовують кінетичну енергію вітру, тому найчастіше будуються на узбережжях морів та в горах. Найбільшу сумарну потужність ВЕС має Німеччина. Найбільша частка ВЕС у виробництві електроенергії – в Данії, Іспанії та Португалії; а серед окремих регіонів – в штаті Каліфорнія (США) та Шотландії (Великобританія).

Найбільший приріст потужностей вітроенергетики відбувається в Китаї та Індії. Сонячні (геліотермальні) електростанції (СЕС) працюють у багатьох країнах світу. Найбільші валові обсяги виробництва і використання сонячної енергії – в США і Японії. Найвищі показники виробництва і використання сонячної енергії на душу населення мають Ізраїль і Кіпр. Найпотужнішою у світі на даний час є СЕС Benban (1,5 млн. кВт), збудована 2019 року в пустелі Сахара поблизу міста Ауса (Єгипет). 6 мільйонів її фотоелектричних панелей займають площу 37 км².

Перша в Україні (та СРСР) СЕС діяла протягом 1985-1994 років в Щолкіне (Крим), але собівартість електроенергії була вищою за відпускну ціну, до того ж розміри дзеркал-геліостатів були занадто великими. Цей шлях виявився хибним, у світі зараз переважають фотоелектричні генератори, які мають значно вищий коефіцієнт корисної дії та не потребують надмірних площ. Фотоелектричні СЕС розпочали «нову еру» геліотермальної енергетики, у тому числі й в Україні (не в останню чергу це стало можливим завдяки введенню спеціального «зеленого тарифу» на сонячну енергію). Трансмутація – це перетворення радіоактивних відходів АЕС шляхом нейтронного бомбардування у менш довгоживучі ізотопи. Технологія настільки дорога, що зводить нанівець всі переваги атомної енергетики.

Припливні електростанції (ПЕС) функціонують у 7 країнах світу. Найперша була збудована у Франції, найпотужніша – у Великобританії. Найбільша кількість ПЕС (3 шт.) – у Канаді. Працюють ПЕС також у Росії, Індії, Південній Кореї, Китаї. Ефективне використання припливної енергії поки що обмежується районами з висотою припливу не менше 10 метрів. Дуже часто – це важкодоступні території без транспортної, соціальної та іншої інфраструктури. Геотермальні електростанції (ГТЕС) наявні у 9 країнах світу, хоча термальні джерела виявлені у більш як 80 країнах. Сумарна потужність ГТЕС досягла майже 5 млн. кВт. [10].

Найбільше геотермальна енергія використовується в Ісландії та Новій Зеландії (здебільшого для тепло- і водопостачання, а не виробництва

електроенергії). Порівняно значні масштаби використання мають США, Італія, Японія, Росія, Мексика. З 80-х років минулого століття розпочато спорудження невеликих типових ГТЕС в Україні на Керченському півострові. У 2009 році почала функціонувати перша ГТЕС в Африці (Кенія), споруджена за сприяння спеціальної програми ООН з розвитку альтернативної енергетики. Очікується спорудження низки таких електростанцій в країнах «Тихоокеанського вогняного кільця» (Філіппіни, Чилі та інших). Хвильові електростанції для отримання електроенергії використовуються в Норвегії, Великобританії, Японії. В перспективі – будівництво гідротермальних електростанцій (на термопарах, що використовуватимуть температурний градієнт вод Світового океану) і використання енергії течій (зокрема Гольфстріму). Поки що ці проекти серйозно розробляються лише в США та Франції. Паливно-енергетичний баланс

Паливно-енергетичний баланс (ПЕБ) – це співвідношення між надходженням (видобутком й імпортом) різних видів палива і виробництвом електроенергії та витратою їх в національній економіці й експортом. Розрахунки структури паливно-енергетичного балансу ведуться як у повному обсязі (з врахуванням біомаси, альтернативних джерел тощо), так і виключно по комерційним джерелам. Для порівняння ефективності використання різних видів палива та їх сумарного обліку використовується спеціальна одиниця виміру – умовне паливо. В європейських країнах як одиниця умовного палива зазвичай використовується 1 кг кам'яного вугілля з теплою згоряння 7000 ккал/кг. (вугільний еквівалент). Але в світі більш вживаним зараз став нафтовий еквівалент (10000 ккал/кг). Для зіставлення паливних і непаливних енергоресурсів 2 кВт·год. виробленої електроенергії (гідравлічної, вітрової, сонячної, геотермальної або іншої) прирівнюють до 1 кг. умовного палива (у вугільному еквіваленті).

До комерційних джерел відносяться нафта, природний газ, вугілля, ядерне паливо і гідроенергія. Альтернативні (або нетрадиційні) джерела енергії поки що відносяться до некомерційних. Частка їх у ПЕБ невелика, собівартість отриманої енергії лишається високою. Часто вони використовуються для автономного

забезпечення, тобто не є пов'язаними з об'єднаними енергосистемами, тому важко піддаються обліку. Калорія – одиниця виміру енергії, що еквівалентна теплоті, необхідній для нагрівання 1 грама води на 1°С. Кілокалорія (ккал) – це 1000 калорій.

Не слід плутати паливно-енергетичний баланс повний і комерційний, а також ототожнювати їх з електроенергетичним балансом. Структура світового ПЕБ не залишається незмінною. Протягом ХІХ і першої половини ХХ століття вона пройшла «вугільний» етап свого розвитку. Після Другої світової війни розпочався «нафтовий» етап, що пояснюється перевагами нафти, як найбільш ефективного енергоносія. Але внаслідок серйозного підвищення цін на нафту, із середини 80-х років минулого століття розпочався сучасний етап розвитку паливно-енергетичного балансу, його можна назвати «перехідним».

Він характеризується скороченням споживання нафти як палива та збільшенням ролі природного газу і вугілля, місцевих паливних ресурсів, відходів деревообробки та рослинництва тощо, поступовим нарощуванням обсягів використання альтернативних джерел. Зростання споживання природного газу і збільшення масштабів використання нетрадиційних видів палива серед інших причин пов'язані також із введенням у багатьох країнах світу більш жорсткого екологічного законодавства. Загалом деревина залишається важливим джерелом енергії, хоча вона дає лише близько 10 % світового споживання (з врахуванням некомерційних джерел), але при цьому обслуговує потреби близько половини населення світу [11].

В останні десятиліття у світовому господарстві спостерігається стійка тенденція до підвищення ефективності використання енергії, що сприяє зменшенню енергомісткості матеріального виробництва. Кризові явища у світовій енергетиці, пов'язані із коливаннями цін на енергоресурси (особливо нафту), призводять до відчутних змін в структурі енергоспоживання та сприяють зростанню інвестицій в енергозбереження. На жаль, нові види енергії поки що використовуються недостатньо, їхня частка в структурі світового ПЕБ залишається несуттєвою (

3.3. Світове сільське господарство

Особливістю сучасного сільськогосподарського виробництва багатьох країн світу є його інтеграція з промисловим виробництвом та інфраструктурою. Основною формою такої інтеграції є агропромисловий комплекс (АПК), що представляє собою єдину систему сільськогосподарських і промислових підприємств, об'єднаних тісними і стійкими виробничими і комерційними зв'язками, заснованими на відносинах власності або договорах.

У функціонально-структурному відношенні відтворювальний процес АПК являє собою цілісну систему у вигляді технологічних циклів, взаємодія яких утворює своєрідний виробничо-технологічний «конвеєр», що складається з декількох стадій.

Досвід багатьох країн світу свідчить про розвиток і функціонування двох видів агропромислової інтеграції – горизонтальної і вертикальної.

Горизонтальна інтеграція – це система взаємозв'язків між підприємствами однієї галузі. Вона найбільше поширена безпосередньо в сфері сільськогосподарського виробництва у вигляді спеціалізованих підприємств. В рослинництві ними можуть бути буряківницькі господарства (вирощування і калібрування насіння – виробництво цукрового буряка), зернові господарства (вирощування і калібрування насіння – виробництво зернових) та ін. У тваринництві вони утворюють свого роду «виробничі конвеєри» типу кормовиробництво-вирощування телят – виробництво молока, відгодівля молодняка великої рогатої худоби тощо

Вертикальна інтеграція – утворює систему міжгалузевої інтеграції з виробництва певних видів споживчих товарів сільськогосподарського походження. В її основі лежать агропромислові цикли, що формуються навколо виробництв є, в свою чергу, послідовними стадіями переробки вихідної сировини аж до отримання кінцевого продукту.

Агропромислова інтеграція є основою формування АПК (як в рамках національних господарств, так і в рамках міжнародного співробітництва). Вона

найтіснішим чином пов'язана з процесами індустріалізації сільськогосподарського виробництва, початок яким було покладено ще перед 2-ою світовою війною в США, Канаді, Великобританії. У 50-ті роки індустріалізація сільського господарства була здійснена в промислово розвинених країнах Європи, в 70-ті роки – в СРСР і східноєвропейських країнах. Вона послужила технічною основою «зеленої революції», що сталася в світовому сільськогосподарському виробництві в 50-70-і роки і створення в багатьох країнах світу АПК [18].

Формування національних і регіональних міжнародних АПК в даний час є глобальною тенденцією в світовому сільськогосподарському виробництві. При цьому спостерігається прискорене зростання третьої складової АПК – транспортування, переробки та збуту продовольства і сільськогосподарської сировини (наприклад, в США на її частку доводиться до 75% вартості всієї сільськогосподарської продукції, виробляється в країні).

Найважливішим компонентом АПК, його ядром при горизонтальній інтеграції, є безпосередньо саме сільськогосподарське виробництво – рослинництво і тваринництво. Ця базисна ланка всього відтворювального процесу АПК, що дає сировину. Його можна вважати першою (головною) сферою АПК.

Другою сферою АПК, найважливішим інтегратором його відтворювального процесу виступає сукупність фондо-виробничих підприємств (для всіх складових АПК). У неї включаються промислові підприємства, які забезпечують сільське господарство, харчову, легку промисловість, систему заготівлі необхідними засобами виробництва і здійснюють їх технічне обслуговування. До даної сфери відносяться тракторне та сільськогосподарське машинобудування, виробництво обладнання для тваринництва, кормові виробництва, легкої, харчової промисловості, а також мікробіологічна, комбікормова промисловість, виробництво спеціального автотранспорту, сільськогосподарського інвентарю, тари, мінеральних добрив, засобів захисту рослин та ін.

Третя сфера АПК – переробна промисловість. Вона включає виробництва з переробки сільськогосподарської сировини – підприємства харчової промисловості (цукрозаводи, м'ясокомбінати, підприємства з виробництва молочної продукції, рослинного масла і ін.), підприємства легкої промисловості (льонокомбінати, вовномийних підприємства, обробка шкур, шкіряно-взуттєві підприємства і ін.).

Четверта сфера АПК – виробнича інфраструктура. Вона включає підприємства по виробничому обслуговуванню галузей матеріального виробництва АПК. У неї входять транспортування, зберігання і збут продукції. Функціональна роль даної сфери відтворювального процесу – доведення кінцевого продукту АПК до споживача [29].

П'ята сфера АПК – соціальна інфраструктура. Вона включає установи та підприємства, які забезпечують матеріальні і соціально-побутові умови для особистих потреб, життєзабезпечення та інтелектуального розвитку працівників, зайнятих в агропромисловому секторі економіки. Сюди відносяться система житлово-комунального і культурного обслуговування, охорона здоров'я в сільській місцевості.

Шоста сфера АПК – наука і підготовка кадрів. Сюди відносяться науково-дослідні і проектні інститути, що забезпечують розвиток виробництв в області селекції рослинництва і тваринництва, їх механізацію, електрифікації, автоматизацію і ін., а також вищі навчальні заклади з підготовки фахівців для АПК.

У звичайній практиці, при плануванні та організації тих чи інших організаційно-технічних заходів, в АПК зазвичай виділяють тільки три сфери:

- безпосередньо сільськогосподарське виробництво;
- виробництво засобів виробництва;
- переробка сільськогосподарської продукції, її транспортування, доставка і збут.

У передових країнах світу в АПК зайнято до 20% всієї робочої сили, він виробляє приблизно 18% ВВП (наприклад, в США). При цьому світова тенденція

така, що зростає частка сфери 3 (в США в ній формується близько 75% всієї вартості продовольчої продукції) і знижується питома вага власне сільськогосподарського виробництва. В цілому співвідношення між трьома сферами АПК в розвинутих країнах становить приблизно 1: 3: 6.

В АПК України виробляється до 40% її ВВП. Це досить високий показник. Однак співвідношення складових його сфер не відповідає пропорціям, які існують у високо розвинутих країнах і, за нашими підрахунками, дорівнює приблизно 5:3:2.

Про значимість АПК в сучасному виробництві свідчить його місце і роль в економіці США. Сільське господарство цієї країни, в якому зайнято 2,5% працюючих, виробляє лише 2% її ВВП, а АПК в цілому концентрує у себе до 20% всіх працюючих, які виробляють більше 18% національного ВВП [12].

У країнах з перехідною економікою в сільському господарстві зайнято до 15% працюючих, в АПК – більше 30%.

У багатьох країнах, що розвиваються АПК практично відсутній. Землеробство здійснюється на примітивній основі з використанням дерев'яної сохи і мотики. У ряді місць ще застосовується підсічно-вогневе землеробство. Сільськогосподарське виробництво носить споживчий характер (низько-товарне).

Отримує розвиток плантаційне ведення господарства з використанням техніки, добрив, засобів захисту рослин та ін. Однак плантацій господарств серед слабо розвинених країн ще не багато і вони переважно орієнтуються на зовнішній ринок.

Тракторний парк світового АПК налічував в кінці 90-х років більш 27 млн. машин. 2/3 їх кількості було зосереджено в економічно розвинених країнах. Сільськогосподарське виробництво цих країн практично повністю насичено тракторами, в зв'язку з чим їх кількість в останні роки практично не зростає.

Значну роль у збільшенні виробництва сільськогосподарської продукції грає використання добрив і хімічних засобів боротьби з сільськогосподарськими шкідниками. В Японії на 1 га ріллі вносяться 387 кг добрив, в Німеччині – 418, в

Нідерландах – 773. В країнах з великими земельними ресурсами, що дозволяють вести екстенсивне землеробство (в окремих районах Канади, Австралії), кількість внесених добрив знижується до 12-28 кг / га. В цілому економічно розвинені країни використовують в своєму сільському господарстві до 85% добрив, виробляються підприємствами світового АПК, в тому числі США – 45 %, Країнами Західної Європи – 28%, Японією – 12% [13].

Центральною ланкою АПК будь-якої країни є сільськогосподарське виробництво з основними його складовими – рослинництвом і тваринництвом.

Сільськогосподарське виробництво має специфічні особливості:

- земля виступає головним засобом виробництва;
- велику питому вагу займають сезонні роботи;
- істотний вплив на розвиток сільського господарства і його спеціалізацію надають природно-кліматичні умови, характер розселення населення;
- концентрація засобів виробництва на одиницю площі в ньому значно менше, ніж в інших галузях господарства.

Аж до 80-х років в сільському господарстві була зайнята велика частина світових трудових ресурсів. Лише в середині 80-х років чисельність зайнятого в ньому самодіяльного населення поступила першістю його кількості в промисловості і невиробничій сфері. Це підтвердило загальну тенденцію щодо скорочення зайнятості в сільськогосподарському виробництві, що спостерігається як у високорозвинених, так і країнах, що розвиваються. Але, якщо в перших йдеться про зайнятість в межах 3-10%, то у других вона коливається від 50 до 90%.

Настільки висока відмінність в показниках зайнятості обумовлено ступенем механізації, хімізації та енергоозброєності сільськогосподарського виробництва в країнах з різним рівнем соціально-економічного розвитку, а також структурою та ефективністю функціонування їх АПК. Завдяки високій продуктивності праці фермер Бельгії, Великобританії, Данії, Норвегії, США здатний забезпечити продовольством близько 80 осіб. У той же час селяни

Непалу, Сомалі і ряду інших найбільш бідніших країн, де сільськогосподарське виробництво базується на ручній праці, а АПК фактично відсутні, можуть з працею забезпечити продовольством навіть свої власні сім'ї.

В даний час в сільськогосподарському виробництві зайнято 49% економічно активної частини населення світу. Воно дає 8% світового ВВП.

В системі світової економіки сільського господарства належить виняткова роль, що пояснюється рядом причин:

1. Існує постійна необхідність нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції для забезпечення швидко зростаючої чисельності населення планети.

2. Продовольчі товари характеризуються високою еластичністю попиту, тобто зміною обсягу їх споживання в залежності від розмірів доходу населення. (Якщо у високорозвинених країнах, де є тенденція приведення споживання продуктів харчування до науково обґрунтованих норм, показник еластичності попиту може навіть знижуватися до 0,1-0,2, то в країнах, що розвиваються підвищуватися до 0,8.)

3. Промисловість постійно потребує зміцнення своєї сировинної бази. Це особливо важливо для країн, що розвиваються, які намагаються шляхом розвитку харчової та легкої промисловості розпочати індустріалізацію своїх країн.

4. Сільське господарство виступає постачальником робочої сили і капіталу в інші галузі економіки, стимулюючи їх розвиток.

5. У ряді країн – високорозвинених країнах, сільське господарство служить надійним джерелом отримання валюти. За деякими даними в канали світової торгівлі надходить до 12% світової аграрної продукції. В цьому відношенні виділяються США, де сільськогосподарська продукція становить 20% її експорту, а також Нова Зеландія, Данія [9].

В цілому наша планета має досить сприятливі умови для розвитку сільського господарства. Із загальної площі суші – 13,5 млрд. га. (без обліку територій з багаторічними льодовиками) в активному сільськогосподарському

обороті зараз знаходяться тільки 1,4 млрд. га, тобто трохи більше 10%. Дещо більшу територію – 3,06 млрд. га займають луки і пасовища. Отже, на всі сільськогосподарські угіддя припадає 4,46 млрд. га., що становить приблизно 34% загальної площі суші.

Рівень сільськогосподарського виробництва значною мірою визначається загальним рівнем економічного розвитку країн. У високорозвинених країнах, з інтенсивним типом ведення сільського господарства, при незначній частці зайнятого в ньому населення забезпечується виробництво великого обсягу сільськогосподарської продукції. Так, в сільському господарстві США зайнято менше 4 млн. чоловік, які не тільки забезпечують населення США (близько 300 млн. чол.) всією необхідною сільськогосподарською продукцією, але і значну її частину (до 25%) експортують. Теж саме можна сказати про Францію, Канаду, Данію, Голландію, Австралію та інших високорозвинених країн. Протилежне становище в слабо розвинених країнах, де основна частина населення зайнята в сільському господарстві і тим не менш у багатьох з них відчувається хронічна нестача продовольства.

Основні галузі світового сільського господарства – рослинництво і тваринництво. Вони підрозділяються на більш дробові галузі (підгалузі) – рільництво, овочівництво, садівництво, виноградарство – в рослинництві; скотарство, вівчарство, свинарство, птахівництво, конярство і інші – в тваринництві.

Рослинництво. Найважливішим в світовому рослинництві є виробництво зерна. Його середньорічний збір в останні роки перевищив 1800 млн. т..

З 760-770 млн. га посівних площ, які відводяться під обробіток зернових, 32% займають посіви пшениці, 20% – рису, 18% – кукурудзи, 18% ячменю. Посіви всіх інших зернових культур не перевищують 12% [4].

У географії обробітку зернових, як і в обсягах їх виробництва, відбуваються суттєві зміни. Значний вплив на це справила «зелена революція», що почалася з успіхів мексиканських селекціонерів в середині 50-х років, які скористалися результатами схрещування невибагливої низькорослої тибетської

пшениці «томпус» з кращими сортами пшениці, що були на той час у розпорядженні вчених. Стійка від дитячої хвороби, невибаглива до погодних умов і водночас високоврожайна пшениця (до 60 ц з га і більше) швидко поширилася по країнах світу, збільшивши в 2-3 рази її виробництво. Щось подібне сталося і в селекції інших зернових культур. завдяки цьому, а також впровадження в сільськогосподарське виробництво інших досягнень агротехнічної культури світовий збір зернових став випереджати приріст населення світу і збільшився з 247 кг. в перерахунку на душу населення в 1950 р до 340-350 кг. до початку 90-х років.

Основними складовими «зеленої революції», поряд з виведенням нових високоврожайних сільськогосподарських культур, послужили також:

- розширення зрошуваних земель (тобто іригація);
- підвищення рівня механізації сільськогосподарських робіт;
- масоване застосування добрив і хімічних засобів захисту рослин та інше.

Природно, що найбільш успішно плодами «зеленої революції» змогли скористатися високорозвинені країни, мали у своєму розпорядженні для цього достатнім матеріально-технічним, фінансовим та науковим потенціалом. Що ж стосується країн, що розвиваються, то багато хто з них з-за обмеженості ресурсів (перш за все фінансових) не змогли забезпечити реалізацію всього комплексу складових «зеленої революції» і в цілому не отримали тих результатів, на досягнення яких була спрямована дана революція. Більш того, несприятливі агро-кліматичні умови в ряді регіонів планети в останні десятиліття, швидке зростання чисельності населення призвели до того, що виробництво зернових на душу населення в світі впало, знизившись знову до 240 кг до кінця 90-х років. Таким чином, з кінця 90-х років успіхи «зеленої революції» в більшості країн, що розвиваються зійшли нанівець. Тому потужні потоки зерна зараз «перетікають» з промислового «Півночі» в аграрний «Південь». Навіть одвічний імпортер зерна – Великобританія, в даний час є частково його експортером.

Провідне місце у виробництві зернових належить пшениці, середньорічні збори якої становлять близько 550 млн. т.. Основні ареали її обробітку: в Азії –

Китай, Індія, Туреччина, Пакистан, Казахстан; в Північній Америці – США (12% світових посівних площ), Канада (6%); в Європі – Франція, Італія, Росія, Україна, Угорщина, Румунія. За кількістю виробленої пшениці виділяються: Китай (95 млн. т.), США (75 млн. т.), Росія (45 млн. т.), Франція (32 млн. т.), Канада (30 млн. т.), Україна (20 млн. т.).

Найбільшими експортерами пшениці виступають США, Канада, Австралія, Аргентина, Франція, Україна.

Рис займає друге місце в структурі світового виробництва зерна. Його середні річні збори перевищують 500 млн. т. Це основна продовольча культура тропічних і субтропічних країн, населення яких становить майже половину населення світу. Частково рис вирощують і в країнах помірної пояси.

Найбільші площі рисосіяння зосереджені в країнах Азії – 9/10 світових посівів. Перше місце по збору рису займає Китай (36% світового збору), потім слідують Індія, Індонезія, В'єтнам, Японія, Бангладеш, Таїланд, Республіка Корея, Філіппіни. Рис вирощується також на півдні США, в Бразилії, на Кубі, в ряді країн Африки, а також в Італії. Головними експортерами рису є Таїланд, В'єтнам, США [3].

Посіви кукурудзи переважають в районах жаркого і щодо сухого клімату. Майже половина збору її зерна припадає на США (47,5% світового виробництва). За ними йдуть Китай і Бразилія. Кукурудзу вирощують у всіх країнах Латинської Америки, ПАР, Туреччині, Іспанії, Італії, Румунії, Угорщині, Росії, Україні та багатьох інших країнах. Щорічний збір кукурудзи перевищує 450 млн. т. Основними її експортерами є США (70% світового експорту), Аргентина, Угорщина.

У багатьох країнах світу, особливо розташованих в помірному кліматичному поясі, для продовольчих і фуражних цілей вирощують ячмінь, овес, просо, жито.

Світове виробництво ячменю становить близько 50 млн. т. Його посіви займають значні площі в Україні, Росії, Китаї, США, Канаді, Чехії.

Овес вирощується в Росії, Польщі, Франції, Великобританії, Канаді. Валовий збір культури – більше 30 млн. т..

Жито – цінна продовольча культура. Вирощується переважно в північній частині помірного пояса, де обмежені можливості обробітку пшениці. Світове виробництво жита – близько 30 млн. т. Його основні виробники: Росія, Білорусь, Україна, Польща, Німеччина, частково Франція.

Практично у всіх регіонах планети вирощується просо – невибаглива і цінна продовольча культура. Найбільші її посіви в Росії (Поволжя, Північний Кавказ), Казахстані, Україні, Китаї, Монголії, Афганістані, Туреччині.

Сорго вирощують в Китаї, Індії, США, окремих країнах Африки.

Середня врожайність зернових в світі – 26,4 ц/га. Найбільша вона в країнах Західної Європи (Данії, Голландії) – 50-60 ц/га. [35].

Серед зернобобових в ряді регіонів світу великого поширення отримала соя – продовольча, технічна і кормова культура одночасно. Найбільші її посіви зосереджені в США, країнах Східної Азії: Китаї, Японії, а також в Індії.

Експортерами зерна в світі виступають близько 20 країн. Вони постачають щорічно на світовий ринок до 180 млн. т різних видів зерна (10 % від його світового виробництва), основну частину якого становить пшениця (близько 100 млн. т.).

Найбільшими постачальниками на світовий ринок зерна в останні роки стали: США, Канада, Франція, Аргентина, Австралія, Україна.

В середньому на одного жителя планети виробляється 230-270 кг. зерна на рік. В Україні ця величина складає 700-800 кг і може бути доведена до 1000 кг.. Таким чином, Україна має всі можливості стати постійним експортером зерна, поставляючи його щорічно в різні частини світу від 6 до 10 млн. т..

Чистими імпортерами зерна є понад 100 країн світу.

Технічні культури. Щодо свого господарського призначення технічні культури поділяються на прядильні – бавовник, льон-довгунець, коноплі, джут, кенаф; цукроносні – цукровий очерет, цукровий буряк; олійні – соняшник, соя,

льон-льон, гірчиця; каучуконоси. До технічних культур відносять також: тютюн, чайний кущ, кавове дерево, дерево какао.

Бавовник – основа текстильної (бавовняної) промисловості світу. Бавовняна олія – цінний компонент у виробництві маргарину, консервів, мила та ін. 3/5 його виробництва припадає на країни Азії. Найбільшими його виробниками є Китай, Індія, Пакистан, Узбекистан, Таджикистан, Туркменістан, Туреччина. Крім цього в значних обсягах бавовник вирощується в США, Бразилії, Мексиці, Єгипті, Уганді, Судані, Танзанії. Щорічний обсяг виробництва бавовни – близько 20 млн. т. [34].

Льон-довгунець – волокниста культура зони змішаних лісів. Основні райони його вирощування в Росії, Україні, Білорусії (до 70% світового виробництва), а також в Польщі, Німеччині, Франції. частково він обробляється в США, Канаді, Аргентині, Індії. З інших волокнистих вирощується конопля в Україні, Росії, джут – в Бангладеш, Індії.

Цукрова тростина – культура країн тропічного клімату, з якого виготовляється понад 70% цукру виробляється в світі. Основні райони його вирощування на Кубі, Ямайці, а також в Бразилії, Індії, Китаї, США, Мексиці, Колумбії, Індонезії, Австралії, Пакистані. Куба, Ямайка, Бразилія – основні постачальники цукрової тростини на світовий ринок. Наполеонівські війни і блокада континентальної Європи з боку Великобританії змусили європейців в ХІХ в. шукати альтернативу цукрових буряків для виробництва цукру. Такою культурою виявився буряк, яка в результаті багаторічних селекцій перетворилася в сучасний цукровий буряк. Зараз це найважливіша цукроносних культура країн помірного поясу. Основні райони її обробітку знаходяться в Україні, Росії, Франції, Польщі, Німеччині, США, Італії, Румунії, Угорщині, Іспанії. Цукрові буряки – мало транспортабельний, тому основна частина його переробки здійснюється в країнах продуцентах.

Валове виробництво цукроносних культур в світі – 1,2-1,4 млрд. т. на рік.

Олійні культури: соняшник вирощують в Росії, Україні, Болгарії, Угорщині, Франції, Аргентині, США; ріпак – в Німеччині, Польщі, Чехії; арахіс

– в Індії, ряді країн Африки, а також у В'єтнамі, на Кубі: олива – в Італії, Іспанії, Греції, Хорватії; кокосова пальма – в Індонезії, Філіппінах, Малайзії.

Як олійна культура в ряді країн світу використовується соя (крім цього з неї отримують кормові білки, крохмаль, цукор і ін.). Найбільшими виробниками сої є США (50-60 млн. т., що складає половину її світового виробництва), Бразилія (близько 15 млн. т.), Аргентина (11-12 млн. т.), Китай і Індія (по 10 млн. т.) .

Чайний кущ – типова культура плантацій господарств в країнах Південно-Східної та Південної Азії. Найбільшими його виробниками є Індія (700-750 тис. т.), Китай (630-650 тис. т.), Шрі-Ланка (230- 250 тис. т.), Індонезія (170-180 тис. т.), Туреччина (120-130 тис. т.). чайний кущ вирощується також в Уганді, Ефіопії, Росії, Грузії, деяких інших країнах. У 90-ті роки сумарне виробництво чаю становило близько 2700 тис. т..

Кавове дерево, батьківщиною якого вважається Ефіопія, культивується переважно в країнах Латинської Америки, на частку яких припадає 2/3 світового збору бобів кави. Найбільшими виробниками кави є: Бразилія (близько 3 млн. т., бобів кави – половина світового збору), Колумбія (646 тис. т.), Індонезія (400 тис. т.), Мексиці (250 тис. т.), Ефіопія (близько 200 тис. т.), Уганда (180 тис. т.). Світовий збір бобів кави – близько 6 млн. т.

Дерево какао, батьківщиною якого є Мексика, зараз поширене переважно в плантацій господарствах африканських країн. Найбільші його насадження в Кот-д'Івуарі (щорічний збір какао-бобів більш 1млн. т), Гані (285 тис. т), а також Нігерії, Камеруні. Значні плантації дерев какао в Бразилії (щорічний збір близько 350 тис. т – 2-е місце в світі), Малайзії (225 тис. т). Сумарне виробництво какао-бобів більше 2500 тис. т на рік [36].

Плантації гевеї, сік якої (латекс) використовується для виробництва натурального каучуку, поширені переважно в країнах Південно-Східної Азії – Таїланді (щорічний збір латексу 1,3 млн. т.), Індонезії (1,28 млн. т.), Малайзії (1,25 млн. т.). Розширюються плантації гевеї у В'єтнамі і, частково, на її

батьківщині – в Бразилії. Щорічне виробництво натурального каучуку перевищує 50 млн. т..

Посіви тютюну в цілому характеризується значним поширенням в географічному аспекті. Однак, зважаючи на велику залежність його якостей від характеру ґрунтів, а також попиту на продукцію і дії інших факторів, основні райони тютюнництва приурочені до відносно невеликій групі країн. Найбільші площі під посівами тютюну в Китаї (1/3 світового збору), потім слідують США (1/10). Значна кількість тютюну вирощується на Кубі, в Болгарії, Туреччині.

Тваринництво є провідною галуззю сільського господарства для більшості розвинених країн Європи, США, Канади, Австралії, Нової Зеландії.

Основою для розвитку тваринництва всіх країн світу є кормовий ресурсний потенціал, тобто їх здатність вирощувати, заготовлювати, переробляти і зберігати різні види кормів.

У більшості розвинених країн світу поширений інтенсивний тип ведення тваринництва з стійловому утриманні худоби та використанням концентрованих кормів. Цей тип господарювання характерний для країн Північної і Західної Європи, Канади, окремих районів США, Австралії, Нової Зеландії. У посушливих регіонах розвинених країн і в більшості країн, що розвиваються, де є кормовий ресурсний потенціал природних пасовищ, переважає екстенсивний вид пасовищного тваринництва.

Найважливішими галузями тваринництва є скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство, конярство. Крім цього в його склад включають птахівництво, кролівництво, хутряне звірівництво, а також ставкове рибництво, бджільництво і шовківництво.

Скотарство займається розведенням великої рогатої худоби та підрозділяється по структурі реалізації його продукції на молочне, молочно-м'ясне, м'ясне, м'ясо-молочне. Найпоширенішим в скотарстві є велика рогата худоба (ВРХ), загальна чисельність якої дорівнює приблизно 1,3 млрд. голів, у тому числі понад 225 млн. корів.

Світове поголів'я свиней складає 850-900 млн. голів. Приблизно половина його зосереджена в Азії, де в одному лише Китаї налічується до 380 млн. голів (1-е місце в світі). Значне поголів'я свиней мається на США, Німеччини, Франції, Великобританії, Бразилії, Росії, Данії, Голландії, Україні. Виробництво свинини в світі складає до 75-80 млн. т. на рік.

Вівчарство поширене в країнах зі значними площами природних пасовищ, переважно в аридних і гірських районах. У світі налічується понад 1,2 млрд. овець. Основними виробничими напрямками в даній галузі є: тонкорунний, каракульський, м'ясо-сальний, м'ясо-вовняно-молочний.

Близько 30% світового поголів'я овець зосереджене в країнах Азії – Китаї, Монголії, Індії, Туреччині, Ірані, Афганістані, Узбекистані, Киргизстані, Туркменії та інших. Більше 18% – в Австралії і Новій Зеландії; близько 18% – в країнах Африки: ПАР, Ефіопії, Алжирі та інших; 12% в європейських країнах – Великобританії, Румунії, Іспанії, Франції, Ісландії; близько 9% – в країнах Латинської Америки: Аргентині, Бразилії, Уругваї, Перу і менше 2% – в Північній Америці [40].

Крім виробництва баранини (її щорічна кількість становить понад 10 млн. т) вівчарство – основний постачальник вовни. В цьому відношенні особливо виділяються Австралія, Нова Зеландія, Ісландія.

Продуктивне конярство розвинене в Монголії, в Росії (Бурятії, Туве). Верблюдництво розвинене в зоні пустель і напівпустель Північній і Східній Африці, Південно-Західній та Центральній Азії. Світове поголів'я – 17 млн. гол.

За всіма видами продуктивного тваринництва щорічне виробництво м'яса становить понад 160 млн. т. Його основними виробниками є країни Західної і Східної Європи, Північна і Південна Америка, Китай. Середньорічне споживання м'яса на душу населення в світі – близько 30 кг. Дуже низький рівень його споживання в країнах Африки, більшості країн Латинської Америки, країнах Південно-Східної Азії, в той час як в провідних країнах світу він досягає 120-130 кг.

3.4. Географія туризму

Туризм являє специфічну галузь світового господарства, який на межі 20-21 століть перетворився на потужний сектор світової економіки. Він об'єднує різні види людської діяльності, спрямовані на обслуговування як міжнародного (в'їзного та виїзного) туризму, так і подорожі громадян всередині країн їх проживання (внутрішній туризм). Індустрія туризму в наш час є однією з найбільш прибуткових і динамічних галузей господарства багатьох країн світу. В останні двадцять років середньорічні темпи зростання числа прибулих туристів в світі перевищують 5%, а валютні надходження від них – 7%. За даними Всесвітньої туристичної організації (ВТурО) в 2019 р кількість міжнародних відвідувань склало 693 млн., а до 2021 р досягне 1.5 млрд. [5].

Міжнародний туризм входить до числа трьох найбільших експортних галузей, поступаючись нафтовидобувній промисловості й автомобілебудуванню. У 2000 р сумарний дохід країн світу від міжнародного туризму становив 621 млрд. дол. США (7% від загального обсягу світового експорту). У ряді країн світу (Індії, Нідерландах, Мексиці, Австралії, Росії та ін.) Експорт туристичних послуг (без урахування внутрішнього туризму) вже перевищує їх валовий національний продукт (ВНП).

Туризм сприяє надходженню валютних коштів, відродження і збереження традицій, фольклору, народних промислів, зайнятості населення.

Близько 62% міжнародних туристичних подорожей здійснюється з метою відпочинку, на діловий туризм припадає 18%, а решта 20% – на інші цілі: провідування родичів і друзів, паломництво, лікування та ін.

Розвиток туризму набуло в наш час глобальний характер. Він проникає в найбільш віддалені ділянки нашої планети, утворюючи своєрідну систему гео-просторової організації, провідні позиції в якій належать високо розвинутим країнам.

У доступній для огляду перспективі розвиток туризму та індустрії відпочинку в світі збереже високі темпи. Однак зростання туристичної активності по регіонах світу буде дуже нерівномірним. За прогнозами ВтурО

самі високі темпи приросту кількості туристів очікуються в країнах Азіатсько-Тихоокеанського регіону (АТР), в Європі та Америці вони будуть нижче загальносвітових.

Передбачається зростання доходів від туризму з 621 млрд. дол. США в 2000 р. до 2 трильйонів дол. США у 2020 році. Збільшаться витрати туриста на одну подорож (з 707 дол. США в 1995 р до 1248 дол. США в 2020 р, тобто майже в 1,8 рази).

Розвиток туризму характеризується постійним географічним розширенням і збільшенням різноманітності форм його здійснення. У 1950 р. 15 найбільших за обсягами обслуговування маршрутів, на які припадало до 97% туристів, проходили в межах Західної Європи і Північної Америки. В кінці 20 століття кількість туристів, що припадають на два ці регіону знизилося до 62%. Європа як і раніше залишається найбільш відвідуваним туристичним регіоном світу – 58% загальносвітового обсягу туристичних прибуттів. На американський континент припадає 18%, на Східну Азію і Тихоокеанський регіон – 16%, на Африку – 4 %, На Середній Схід – 3%, на Південну Азію – 1% [7].

Експертами ВТурО визначено 10 перспективних країн-лідерів по прийому туристів до 2021 року. Передбачається, що найбільш відвідуваною країною стане Китай. Високі темпи зростання кількості туристів очікуються в Росії, Гонконгу, Чехії. У загальносвітовому потоці туристів буде головувати Китай з Гонконгом – 12,3% від їх сумарної кількості.

Лідерство в якості країн-донорів туристів до 2020 р. збереже більшість нинішніх країн-лідерів. Згідно з прогнозом СОТ, в їх числі Німеччина, Японія, США, Китай, Великобританія, Франція, Нідерланди, Канада, Росія, Італія.

Найбільша туристична активність населення очікується в Нідерландах, Німеччині, Великобританії, Канаді та Японії, де на одного жителя припадатиме по 1,5-2 поїздки за кордон.

У доступній для огляду перспективі в світі збержуться існуючі види туристичних послуг, з'являться і отримають розвиток деякі нові. Зміниться співвідношення в віковому складі, матеріально забезпечених верствах

населення, які беруть участь в міжнародних поїздках, в структурі використання видів транспорту. Зокрема, існує тенденція зростання в зарубіжних поїздках частки людей похилого віку. Вони мають достатньо коштів і вимогливі до сервісу. Активізується індивідуальний і сімейний туризм. Розважальний туризм в останні роки тісниться освітніми поїздками. Особливо швидко розвивається діловий туризм, проведення міжнародних конгресів, симпозіумів, наукових семінарів тощо Щорічні темпи зростання цього виду туризму перевищують 8%. До нових та динамічних видів туризму можна також віднести подієвий (відпочинок поєднується з участю в які-небудь події – спортивних змаганнях, фестивалях, карнавалах виставках та ін.), екологічний, паломницький. Дедалі більшого значення набувають морські круїзи та автобусні маршрути.

Україна має великий творчий туристично-рекреаційний потенціал. Її місце розташування в центрі Європи, стабільність політичної (а останні роки і економічної) обстановки сприяють активному включенню в світову індустрію туризму і відпочинку нашої країни. Вона може і повинна включитися в глобальний процес прискореного розвитку туристичного бізнесу. До такої думки приходять і керівники СОТ. «А зараз, я переконаний, прийшов час і для України приєднатися до цієї глобальної тенденції» – заявив генеральний секретар Всесвітньої туристичної організації Франческо Франжіаллі під час своїх відвідин Київського університету туризму, економіки і права в жовтні 2019 р.

В даний час Україну відвідує 4,4-4,5 млн. іноземців в рік (з більш, ніж 700 млн. іноземних туристів, зафіксованих міжнародної статистикою по всіх країнах світу). Це становить всього 0,64 % від загальної кількості туристів в світі (в той час як кількість жителів України дорівнює приблизно 0,79% загальної чисельності населення планети). В середньому кожен турист, який відвідує Україну, залишає в ній 500 дол. США. (Приблизно на 200-250 дол. менше, середньосвітового показника). У країні зареєстровано 5700 об'єктів підприємницької діяльності в області туристичного бізнесу. Сумарний дохід від іноземного туризму обчислюється в 18-20 млрд. гривень на рік, що в перекладі на доларовий еквівалент становить лише 0,36% світового доходу від туризму.

Зіставлення питомої ваги чисельності населення України з його загальною чисельністю в світі, а також кількості туристів і доходів від них на душу населення, показує, що наша країна за цим показником програє навіть в порівнянні з їх середньо світовими значеннями [39].

туристичні послуги характерні певними особливостями. Вони насамперед створюються та споживаються на місці зосередження туристичних ресурсів, наприклад, у районах відповідного клімату, зосередження мальовничого ландшафту або унікальних пам'яток історії та культури. Така особливість туризму сприяє формуванню туристичних потоків у певні регіони, райони і туристичні центри, а водночас – створенню відповідних активів, що впливають на підвищення зайнятості місцевого населення та зростання їхнього добробуту. Послуги в свою чергу можна згрупувати на обов'язкові, специфічні й додаткові. До обов'язкових належать транспортні послуги, послуги готельного господарства (засоби розміщення туристів), послуги закладів харчування. Специфічні послуги надаються переважно під час подорожі туристичним маршрутом або у процесі відпочинку чи оздоровлення (показ унікальних пам'яток, що сприяють отриманню особливих вражень, оздоровчо-лікувальні процедури). Потреба у додаткових послугах найчастіше виникає на місці перебування туристів, тобто в період, вільний від передбачених рекреаційних занять (відвідування театрів, спортивних об'єктів, закладів розваг тощо). Туризм за суттю вирізняється багатоплановістю в отриманні соціальних результатів. У ньому поєднані можливості задовольняти потреби у відпочинку, оздоровленні, в пізнанні, естетичному сприйнятті, вдосконаленні освіти та виховання, а також у спілкуванні з людьми й природою.

РОЗДІЛ 4. ІНФРАСТРУКТУРА СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

4.1. Інфраструктура як наукова категорія

Інфраструктура в сучасному сприйнятті розуміється як складна система комунікацій, об'єктів, споруд, а також організацій і установ, що забезпечують життєдіяльність суспільства (в дослівному перекладі від латинського інф – під і структура – будова, будинок).

Вперше цей термін з'явився в роботах А. Маршалла (1910), а потім до нього в 40-і роки знову повернувся Д. Кларк, після чого поняття інфраструктура міцно увійшло в побут соціально-економічної термінології.

Зазначені автори виявили, що власні витрати на виробництво товарів значно перевищують витрати індивідуальних виробників. Різницю між цими індивідуальними витратами вони назвали «соціальним накладним капіталом», а ефект його присвоєння – «Зовнішньої економією», і. т.д. економією, яка досягається завдяки присвоєнню корисного ефекту від діяльності інфраструктурних галузей. (Саме цей ефект лежить в основі закономірності, що викликає просторову агломерацію (концентрацію) продуктивних сил на певній території).

За своїм призначенням та виконуваними функціями інфраструктура підрозділяється зазвичай на виробничу і соціальну і входить відповідно в третинний і четвертинний сектор економіки. Виробнича інфраструктура являє собою сукупність галузей та видів діяльності, які обслуговують виробництво. У неї включають транспорт, зв'язок, дороги, лінії електропередач та ін. інженерні комунікації та об'єкти. Соціальна інфраструктура – галузі та види діяльності, які обслуговують населення – охорона здоров'я, торгівля, освіта тощо

В окремих випадках виділяють окремо ринкову інфраструктуру, науково-технічну, військову, а також інфраструктуру туризму і спорту.

У територіальному плані інфраструктура розглядається на різних ієрархічних рівнях: міжнародна інфраструктура, інфраструктура держави, інфраструктура регіонів, локальна інфраструктура [20].

Найбільш високого рівня розвитку досягла інфраструктура високорозвинених країн. Так, в сфері послуг США зайнято приблизно 70% економічно активної частини населення, в країнах Західної Європи від 60% (Німеччина, Фінляндія) до 70% (Бельгія, Нідерланди, Норвегія). Аналіз внутрішньої структури сфери послуг даної групи країн свідчить про те, що в ній провідні позиції займають інформаційні та фінансові послуги, освіта, консалтинг, торгівля, охорона здоров'я, туристичний і ресторанний бізнес. В індустріальних країнах Південної та Східної Європи, СНД, «нових індустріальних країнах», Китаї, найбільш розвинених країнах Африки ця зайнятість знижується до 30-40%, а в структурі сфери послуг переважають галузі виробничого призначення – транспорт, зв'язок [32].

Галузі інфраструктури функціонують як самостійні виробництва і підрозділи господарства, а результати їх роботи впливають на ефективність господарювання.

Свою інфраструктуру має кожна галузь матеріального виробництва, окремі підприємства. У масштабі країни інфраструктура охоплює галузі, які надають послуги з реалізації необхідних технологічних, виробничих зв'язків між усіма складовими економіки, а також створюють умови для відтворення робочої сили.

Сукупність галузей інфраструктури, які історично склалися з розвитком продуктивних сил і територіальним поділом праці, є результатом людської праці, специфічним «капіталом» території і її «кровоносною системою».

Капіталомісткі об'єкти інфраструктури можуть економити наступні витрачання матеріальних засобів і трудових витрат на виробництво. Тому територія з добре розвинутою інфраструктурою завжди привабливіша для весняних і внутрішніх інвестицій, розміщення і розвитку різних виробництв в порівнянні з неосвоєними районами.

Важливою властивістю інфраструктури є її «гнучкість». Розвинена інфраструктура здатна швидко реагувати на зміну умов виробництва і життя населення. Наприклад, якщо змінюється напрямок транспортних потоків при

імпорту (або експорту) продукції, то територія з добре розвинутою інфраструктурою може переорієнтуватися на новий напрямок швидко і «безболісно».

Інфраструктура може «стимулювати» і стабілізувати територіальну і галузеву структури господарства, прискорювати або уповільнювати процеси суспільного виробництва, поліпшувати умови життя суспільства, а також матеріалізувати результати людських знань; служити джерелом інформації як засобом апробації наукових відкриттів [37].

Як будь-якої системі, інфраструктурі характерно функціональний підрозділ.

Виробнича інфраструктура об'єднує галузі, які надають виробничі послуги. Завдяки їм створюються матеріально-технічні умови не тільки для ефективного використання виробничих потужностей, але і їх нарощування. Виробнича інфраструктура охоплює елементи господарства, які реалізують зв'язки в матеріальному виробництві, а також забезпечують рух потоків його продукції в невиробничу сферу.

У систему виробничої інфраструктури входять:

- транспорт, зв'язок, складське господарство, матеріально-технічне постачання;
- інженерні споруди і пристрої, в тому числі іригаційні і меліоративні системи;
- інженерні комунікації та мережі, включаючи лінії електропередач, нафто- і газопроводи, водопроводи, телефонні лінії тощо

Розвиток виробничої інфраструктури веде до зростання ролі виробничих послуг, необхідних на різних етапах виробництва: на першому етапі (підготовка процесу виробництва) – здійснюються техніко-економічне обґрунтування (складання бізнес-плану), дослідження ринку, конструкторські розробки; на другому етапі (виробництво товарів) – контроль якості, оренда обладнання та функціональне забезпечення основної діяльності (управління, бухоблік,

юридичне обслуговування та ін.); на третьому (після виробничий етап) – збут, транспортування, страхування, реалізація.

Соціальна інфраструктура за характером послуг, що надаються підрозділяється на:

- соціально-культурну;
- інституційну;
- екологічну;
- ринкову;
- інформаційну.

Глобальні соціально-економічні процеси, що відбуваються в сучасному світі, економічна інтеграція країн і регіонів зумовили формування міжнародної інфраструктури – сукупності національних елементів транспортних систем, інформації та зв'язку, міжнародних банків та сфери послуг світового рівня, що забезпечують зовнішньоекономічну діяльність і функціонування міжнародного капіталу, розвиток бізнесу і конкуренції.

4.2. Географія світової транспортної системи

Зростання світового виробництва різних видів продукції, поглиблення міжнародного поділу праці, розвиток зовнішньоекономічних зв'язків зумовлюють адекватне збільшення об'єму і номенклатури міжнародних послуг.

Транспорт (від лат. Transporter – переносу, перемістити) – одна з найважливіших інфраструктурних галузей матеріального виробництва, забезпечує потреби господарства і населення в усіх видах перевезень. Він має специфічні відмінності від інших галузей народного господарства.

По-перше, наслідком роботи транспорту є не новий продукт, а певний корисний ефект, що полягає в переміщенні людей і вантажів.

По-друге, на транспорті використовується не сировина, а кошти (рухомий склад та комунікаційні пристрої) з використанням допоміжних матеріалів (палива, електроенергії, масел, і ін.).

По-третє, своєю діяльністю транспорт продовжує виробничий процес промисловості і сільського господарства в сфері обігу.

По-четверте, для нього характерне лінійне розміщення, а результатом діяльності виступають вантажообіг, який виражається в тонно-кілометрах (т-км.) та пасажирооборот, який обчислюється в пасажиро-кілометрів (пас-км.).

Транспорт традиційно вважається сферою стратегічних інтересів держави, яке зазвичай контролюють і опікають цю галузь. З цього значна частина світової транспортної системи, особливо залізних доріг, знаходиться у державній власності. Через контроль над транспортом держава розширює свою економічну владу і здійснює обрану економічну політику. З цим пов'язано і те, що держава, є і головним інвестором розвитку транспортних систем. У більшості розвинених країн вона знаходиться на рівні 50%. (Наприклад, для США вона становить 53%, для ФРН – 45%). при цьому держава вкладає гроші в основному в розвиток постійних пристроїв (70 – 90%), а приватні компанії – в парк транспортних засобів [24].

Продукція транспорту не може накопичуватися, а ефективність його функціонування залежить від формування вантажо- і пасажиропотоків. Транспортні витрати є складовою частиною вартісної оцінки виробленої продукції. При цьому вони враховуються в ній двічі – на стадії процесу виробництва, коли транспорт доставляє необхідну сировину, паливо, комплектуючі та ін. і на стадії процесу звернення – доставка готової продукції споживачам.

Як структурний підрозділ світового господарства транспорт являє собою складну відкриту економічну систему, що охоплює всі види вантажного і пасажирського транспорту і їх транспортні кошти загального та спеціального призначення, включаючи сукупність вантажно-розвантажувальних пристроїв і підприємств, що забезпечують операції навантаження, розвантаження, перевезення та складування вантажів, а також переміщення пасажирів. На його частку припадає близько 20% основних виробничих фондів світу.

За середовищем використання, засобів і способів переміщення транспорт підрозділяється на наступні види: сухопутний (залізничний, автомобільний, трубопровідний), водний (морський, річковий), повітряний (авіаційний). В якості окремого виду транспорту іноді розглядають електронний (лінії електропередач). У деяких країнах, що розвиваються зберігаються гужовий і в'ючних види транспорту.

Загальна протяжність всіх видів транспорту (без морських шляхів) – більше 32 млн. км, що в 740 разів перевищує довжину екватора і в 80 разів відстань від Землі до Місяця.

Під дією науково-технічного прогресу спостерігається скорочення протяжності залізничних магістралей, річкових шляхів з одночасним зростанням автомагістралей (в 1,5 рази за останні 40-50 років), трубопроводів (більш, ніж в 4 рази), авіаліній (в 6 разів). поліпшується якість транспортних шляхів, більш, ніж в 3 рази зросла протяжність електрифікованих доріг, майже в 3 рази – автомагістралей з твердим покриттям.

Зазначені зміни відображають загальні тенденції в світовому господарстві і в його транспортній системі зокрема. В умовах жорстокої конкуренції міжнародні та національні транспортні системи за технічним станом, масштабами діяльності, організаційним формам і транспортному освоєння території зараз прагнуть відповідати рівню вимог своїх клієнтів. Серед таких вимог на передній план висувається фактор якості обслуговування, тоді як транспортні витрати в ряді випадків відсуваються на другий план. Удосконалюються міжнародні транспортні комунікації, модернізується їх інфраструктура, прискорюється оборотність транспортних засобів, розвиваються змішані без перевантажувальні повідомлення (на базі «контейнерної технології»), посилюється безпека і надійність проходження вантажів, створюються великі спеціалізовані транспортно-розподільні центри світового масштабу. Це, природно, накладає відбиток на структуру вартості продукції у споживача в системі СІФ (див. [13]), але зміни, що відбуваються в технологіях виробництв (особливо промислових), дозволяє знижувати

транспортні складові вартості товару і забезпечувати високу якість послуг, що надаються.

Великий вплив на зміни в міжнародних і національних транспортних системах надали і продовжують надавати, відбуваються зрушення в структурі та обсягах світового вантажообігу. Якщо на початкових стадіях індустріального розвитку в структурі вантажообігу велику питому вагу мали сировина і паливо, внаслідок чого транспортна складова в ціні товару досягала 30-40%, то зараз, під впливом науково-технічного прогресу, вона знизилася у споживача до 5-10%.

На структуру, географію та обсяги вантажопотоків вплинули зміни, що відбуваються в організаційній структурі виробництва – зростання малих і середніх підприємств, більш гнучких і легше пристосовується до постійно мінливого і ускладнює міжнародному ринку товарів і послуг.

Транспортні системи країн і регіонів світу по ряду ознак (питомою вагою окремих видів транспорту, вантажообігу, ступеня оснащення новітніми транспортними засобами та обладнанням, ефективності функціонування і ін. ознаками) можуть бути згруповані в п'ять типів [22].

До першого типу відносять транспортні системи Північної Америки (США, Канади). Для транспортних систем даного типу характерна наявність всіх видів транспорту і промисловості по його обслуговуванню (виробництво транспортних засобів, обладнання), висока якість доріг і інженерних комунікацій, добре розвинена інфраструктура. Транспорт відіграє важливу роль в економічному житті країн і їх зовнішньоекономічних зв'язках.

До другого типу можна віднести транспортні системи країн Європейського Союзу, що не входять в нього країни Західної Європи, Японії. за основними параметрами діяльності, якості обслуговування вони практично не поступаються транспортним системам США і Канади, але в деяких країнах відсутні окремі види транспорту (морського або річкового), підприємства з виробництва транспортних засобів та ін. Роль транспорту в економічному житті і світо-господарських зв'язках цих країн також дуже велика.

До третього типу відносяться транспортні системи «нових індустріальних країн», а також деяких інших, що швидко розвиваються країн Азії, Африки, Латинської Америки. Питома вага транспорту в економіці цих країн ще відносно не велика, але його розвиток здійснюється швидкими темпами, створюється сучасна інфраструктура та роль національних транспортних систем постійно зростає.

Четвертий тип утворюють транспортні системи переважної частини країн, що розвиваються. Характерною рисою транспортних систем цих країн є наявність в них «колоніальних пережитків». Вони виражаються в специфічній конфігурації транспортних мереж (приспособлених для виконання завдань по вивезенню з країн сировини, палива), відсутність (або недостатньої кількості) магістралей національного і міждержавного значення для розвитку всередині регіональних і міжнародних економічних зв'язків. Показники транспортної забезпеченості території та населення є дуже низькими. Зокрема, при населенні, що становить 70% його чисельності на Землі і території дорівнює 64% світової, вони мають у своєму розпорядженні лише 23% дорожньої мережі, 22% автотранспортними засобами, а їх частка у вантажообігу залізничного транспорту – 15% світового вантажообігу.

До п'ятого типу належать транспортні системи країн з перехідною економікою (східноєвропейські, СНД, Балтія). Транспортні системи цих країн в даний час перебудовуються з метою адаптації до умов функціонування світової транспортної системи. Східноєвропейські країни роблять спроби інтегрувати свої транспортні системи з західноєвропейськими.

Велике значення для розвитку транспортних систем східноєвропейських країн, зокрема України, має їх сучасне геополітичне та транспортно-географічне положення. Через територію цих країн проходять найважливіші транспортні комунікації, що забезпечують транзит вантажопотоків між Північною Європою та Західною Азією (включаючи Близький і Середній Схід), Росією та Західною Європою, Центральною Азією і Європою. У портах Латвії, наприклад, частка власне латвійських вантажів становить лише 3-5%, а транспортні послуги цієї

країни, завдяки транзитним вантажопотоків, рівні 50-60% вартості всього її товарного експорту).

Серед безлічі країн світу Україна виділяється особливо вигідним транспортно-географічним положенням. Це обумовлено низкою факторів.

По-перше, географічне розташування України характеризується високим значенням індексу розташування в системі топологічних відстаней між країнами Європи (він близький одиниці). За його величиною вона поступається першістю лише Німеччині та Росії [31].

По-друге, місце розташування України «на перехресті» залізничних, автомобільних, трубопровідних і повітряних трас, що з'єднують східні регіони Росії, Казахстан, країни Середньої Азії і Закавказзя з країнами Центральної і Південної Європи, а також північні і центральні райони Росії, Фінляндії, Польщі, країн Балтії з країнами Чорноморського басейну – зручно і перспективно з точки зору міжнародних транспортно-економічних зв'язків.

Будучи морською державою, Україна має вихід (через турецькі протоки) до світового океану і розвивати мережу торгово-економічних комунікацій з багатьма країнами світу, включаючи США, Великобританію, Канаду, Австралію і іншими.

Викладене вище свідчить про значний транспортно-географічний потенціал України як транзитної держави, зв'язує різні регіони Євразійського економічного простору і підкреслює особливу важливість для неї розвитку міжнародних транспортних систем.

В даний час основні вантажо- і пасажиропотоки здійснюються між Європою і Північною Америкою. Однак з посиленням ролі в економічному житті світу Азіатсько-Тихоокеанського регіону (АТР) нарощується обсяг перевезень між цим регіоном, Близьким Сходом і Європою. Зростають транспортні зв'язки між іншими субрегіонами планети і всередині самих регіональних економічних утворень. З'явилася необхідність у створенні логістичних схем руху та обробки вантажів, формуванні та облаштуванні міжнародних транспортних напрямків забезпечують, швидке, надійне, зручне і безпечне переміщення вантажів і

пасажирів. Вони отримали назву «міжнародних транспортних коридорів» – МТК.

Під МТК розуміються системи інтермодальних транспортних комунікацій – полімагістралей (наземних, водних, повітряних) з інженерними спорудами і об'єктами сервісу при них, що забезпечують переміщення в певному напрямку вантажів і пасажирів.

Вперше питання про створення МТК був піднятий Європейським Союзом при прийнятті рішення щодо утворення єдиної Пан-Європейської транспортної системи. Його каркасом будуть служити так звані «критські коридори», що складаються з 9-ти міжнародних транспортних комунікацій. (Рішення про їх створення прийнято на 2-й Загальноєвропейській конференції з питань транспорту на о. Крит в 1994 р – звідси «критські коридори»). До їх складу входять такі МТК:

1. Гельсінкі – Таллінн – Рига – Калінінград – Вроцлав;
2. Берлін – Варшава – Мінськ – Москва – Нижній Новгород;
3. Берлін – Вроцлав – Краків – Київ;
4. Дрезден – Прага – Будапешт – Софія – Стамбул;
5. Венеція – Любляна – Будапешт – Ужгород – Львів;
6. Гданськ – Катовіце – Еллін – Познань;
7. Дунайський водний шлях з виходом на канал Рейн – Майн – Дунай;
8. Дуррес – Тірана – Софія – Пловдив – Варна;
9. Гельсінкі – Санкт-Петербург – Москва – Київ – Бухарест (з подальшим відгалуженням на Новоросійськ і Астрахань).

На 3-ій Пан-європейської транспортної конференції в Гельсінкі (1997 м) були затверджені проекти формування і розвитку трьох регіональних систем МТК – на Півночі Європи, на узбережжі Середземного і Чорного морів. Зокрема, була підтримана ідея, висунута в свій час Туреччиною і Україною, про створення єдиного транспортного кільця, що з'єднує країни Чорноморського басейну.

Інтенсифікація транспортно-економічних зв'язків між Європейським Союзом, Росією, країнами Східної Європи з країнами АТР (торгівельний оборот

тільки трьох країн АТР – Японії, Південної Кореї і Китаю з ЄС перевищує 200 млрд. дол. США на рік) викликає необхідність створення наземних транспортних коридорів в напрямку Європа – Азія. Виникла ідея «відновлення» колишнього існуючого Великого Шовкового Шляху (ВШП). Дана трансазіатська магістраль через Китай, Казахстан, Узбекистан, Туркменістан, Іран і Туреччину з'єднає Жовте море з Середземним [41].

Другим міжнародним транспортним коридором між Європою і Азією повинен стати трансконтинентальний шлях, що складається з російської Транссибірської магістралі, корейської залізниці (що проходить через Північну і Південну Корею), доріг європейської частини Росії, а також України, що з'єднуються з «критськими коридорами». (Кількість вантажів, що проходять через порти Південної Кореї, з кожним роком подвоюється. В євразійському напрямку Захід-Схід вже зараз перевозиться до 5 млн. контейнерів на рік. Приблизно половина з них зможе в найближчому майбутньому піти сухопутним шляхом, істотно скорочуючи транспортні витрати і даючи прибуток перевізникам і транзитним країнам).

Розробка нафтових родовищ в Каспійському регіоні і інтерес до використання каспійської нафти в країнах Західної та Центральної Азії, а також в Європі зумовив появу проекту TRASEKA – транспортного коридору «Європа-Кавказ-Азія». Його траса проляже територією: Монголії, Киргизстану, Таджикистану, Казахстану, Туркменістану, Азербайджану, Вірменії, Грузії.

Через Чорне море TRASECA, за допомогою поромної переправи Поті-Іллічівськ, виходить на Україну. Нафтопровід Одеса – Броди з продовженням до Гданська з'єднає його з прибалтійськими державами.

Таким чином, Європа придбає альтернативний (по відношенню до існуючої схеми транспортування нафти з Росії і Казахстану) варіант поставки енергоносіїв з перспективного нафтовидобувного регіону. Прямий транспортний зв'язок Європи з країнами Центральної Азії і Кавказу буде також сприяти розвитку їх національних економік держав цих регіонів.

У створюваній системі міжнародних транспортних коридорів велику роль гратимуть транзитні держави, перш за все Росія, Україна, Туреччина. Тому, наскільки вони виявляться готовими (у законодавчій сфері, інвестиційної діяльності, розвитку інфраструктури та другом) буде залежати географія створюваної міжнародної інтермодальної транспортної системи, участь кожної з країн в ній і отримання в перспективі доходів від її функціонування.

Світова транспортна система постійно розвивається. Відповідно до вимог часу і законів економічного розвитку в ній відбуваються адекватні якісні і кількісні зміни. Це знаходить відображення в поліпшенні технічного оснащення транспортних операцій, зміні географії найважливіших транспортних вантажо- і пасажиропотоків, структурних співвідношеннях ролі і значення різних видів транспорту в світовому господарстві [21].

На світових транспортних ринках відбувається постійне зростання конкурентоспроможності різних видів транспорту, посилення потенційної можливості їх взаємозамінності, розвиток змішаних повідомлень.

У світовому вантажообігу різко виділяється морський транспорт, а в пасажирообігу – автомобільний. Спостерігається значна зміна структури перевезень між окремими видами транспорту.

Водний транспорт. Включає до свого складу морський транспорт і транспорт внутрішніх водних шляхів (річковий транспорт).

Морський транспорт. Серед всіх існуючих видів транспорту морському транспорту по вантажообігу належить перше місце. На його частку припадає 60% вантажообігу і близько 80% міжнародних перевезень.

Найважливіші морські магістралі проходять по Атлантичному океану; на них припадає близько 50% вантажообігу. У зв'язку з розвитком економік Японії і нових індустріальних країн Азії швидко зростають обсяги перевезень в Тихому океані.

Значну роль в судноплаванні грають зв'язуючі океани канали, а також протоки. Так, через Суецький канал щорічно проходять 18 тис. судів, через Панамський канал 14 тис. суден на рік. істотне значення в міжнародних морських

зв'язках мають також Кільський канал (з'єднує по території Німеччини Балтійське і Північне море), протоки Босфор і Дарданелли (з'єднують Чорне і Середземне моря – належать Туреччині, але вільні для судноплавства всіх країн), протоку Гібралтар (з'єднує Атлантичний океан з Середземним морем).

Розвинені країни контролюють близько 60% дедвейту світового флоту. При цьому лідирує невелика Греція (16%), за нею йде Японія (8%) і США (7%). Специфіка морського флоту полягає в тому, що багато суден ходять не під своїми прапорами, а під так званими зручними прапорами. Країни представляють такі прапори («країни відкритої реєстрації»), є своєрідними морськими офшорами. Вони дають зареєстрованим у себе судам значні податкові та інші пільги і привертають під свої прапори більшу частину світового флоту. Так, в невеликих країнах, таких, як Ліберія, Панама, Багамські, Бермудські острови, Кіпр і Мальта, зареєстровано 60% судів розвинених країн. При цьому їх сукупний флот формально перевищує флот всіх розвинених країн. Більше 65% світового танкерного флоту плаває під прапорами Ліберії і Панами. Є певна спеціалізація цих «морських офшорів». Американські судновласники зазвичай реєструють свої судна в Ліберії і на Багамських островах, японські – в Панамі, грецькі – на близьких їм Кіпрі і Мальті. Флот, який плаває під «зручними прапорами», фактично на 2/3 належить судновласникам з розвинених країн і на 1/3 – судновласникам з країн, що розвиваються.

Склад світового флоту за типами судів за останні роки залишається досить стабільним. Велика частина тоннажу (близько 70%) складається з нафтотанкерів і балкерів (спеціалізовані судна для перевезення вантажів насипом або навалом, зазвичай вантажопідйомністю 150 млн. т.).

Внутрішній водний транспорт (річковий транспорт). Є одним з найдавніших видів транспорту. Однак через складність використання (кліматичних, погодних, гідрологічних, географічних та ін.) його роль і значення в світовій транспортній системі в наш час досить незначні.

Внутрішній водний транспорт є на всіх континентах планети. Однак найбільший розвиток він отримав в США, Китаї, Росії, деяких країнах Європи.

У США найбільш інтенсивно використовується система Великих озер і річка Міссісіпі з притоками, у Китаї річки Янцзи і Хуанхе в поєднанні з Великим Китайським каналом, в Росії – система річок Волго-Камського басейну.

У Європі в якості річкових транспортних шляхів інтенсивно використовуються Дунай, Рейн. Значення їх зросла з побудовою каналу Рейн-Дунай.

В Україні – головна водна магістраль р. Дніпро. Серед інших річок світу в транспортних цілях використовуються річки Амазонка з її притоками, Парагвай, Меконг, Інд, Ганг, Ніл, Нігер і ін.

Сумарна довжина світової мережі річкового транспорту перевищує 550 тис. км [12]. Найбільша протяжність внутрішніх водних шляхів припадає на Китай – 110 тис. км, Росію – 95,9 тис. км, Бразилію – 50 тис. км, США – 41 тис. км.

Залізничний транспорт. Залізничний транспорт – продукт і одночасно прискорювач промислової революції.

Особливо швидкий розвиток він отримав в XIX ст. Тільки в другій половині цього століття було побудовано 800 тис. км залізниць (по 16 тис. км щорічно).

По довжині залізничних магістралей 1-е місце належить США (220 тис. км), 2-е Росії (87,5 тис. км.). За ними слідує Індія (61 тис. км), Китай (53 тис. км) і далі ФРН, Франція, Японія.

Незважаючи на потужну конкуренцію з автотранспортом, залізні дороги дуже повільно здають свої позиції, так як мають ряд переваг. Серед них :

- висока пропускна здатність залізниць – до 90 млн. т по двоколійній або 30 млн. т по одноколійній лінії в рік;
- відносна незалежність від погодних умов;
- в порівнянні з водним транспортом в середньому на 20% менший шлях перевезень;
- нижча в порівнянні з іншими видами транспорту (крім трубопровідного) собівартість перевезень.

Істотно зростають контейнерні перевезення. Під морськими протоками прориті тунелі. Тунель під Ла-Маншем з'єднав в єдину мережу залізниці Великобританії і континентальних країн ЄС. Пов'язані тунелями всі острова Японії.

У США, Франції, Італії, ФРН та Японії створені численні високошвидкісні магістралі (ВШМ) зі швидкістю перевезень понад 200 км/год. Серед ВШМ виділяються лінії Париж – Ліон, Рим – Флоренція, Хоккайдо (через всі острова Японії). Загальна протяжність залізних доріг на початку 21 сторіччя стабілізувалася на значенні 900 тис. км, а загальний обсяг перевезених вантажів – на 54 млрд. т.

Залізниці є в 140 країнах світу. Найбільші з них: Транссибірська (Москва-Владивосток) – 9332 км; Трансазіатська (Стамбул-Делі-Калькута) – понад 7000 км; Трансканадська (Прінс-Едмонтон-Квебек) – 4900 км; Трансамериканська (Сан-Паулу-Ла-Пас-Автофагаста) – більше 3000 км.

Найбільша щільність залізниць припадає на розвинені країни: Німеччину – близько 11 км /100 км², Японію – більше 7 км / 100 км², США – 1,7 км / 100 км². У країнах, що розвиваються 1 км залізних доріг доводиться в Азії на 200 км², в Африці – на 300 км² [27].

Світова тенденція: у високорозвинених країнах спостерігається скорочення протяжності залізниці (з одночасним поліпшенням показників їх роботи – зростання кількості ВШМ); в країнах, що розвиваються (Індія, Бразилія, Єгипет, КНР і ін.) спостерігається збільшення їх протяжності. Тому сумарна протяжність ((900 тис. км) в цілому стабілізувалася.

Незважаючи на наявну тенденцію в скороченні протяжності залізничних колій залізничний транспорт, завдяки успіхам НТР має непогані перспективи розвитку. У ньому чітко простежується тенденції розвитку комплексних технологій доставки «від дверей до дверей», автоматизації перевезень і спостереження за вантажами, будівництва наддовгих (довжиною понад 50 км) залізничних тунелів через морські протоки. Значні перспективи мають

високошвидкісні магістралі, що дозволяють здійснювати перевезення зі швидкістю понад 300 км/год.

Автомобільний транспорт. Після винаходу в 1860 р. бельгійцем Е.Ленуаром двигуна внутрішнього згорання і німецьким інженером Н. Отто чотиритактного двигуна (1876 р.) К. Бенц в 1885 р. вперше організував виробництво серійних автомобілів, з яких і почав свій розвиток автотранспорт.

В даний час світовий парк автомобілів складається приблизно з 470 млн. легкових автомобілів і 150 млн. вантажних. Число автомобілів в світі стає дедалі більше – приблизно на 3,5% на рік.

До 75% світового парку вантажних машин припадає на Європу і Північну Америку. Загальна протяжність асфальтових доріг в цих країнах становить 9,5 млн. км. За ним щорічно перевозиться понад 20 млрд. т вантажів. Однак на товари міжнародної торгівлі припадає тільки 6%.

По вантажообігу автотранспорт поступається морському і залізничному, але він має ряд безсумнівних переваг, пов'язаних, перш за все, з можливостями без перевантажувального перевезення товарів «від дверей до дверей», швидкої доставки точно в строк і забезпечення кращої в порівнянні з конкурентами видами транспорту збереження вантажів.

До недоліків автотранспорту можна віднести:

- в кілька разів вищу собівартість перевезень, ніж на залізничному і водному транспорті;
- високий рівень забруднення навколишнього середовища;
- велику енерго- і металоємність;
- високу трудомісткість (на автотранспорті працюють 75% всіх зайнятих на транспорті).

Велику роль відіграють транснаціональні магістралі: серед них найбільшу популярність здобули шосейні лінії, що простягнулися від Атлантичного до Тихого океану в США, через Канаду в США, через країни Латинської Америки, через Сахару в Африці.

Автомобільний транспорт має велике значення у вантажних перевезеннях розвинених країн: в США і ФРН на нього припадає 25% вантажообігу (т. км), а в Великобританії – 80%.

Практика транспортування вантажів свідчить, що на відстані до 500 км автотранспорт дозволяє доставляти вантажі в 3 рази швидше, ніж залізничний. Однак для його ефективного використання необхідні парк великовантажних автомобілів і хороші дороги.

Середня вантажопідйомність в США – 19т, в ФРН – 15 і у Франції -13 т, в Україна 9 т.

Трубопровідний транспорт. Даний вид транспорту використовується в основному для транспортування рідких і газоподібних продуктів. Його особливістю є безперервність роботи. Його перевагами є дешевизна транспортування (приблизно в 3 рази дешевше у порівнянні із залізничним і автомобільним) і незалежність від погодних умов. Недолік – обмеженість видів товарів транспортування (переважно – рідина і газ).

На трубопровідний транспорт припадає 99% світового транспортування природного газу, 95% нафти і більше половини бензину та інших нафтопродуктів [6].

Основна частина світової мережі трубопроводів розташована в Північній Америці, Європі, Південно-Західній Азії і Росії.

Найбільша протяжність трубопровідних магістралей в США – понад 770 тис. км, у тому числі 320 тис. км нафтопроводів і 450 тис. км – газопроводів. На другому місці Росія – відповідно 66 тис. і 210 тис., на третьому Канада – 50 тис. і 9 тис. км.

Найдовшим трубопроводом в світі є нафтопровід «Дружба», прокладений з Росії через територію України і Білорусії до країн Центральної Європи і далі на захід – 5,5 тис. км. В США найдовший нафтопровід – Редвотер-Порт-Кредит – 4,8 км; в Канаді – Едмонтон-Монреаль – 3,2 тис.км, Абкайк (Саудівська Аравія) – Сайда (Ліван) – 1,2 тис.км.

Довжелезним газопроводом в світі є газопровід Оренбург-Західна межа проходить по території Росії, України, Словаччини, Чехії до західноєвропейських країн. Його протяжність – 2700 км. На другому місці газопровід в США Лонгвью – Філадельфія – 2000 км. [25].

Загальна довжина трубопроводів у світі досягла до початку 21 століття 2 млн. км. і продовжує збільшуватися.

Повітряний (авіаційний) транспорт. Належить до найбільш перспективного і швидко розвиваючого виду транспорту. Основна сфера його діяльності – перевезення пасажирів і термінових вантажів. Це особливо важливо для країн з великими територіями – Росії, США, Канаді, Китаю, Індії, Бразилії, Австралії та ін. Найважливішою його перевагою є швидкість, а недоліком – дорожнеча.

Вантажообіг (товарів і пошти) авіатранспорту щорічно складає більше 3 млрд. т/км. 25% цього обсягу припадає на США, по 10 – на Японію, Росію і Францію.

Пасажиरोоборот авіаційного транспорту становить у останні роки понад 1300 млрд. пас.\км.

Тенденції та перспективи розвитку транспортної системи. Транспорт – сполучна ланка інтернаціоналізації господарського життя і інструмент процесів глобалізації. Тому найважливішими його особливостями є динамічний розвиток і вдосконалення функціонування. Основною тенденцією розвитку, що визначає напрямок його перспектив, є формування системи змішаних перевезень і єдиної світової контейнерної системи.

Багато фахівців говорять про початок контейнерної революції. Вже зараз 40% найважливіших вантажів перевозиться в контейнерах.

Склалися своєрідні контейнерні мости:

Транссибірський;

Японія – США;

Західна Європа – Близький і Середній Схід.

Змішані міжнародні перевезення, здійснювані спільно залізничним транспортом за єдиними дорожніми документами, перетворюють транспортні перевезення в єдиний технологічний процес. Автоматизовані системи, вже впроваджені в розвинених країнах, дозволяють відстежувати вантаж по всьому маршруту на кожній транспортній ділянці. Створюються так звані транспортні коридори, що забезпечують перевезення по територіях декількох країн різними видами транспорту. Однак впровадження нових транспортних шляхів і технологій коштує дуже дорого.

У морському транспорті велике поширення отримують контейнерні судна з системою постачання «точно в строк».

На 2020 – 2025 рр. очікується приріст перевезень на 2,5%. Уже зараз контейнерними перевезеннями займаються понад 600 судноплавних компаній світу. Причому лідирують азіатські корпорації. Щодо новою тенденцією є поява і зростання числа спеціалізованих суден-автомобілевозів. В даний час 350 таких суден перевозять 7,3 млн. автомобілів в рік.

В автомобільному транспорті систематичне підвищення цін на бензин поки не знижує темпів його зростання. Є лише тенденції зменшення середнього річного пробігу автомобілів.

В авіаційному транспорті швидко збільшується парк літаків, спеціалізуються на міжнародних чартерних перевезеннях і є технологічною основою сучасного туризму. Вантажний авіатransпорт все більш відокремлюється від пасажирського і йде по шляху спеціалізації. Це обумовлено тим, що перевезення вантажу в спеціально обладнаному літаку обходиться в 2 рази дешевше, ніж у відсіку пасажирського лайнера [2].

В сучасних умовах транспорт став відігравати надзвичайно важливу, а в окремих випадках – визначальну роль в житті та господарській діяльності суспільства. Ця галузь постійно вдосконалюється в різних напрямках: технічному, технологічному, організаційному, тощо. Важливим напрямком вдосконалення діяльності транспорту є оптимізація його розміщення та територіальної організації.

4.3. Світова система зв'язку

Засоби зв'язку, які продукують і передають інформацію, як і транспорт, відносяться до сфери матеріального виробництва. Інформація, витрати на її продукування, трансформацію і передачу входять складовою частиною в кінцеву продукцію будь-якого виробництва.

У класичному розумінні зв'язок являє собою систему інформаційної комунікації у вигляді сукупності спеціальних організаційно-технічних та інженерних пристроїв зі зберігання, перетворення і передачі інформації на відстані.

Вона підрозділяється на наступні види: поштову, фельд'єгерську, електронну. Електронний зв'язок (електрозв'язок), в свою чергу, підрозділяється на наземну і космічну. Для передачі інформації використовуються: кабельно-провідникові комунікації, теле- і радіозв'язок, оптичні пристрої.

У світовій практиці існує система просторової організації мереж зв'язку, яка ґрунтується на адміністративно-територіальному устрої держав світу. Ці системи включають первинні, вторинні і магістральні мережі зв'язку.

Первинні мережі зв'язку забезпечують з'єднання абонентів на певній території (на підприємстві, в місті, в районі, області, зоні обслуговування).

Магістральні мережі зв'язку з'єднують між собою первинні територіальні системи зв'язку, утворюючи єдину регіональну, державну або міжнародну систему зв'язку.

За первинних і магістральних мереж зв'язку передається поштова, телефонна, телеграфна, факсимільний, електронна та інші види оперативної інформації. Часто виникає необхідність її різноманітного перетворення і комутації між різними споживачами. Для цього створюються вторинні мережі зв'язку всередині кожної первинної територіальної системи зв'язку: автоматичні мережі телефонного зв'язку; телеграфні лінії між підприємствами; факсимільні мережі; мережі теле- і радіомовлення; електронна пошта та ін.

Лінії зв'язку класифікують по тракту поширення радіохвиль на: повітряні, кабельні, радіорелейні, оптико-волоконні, супутникові.

У сучасну епоху – епоху переходу людства до інформаційної стадії розвитку, зв'язок і засоби її здійснення переживають бум свого зростання. При цьому, якщо в більшості країн, що розвиваються і країн з перехідною економікою до теперішнього часу стоїть проблема насичення телефонним зв'язком і вони являють собою ємний ринок сучасних АТС і телефонної апаратури, то в розвинених країнах йде швидкий розвиток інших видів зв'язку – факсимільного, комп'ютерного, електронно-поштового та іншого. Зростає попит на мобільні засоби зв'язку – пейджингові, стільникові, супутникові.

За приблизними оцінками в 2000 р. найбільша кількість абонентів пейджингового зв'язку становило: в країнах Азіатсько-Тихоокеанського регіону більше 70 млн., в США – 50 млн., в Китаї – 20 млн., в країнах Європейського Союзу – 4 млн. Найвища частка супутникового телефонного зв'язку також в країнах Азіатсько-Тихоокеанського регіону – 38% загальної кількості абонентів. Частка Північної Америки – 26%, Західної Європи – 21%, Латинської Америки – 10%, Східної Європи – 3%, країн Африки – 3%, Близького і Середнього Сходу – 1%. Серед країн великою кількістю використовуваних стільникових телефонів виділяються США, Японія, Великобританія, Китай [42].

Під впливом науково-технічного прогресу відбуваються істотні зміни у світовій системі зв'язку. Широко впроваджується електронна техніка, канали супутникового зв'язку, волоконно-оптичні кабелі, цифрові технології. Це значно підвищує оперативність інформаційних систем зв'язку і їх ефективність (зокрема, заміна тільки одного мідного телефонного кабелю волоконно-оптичним збільшує в 200 разів число одночасних телефонних розмов). У справжній час волоконно-оптичні кабелі зв'язку прокладені по дну Атлантичного океану між Європою і Північною Америкою, по дну Тихого океану між США і Японією, США та Австралією. прокладається по дну Чорного моря волоконно-оптичний кабель для розширення можливостей телефонного зв'язку України і Росії з країнами Західної Європи.

Обсяг послуг супутникового зв'язку збільшується щороку на 10-15%. Світова система супутникового зв'язку включає близько 100 супутників і 2000

ретрансляторів в шести географічних зонах. США мають у своєму розпорядженні 550 ретранслятори (27% від їх загальної кількості в світі). У країнах Європи їх 380. Супутники зв'язку та ретранслятори мають також Японія, Росія, Китай, Індія, Австралія, Індонезія, Бразилія, Мексика та інші країни.

Склалися великі міжнародні системи зв'язку. Найбільшою міжнародною організацією в системі супутникового зв'язку є «Інтелсат», яка об'єднує 112 країн світу. На її частку припадає 80% міжконтинентальних телефонних переговорів. «Інмарсат» – міжнародна організація, що забезпечує супутниковий зв'язок на морях 69 країн світу [33].

Велику популярність придбала система комп'ютерного зв'язку через Інтернет. Її мережа в даний час охопила практично всю територію планети. Послугами цього зв'язку можуть користуватися як підприємства та організації, так і часті особи. Великі можливості ця система має в області міжнародної комерційної діяльності. Використання інтернет-технологій знайшли широке застосування в багатьох країнах – США, Японії, Великобританії, Німеччини та інших. Їх впровадження починається також в Росії та Україні.

4.4. Соціальна інфраструктура

Соціальна інфраструктура, як і виробнича, має ряд підрозділів. До найважливіших з них відносяться: соціально-культурний, інституційний, екологічний, ринковий.

Світова соціально-культурна інфраструктура являє собою комплекс галузей, пов'язаних з відтворенням населення і робочої сили. Вона включає: охорону здоров'я, освіту, роздрібну торгівлю, пасажирський транспорт, сферу відпочинку, громадське харчування та ін. До неї відноситься також комунально-побутове обслуговування з міськими системами споруд і комунікацій (телефонна, водопровідна і т. д. мережі).

В цілому соціально-культурна інфраструктура об'єднує галузі, які створюють загальні умови для раціональної та ефективної організації основних

видів діяльності людини – трудової, суспільно-політичної, духовної, культурної, побутової.

Найбільш високого рівня розвитку соціально-культурна інфраструктура досягла в високорозвинених країнах, де тільки витрати на освіту і охорону здоров'я становлять від 10% (Японія, Італія) до 14,5 -15% ВВП (Норвегія, Швеція, Данія). Протилежне становище в найбідніших країнах, що розвиваються. Тут, при їх мізерному бюджеті, витрати на охорону здоров'я, освіту та інші соціальні потреби, як правило, не перевищують 5% ВВП, що в абсолютному обчисленні становить мізерну величину.

Інституційна інфраструктура – комплекс галузей і сфер діяльності, які здійснюють макроекономічне регулювання економіки і підтримують оптимальні макроекономічні пропорції національних господарств. У неї входять державний апарат економічного регулювання, кредитно-фінансова сфера, система охорони порядку та ін. Одним із прикладів своєрідного використання інституційних форм інфраструктури, що сприяють піднесенню економіки, можуть служити офшорні центри.

Офшорні центри (зони) є території, де вводяться пільгові податкові, валютні та інші інститути фінансового характеру для нерезидентів, які відкривають тут свої рахунки і здійснюють господарську діяльність в межах інших держав. Офшорні центри і зони успішно функціонують на Кіпрі, Мальті, Нормандських островах, багатьох країнах Карибського басейну, а також в Ірландії, Ліхтенштейні, Швейцарії та інших державах. За деякими оцінками в офшорних зонах зараз зосереджений капітал до 5 трлн. [26].

Екологічна інфраструктура – комплекс сфер діяльності, а також інженерних споруд, що забезпечують економічні умови розвитку суспільного виробництва, охорону навколишнього середовища, відтворення природних ресурсів. Сюди відносяться установи по контролю за навколишнім середовищем, різного роду споруди і установки по очищенню і знешкодженню стічних вод, атмосферних викидів і т. п., а також проти повеневі, протиерозійні та інші інженерні пристрої і об'єкти. Відповідно до Ріо-де-Жанейрської конвенції 1992

року, екологічна інфраструктура покликана забезпечувати сталий економічний розвиток людства, не порушуючи сформованої рівноваги між суспільством і природою.

Ринкова інфраструктура являє собою комплекс елементів і видів діяльності, що створюють організаційно-економічні умови для функціонування ринкового механізму. Основними її елементами виступають:

- Фонди розвитку і підтримки (підприємництва, міжнародних економічних зв'язків та ін.);
- Комерційні банки;
- Аудиторські фірми;
- Лізинги;
- Асоціації підприємців;
- Товарні біржі;
- Торгові дома;
- Біржі праці;
- Фондові біржі;
- Центри інформаційного обслуговування;
- Бізнес центри.

Об'єкти ринкової інфраструктури отримали розвиток і широке поширення в економічно розвинених країнах, де успішно здійснюють правове та економічне консультування підприємців, захист їх інтересів в різних структурах (включаючи лобізм), забезпечують фінансову підтримку, кредитування спільно з лізингом, аудитом, страхуванням нових господарських утворень, сприяють матеріально-технічного забезпечення і реалізації продукції підприємств, регулюють рух робочої сили.

Фонди розвитку і підтримки покликані сприяти підвищенню ефективності діяльності малих підприємств, наданням їм фінансових, кредитних, лізингових, консультативних та ін. послуг. Такі фонди створюються за рахунок внесків різних підприємств і установ, організацій і громадян країни.

Діяльність комерційних банків пов'язана з потребами підприємницьких структур і включає фінансування їх розвитку, створення інформаційної мережі, розвитку інфраструктури. Найбільша кількість комерційних банків зосереджено в США – близько 12,5 тис. Однак середня величина банківських активів тут відносно невелика – близько 0,2 млрд. Дол. У Німеччині налічується понад 4,5 тис., середня величина банківських активів – 0,8 млрд. дол. великими банками характеризуються Великобританія – 560 банків з середньою величиною активів – 3 млрд. дол., Канада – 65 банків з середньою величиною активів 8 млрд. дол., Японія – 690 банків з середньою величиною активів 12,7 млрд. дол. [20].

У багатьох регіонах світу в даний час має місце об'єднання підприємців в асоціації (союзи), які здійснюють функції за інформацією підприємств, що входять в неї, про ділові можливості та надійності фірм, з якими вони співпрацюють, надають на рівні регіону (або окремої країни) відомості щодо інтересів підприємництва.

Товарні біржі сприяють розвитку підприємництва та ринкової економіки. Вони бувають універсальними і спеціалізованими (лісовими, нафтовими, агропромисловими, інформаційно-комерційними). При цьому, чим більш економічно розвинена країна, тим більш спеціалізовані товарні біржі.

Біржі праці сприяють розвитку системи робочих місць, попиту на такі місця, розвитку системи освіти і професійної підготовки та перепідготовки кадрів.

Фондова біржа формує ринок цінних паперів – акцій, підприємств, акціонерних товариств, облігацій підприємств і позик, сертифікатів, векселів. Вони отримали розвиток в економічно розвинених країнах, але їх вплив, як правило, виходить далеко за межі національних кордонів. Найбільші фондові біржі функціонують в США, Великобританії, Німеччині, Японії та в інших країнах. Разом з банками вони формують міжнародні фінансові центри. У Європі до них ставляться Лондон, Париж, Франкфурт на Майні, Цюрих, Амстердам, Відень, Гамбург, Мілан; в Америці – Нью-Йорк, Чикаго, Лос-Анджелес, Мехіко,

Буенос-Айрес, Сан-Паулу; в Азії – Токіо, Сеул, Сінгапур, Мумбай (Бомбей), Гонконг (Сянган).

Центри інформаційного обслуговування, як правило, створені і успішно функціонують в економічно розвинених країнах. Вони покликані стежити за всіма змінами в законодавстві, нормативних актах, наявністю інструктивних і методичних матеріалів, товарно-матеріальних цінностях, за кон'юнктурою ринку, кредитно-банківської сферою, станом цінних паперів, суб'єктами підприємницької діяльності.

Бізнес-центри покликані забезпечувати спілкування підприємців у невиробничій обстановці. Для цього створюються різного роду клуби «за інтересами», виставки і т. д.

Важливу роль в науково-технічному прогресі світової і національних економік відіграють міжнародні технополіси і технопарки. З їх допомогою прискорюється процес не тільки науково-технічних розробок, а й їх впровадження в життя. Значною мірою їм зобов'язані науково-технічні успіхи останніх десятиліть США, Японії, Німеччини, Франції та інших країн.

Технополіси і технопарки – це особлива форма організації системи «наука – виробництво». До найважливіших сучасних технополісів і технопарків відносяться: Сілікон-Веллі, РУТ 128 в Бостоні; Рісер Траенгл (в США); Ауморі, Нагаока (Японія); Дортмунтський технологічний парк (Німеччина); Ненсі Брабуа (Франція) [23].

Успішне функціонування соціальної сфери в ринкових умовах потребує необхідної соціальної інфраструктури. В сучасних умовах соціальна інфраструктура має особливу роль у формуванні і підтримці ресурсного, і перш за все трудового потенціалу країни. Отже, розвинена соціальна інфраструктура є необхідною умовою покращення рівня та якості життя населення і позитивно впливає на соціально-економічний розвиток держави, а повна реалізація організаційних основ функціонування соціальної інфраструктури позитивно вплине на підвищення рівня ефективності її розвитку

РОЗДІЛ 5. МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ І СВІТОВІ ГОСПОДАРСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ

5.1. Структура та тенденції розвитку міжнародних економічних відносин

Розвиток світової економіки і поглиблення міжнародного поділу праці зумовлюють відповідний розвиток міжнародних відносин і світо-господарських зв'язків.

Міжнародні відносини – це зовнішні зв'язки держави, тобто взаємо-обмін країн світу продуктами матеріального виробництва, послугами, інформацією на основі міжнародного географічного поділу праці, а також співробітництва політичних і гуманітарних організацій, спрямоване на ефективне розв'язання глобальних та регіональних проблем людства, розширення особистих контактів громадян. Складовою частиною міжнародних відносин є світові господарські зв'язки у вигляді різних форм міжнародних економічних відносин.

Основними формами сучасних міжнародних економічних відносин (МЕВ) є: зовнішньоторговельні, фінансові, виробничі, інвестиційні, які, в свою чергу, підрозділяються на свої складові.

МЕВ включають дві основні складові: власне економічні відносини у вигляді динамічно розвиваючих світо-господарських зв'язків і механізм їх реалізації – правові норми і інструменти, що забезпечують їх нормальне функціонування і розвиток (положення міжнародного права, міжнародні економічні угоди, «кодекси» тощо).

Система світо-господарських зв'язків – динамічна в часі і просторі і характеризується певною територіальною організацією (географією), що залежить від наявності та використання різними країнами своїх факторів виробництва, науково-технічного процесу, політичну обстановку в світі і окремих регіонах тощо

У сучасну епоху успішний соціально-економічний розвиток будь-якої країни неможливий без її участі в світо-господарських зв'язках. Країни, котрі ігнорують таку участь, проводять політику навіть часткової автаркії, тобто ізоляції від зовнішнього світу, неодмінно відстають у розвитку своїх

продуктивних сил від інших країн (прикладом цьому можуть служити КНДР, М'янма). Потреби в різноманітних ресурсах – сировинних, енергетичних, фінансових, інтелектуальних та ін. настільки зросли, що навіть такі країни як Росія, США, Китай і ін. не можуть обійтися без часткового їх придбання за кордоном.

Найбільш розвиненою формою міжнародних економічних зв'язків є зовнішня торгівля товарами, послугами, інтелектуальною продукцією.

Географія міжнародної торгівлі та руху капіталу. Міжнародна торгівля на сучасному етапі характеризується стабільним і постійним зростанням, який в цілому випереджає світове зростання ВВП. Відбуваються істотні зрушення в товарній структурі торгівлі – збільшується частка готових виробів, питома вага яких вже перевищує 70% (у вартісному відношенні). Неухильно зростає торгівля міжнародними послугами.

Сучасна торгова політика держав характеризується наявністю і протиборством двох тенденцій – протекціонізмом і лібералізмом. Перша спрямована на захист внутрішніх національних ринків, друга – на їх відкритість зовнішньому світу. Оптимізацію в діях цих протилежних тенденцій світове співтовариство намагається вирішити за допомогою спеціально створеної Світової Організації Торгівлі (СОТ), членами якої в 2005 році входили 150 держав [38].

Міжнародна торгівля розглядається звичайно в розрізі двох сегментів – товарному і географічному.

Товарний сегмент (товарна структура) відображає товарний зміст міжнародної торгівлі (під товаром в даному випадку розуміється як продукція матеріального виробництва, так і результати послуг).

Географічний сегмент, тобто географічна структура міжнародної торгівлі являє собою розподіл торговельних потоків між окремими країнами і їхніми групами, які виділяються або за територіальною, або за організаційною ознаками. На практиці це виражається в територіальній (просторовій) організації світової торгівлі, її розподіл між країнами або їх регіональними інтеграційними

утвореннями (Європейський Союз, СНД, НАФТА, АТР і ін.). Вона може також відображати стан торгівлі між групами країн, об'єднаних по якій-небудь іншій ознаці, наприклад, між країнами-експортерами енергоносіїв і виробниками сільськогосподарської продукції тощо

В даний час основний обсяг міжнародної торгівлі припадає на високорозвинені країни.

Характерною тенденцією останніх років є зниження частки економічно розвинених країн в світовій торгівлі. У 1960 р. частка економічно розвинених країн в світовому експорті становила 75%, у 1980 році – 67,3%, в 2000 р – менше 57%.

Змінюється співвідношення в обсягах торгівлі між самими економічно розвиненими країнами. Зокрема, якщо частка США у світовій торгівлі в 1960 р. становила 30%, то до 2000 р. знизилася до 12%. Країни Західної Європи практично зберегли своє становище, зменшивши свою частку в світовому експорті з 37% в 1960 р до 34% в 2000 р. Істотно поліпшила свої позиції на світовому ринку Японія, збільшивши свою частку в експорті з 2,7% в 1960 р. до 6,0% – в 2000 р. Значно зросла в світовій торгівлі частка експорту «нових індустріальних країн».

Великий вплив на географічну структуру світової торгівлі надає конкурентоспроможність продукції, виробленої в різних країнах. В кінці 80-х років за показниками конкурентоспроможності в світові лідери вийшла Японія. За нею в групу лідерів увійшли «нові індустріальні країни». В середині 90-х років США повернули собі лідерство в конкурентоспроможності своєї продукції на світовому ринку. За ними вишикувалися Сінгапур, Гонконг, Японія, деякі західноєвропейські країни. На 17-му місці – Франція, на 34-му – Китай, на 40-му – Туреччина. В кінці списку – Греція, Мексика, Польща, Угорщина, Росія (48-е місце).

За прогнозами фахівців, в перші десятиліття 21 століття найбільш конкурентоспроможною продукцією на світовому ринку буде продукція США,

Японії, Китаю, Німеччини, Сінгапуру, Південної Кореї, Індії, Тайваню, Малайзії, Швейцарії [43].

Більшість країн, що розвиваються, як і раніше, будуть в основному постачальниками на світовий ринок сировини, продовольства, простих виробів з готової продукції і робочої сили.

Як і в розвитку світової економіки в цілому, в міжнародній торгівлі склалися дві світових ринкових системи – ринкова система «Центру» і ринкова система «Периферії». Торговий обмін здійснюється між двома цими системами і всередині самих систем, проте він носить яскраво виражений асиметричний характер.

Поглиблення територіального поділу праці підсилює в географії міжнародної торгівлі позиції розвинених країн («Центру») і слабшає їх в групі країн, що розвиваються («Периферії»).

На сьогоднішній день основні торгові вантажопотоки протікають в рамках великої тріади: США – Західна Європа – Японія. Зокрема, щорічний товарообіг тільки між США і Європейським Союзом складає близько 1,7 млрд. доларів [14].

В останні роки у світовій торгівлі намітилася тенденція до збільшення товарообігу між країнами, що розвиваються. (Особливо зріс експорт «нових індустріальних країн»). На цьому тлі зросла роль Азіатсько-Тихоокеанського регіону. Проте, основний обсяг світової торгівлі все ще доводиться на розвинені країни – 2/3 вартості світового експорту. На країни, що розвиваються, країни з перехідною економікою і соціалістичні країни припадає лише 1/3 світового експорту.

Світовий товарний експорт в 2000 р досяг 9040 млрд. дол. США. З них 5135 млрд. дол. (56,8%) припадали на розвинуті країни Заходу («Центр»), 3725 млрд. дол. (41,2%) – на країни, що розвиваються («Периферію») і близько 180 млрд. дол. (2%) – постсоціалістичні країни Східної Європи і колишнього Радянського Союзу.

У розрізі окремих держав найбільшим обсягом зовнішньої торгівлі характеризуються США (експорт країни становить близько 12% світового). За ними слідують Німеччина, Японія, Франція, Великобританія.

Значним позитивним сальдо у зовнішній торгівлі товарами характеризуються Японія – 107 млрд. дол. США. За нею йдуть Німеччина 68,9 млрд. дол., Росія – 47,7 млрд., Китай – 29 млрд. дол., Республіка Корея – 24,5%, Канада – 23,7 млрд. дол.

Негативним сальдо в зовнішньоторговельному товарообігу характеризуються США – 357,3 млрд. дол. Негативне сальдо зовнішньої торгівлі товарами в Великобританії – 49,7 млрд. дол., Польщі – 18 млрд. дол., Туреччині – 14,1 млрд. дол., Австралії – 13 млрд. дол., Індії – 8 млрд. дол. США.

У ряді країн негативне сальдо у зовнішній торгівлі товарами перекивається оплатою за надання міжнародних послуг.

В цілому світова торгівля товарами (зовнішньоторговельний оборот) на початок 2000-х років досягла приблизно 18 трлн. дол. Обсяг експорту, за даними світової статистики, – 9,04 млрд. дол. США [1].

Світова торгівля послугами становить близько 3 трлн. дол. і має стійку тенденцію до зростання. Вона ще в більшій мірі, ніж торгівля товарами, географічно приурочена до розвинених країн світу. На їх частку припадає 75% вартісного обсягу світових експортованих послуг. На країни, що розвиваються, країни з перехідною економікою і соціалістичні країни припадає 24%.

Найбільшим експортером міжнародних послуг є США – 16,2% їх сумарної вартості в світі. За ними слідує Франція – 10,2%, Італія – 6,5%, Німеччина – 6,4%, Великобританія – 5,5%, Японія – 5% [7].

Позитивним сальдо в торгівлі міжнародними послугами характеризуються США, Франція, Італія, Великобританія, Іспанія. Негативним – Японія, Німеччина.

Специфічний ринок послуг представляють іноземні інвестиції. «Продавцями» і одночасно великими «покупцями» на ньому виступають індустріально розвинені країни, перш за все США, Японія, Німеччина, Канада та

інші. До складу «продавців» в останні роки активно включаються країни ОПЕК, «нові індустріальні країни».

Для багатьох країн світу міжнародна торгівля, включаючи надання послуг, є найважливішою статтею їхнього доходу і основною формою зовнішньоекономічних зв'язків.

Для визначення ступеня утягнутості господарства тієї чи іншої країни в систему світо-господарських зв'язків використовується показник експортної квоти. Він визначається як відношення вартості експорту товарів і послуг до валового внутрішнього продукту в порівнянних цінах.

Складовою частиною міжнародних економічних відносин є міжнародний рух капіталу, що виражається, переважно, в інвестиціях. Їх сумарний обсяг до початку 21 століття перевищив 1,5 трлн. дол. Близько 30% цієї суми припадає на США. За ними слідує Японія і Великобританія – по 15%. Значними інвесторами міжнародного масштабу є ФРН, Франція, Італія. В останні роки до великих світових інвесторів приєдналися Республіка Корея, Тайвань, Сінгапур, окремі нафтовидобувні арабські країни [15].

Особливістю сучасної географії в міжнародному русі капіталу є те, що чистими інвесторами стають країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону (Японія і «нові індустріальні країни»). Країни Північної Америки активно як вивозять капітал, так і його ввозять (лише на США припадає до 20% притоку іноземних інвестицій), Європа поступово перетворюється в імпортера капіталу. Імпортерами капіталу є також всі постсоціалістичні країни і переважна частина країн, що розвиваються в різних регіонах планети.

5.2. Глобалізація і її вплив на географію світового господарства

Поняття «глобальний» (від французького global) означає: загальний, всесвітній. На думку вчених сучасна глобалізація є продуктом епохи постмодерну, переходу від індустріальної до постіндустріальної стадії економічного розвитку. Її найголовнішими ознаками виступають: зростаюча взаємозалежність національних економік різних країн, цілісність і спільність

світового господарства, посилення відкритості внутрішніх ринків, поглиблення географічного розподілу праці. Збільшується кількість країн і народів, що втягуються в процес глобалізації. У світовому економічному житті зростають роль і значення в якості суб'єктів світової господарської діяльності транснаціональних корпорацій, міжнародних організацій (МВФ, Світовий банк, СОТ, ФАО і інші), регіональних інтеграційних об'єднань, великих міст, різних фондів (пенсійних, страхових, трастів), транснаціональних банків, неурядових установ і навіть окремих особистостей.

Головною особливістю глобалізації на сучасному етапі є інтернаціоналізація світового господарства. Проста сукупність національних економік поступово перетворюється в єдину систему світового господарства. При цьому відбуваються фундаментальні зміни щодо змісту і форм міжнародного поділу праці:

- на перший план виходять все більш складні, наукомісткі і високотехнологічні виробництва;
- міжнародна торгівля від готових виробів переорієнтується на напівфабрикати, деталі і технологічні операції;
- обмін матеріальними продуктами поступово доповнюється і замінюється торгівлею послугами, інформацією та іншими «нематеріальними продуктами»;
- розвиваються міжнародні консалтингові послуги, інжиніринг та ін.

В процесі глобальних структурних трансформацій, які поступово поширюються на весь світовий економічний простір, перевагу отримують галузі обробної промисловості та сфери послуг. Саме сюди здійснюється перелив капіталів і кваліфікованої робочої сили з інших сфер економічної діяльності. Поряд з цим явищем отримує розвиток і зворотний процес – деіндустріалізація. У більшості промислово розвинених країнах це пов'язано з позитивними змінами в економіці – розвитком сервісної економіки, ноосферизацією виробництва, появою космічних технологій, переходом до неоекономіки. Однак мають місце і негативні явища. Прикладом цього може служити так звана «голландська хвороба», викликана необхідністю протистояти світовій

енергетичній кризі промислово розвиненими країнами шляхом пошуку і освоєння власних енергетичних ресурсів. Однак особливо значними негативними наслідками деіндустріалізація може торкнутися країн, що розвиваються і країн з перехідною економікою. Через слабкість їх економічних ресурсів вони в ряді випадків змушені в своєму розвитку робити «крок назад», розвиваючи первинний сектор економіки (видобувну промисловість, промисли, сільське господарство), до того ж вдаючись нерідко до використання застарілих технологій [30].

Промислово розвинені країни, завдяки своїм позиціям на світових ринках, інвестицій, розширення можливостей в доступі до зовнішніх ресурсів сировини, палива, дешевій робочій силі отримують найбільші вигоди від глобалізації. Тому розрив в рівнях соціально-економічного розвитку багатих і бідних країн не зменшується, а зростає.

Глобалізація характеризується наявністю багаторівневої, ієрархічної системи: світовим рівнем, рівнем її прояву в розрізі окремих країн і регіонів, галузевим рівнем, рівнем окремих компаній і фірм.

Світовий рівень глобалізації визначається зростаючою економічною взаємозалежністю країн і цілих субрегіонів, переплетенням їх господарських комплексів і економічних систем.

Глобалізація на рівні окремої країни або її регіонів виражається в ступені відкритості її економіки, частки зовнішньоторговельного обороту в структурі ВВП, зарубіжних інвестиційних потоків, міжнародних платежів.

Галузевий рівень глобалізації проявляється в величинах коефіцієнтів спеціалізації країн і регіонів у виробництві тих чи інших видів товарів в системі міжнародного поділу праці, співвідношеннях національних і міжнародних експортних квот на продукцію тієї або іншої галузі, відповідними показниками в сфері інвестицій.

Глобалізація на рівні компаній виражається в ступені диверсифікації капіталів фірм і підприємств в активи різних країн.

Процес глобалізації здійснюється в численних формах і явищах: збільшення обсягів та диверсифікації структури міжнародної торгівлі, фінансових трансакціях; міжнародних прямих і портфельних інвестиціях; переміщенні капіталів і робочої сили, зростання використання знань і досвіду в області технологій, менеджменту, маркетингу високо розвинутих країн країнами, що знаходяться на більш низьких щаблях соціально-економічного розвитку; все більш повному залученні до світо-господарських зв'язків економік слаборозвинених країн.

Важливим фактором розвитку міжнародних економічних зв'язків, який діє на противагу глобалізації, є регіоналізація.

Найбільшими регіональними економічними утвореннями, в яких здійснюється інтенсивний розвиток внутрішніх регіональних господарських зв'язків, зараз є: Азіатсько-Тихоокеанське економічне об'єднання (АПЕК), на частку якого припадає майже 50% міжнародної торгівлі; Європейський Союз (ЄС) – 37,3%, Північноамериканське регіональне об'єднання (НАФТА) – 18,7%, Південно-східне азіатське регіональне об'єднання (АСЕАН) – 6,8%, Латиноамериканська об'єднання (МЕРКОСУР) – 1,5% міжнародної торгівлі.

Розвиток всередині регіональних господарських зв'язків в певній мірі гальмує глобалізацію в часі і просторі, як би переорієнтування відбуваються в ній явища в регіональні русла, а й в цьому випадку наслідки відбуваються в інтеграційних процесах, зрештою працюють на глобалізацію [18].

Поряд з позитивними результатами глобалізації в цілому, в ній є ряд негативних моментів. Їх прояв виражається, перш за все, у вигляді глобальних проблем людства. Виникненню даних проблем сприяли: швидке зростання чисельності населення (демографічний вибух), постійне нарощування промислового та сільськогосподарського виробництва, збільшення видобутку корисних копалин, розширення промислів, лісозаготівель; житлове та промислове будівництво, прокладка нових транспортних магістралей і комунікацій (в тому числі міжнародного значення), забруднення навколишнього середовища.

Глобалізація обумовлює перетворення регіональних, іноді навіть локальних, проблем в проблеми світового масштабу, так як їх виникнення в будь-якому місці зараз викликає «ланцюгову реакцію», наслідки якої можуть позначитися за сотні і тисячі кілометрів від місця їх виникнення. Прикладом цьому служать мексиканська фінансова криза 1994 року, Бразильська 1998 року, проблема Аральського моря, Чорнобильська катастрофа 1986 року і багато інших.

На жаль, найдосконаліший науково-технічний апарат не може забезпечити правильність і ефективність вирішення цих проблем, якщо не буде орієнтуватися на конкретну соціальну дійсність. Пошук «меж зростання» (наукове дослідження, виконане за завданням ООН групою вчених під керівництвом Д. Медоуза) вказав на необхідність стримування подальшого розвитку виробництва, зростання чисельності населення, зменшення антропогенних навантажень на природне середовище і інше. В іншому випадку, людство очікують в майбутньому катастрофічні наслідки. Можливо, даний прогноз вельми песимістичний, проте проблеми людства глобального характеру дійсно вже існують, і від їх успішного вирішення багато в чому залежатиме його майбутнє [8].

В даний час існують більше десятка глобальних проблем. До найважливіших з них відносяться: запобігання війни і збереження миру, енергетична, продовольча, ресурсна, екологічна, демографічна, подолання відсталості країн, що розвиваються, боротьба зі злочинністю і тероризмом, ліквідація небезпечних захворювань.

Вирішення глобальних проблем людства вимагає зосередження зусиль всього світового співтовариства. Однак провідну роль в цьому повинні грати, перш за все, промислово розвинені країни, так як саме зростання їх економічної могутності зумовив надмірні навантаження на природне середовище планети, виникнення напруженості між країнами різних рівнів соціально-економічного розвитку, поява «полюсів» бідності і багатства. Численні міжнародні організації,

науковці та фахівці різних галузей знань працюють над пошуком шляхів вирішення даних проблем.

Таким чином, глобальної економіки на сьогодні не існує: має місце господарська система, в якій економічний і соціальний розвиток більшої частини людства знаходиться в жорсткій залежності від прогресу постіндустріального світу і від його можливості впливати на події в решті регіонів планети. Безумовно, господарські і інформаційні зв'язки стають все більш інтенсивними, проте їх значення в рамках різних соціально-економічних систем залишаються діаметрально протилежними. В середині постіндустріального світу глобальні тенденції призводять в кінцевому результаті до зближення рівнів розвитку окремих країн і їх жорсткого протистояння з рештою світу. У всепланетарному масштабі кожен новий прояв глобалізації каталізує формування однополюсного світу, в якому глобального значення може набувати лише його центр, як постіндустріальна складова [28].

Однією з основних ознак сучасного розвитку світового господарства є розгортання процесів глобалізації, які справляють суттєвий вплив на систему міжнародних економічних відносин, трансформують напрями і визначають тенденції розвитку національних економік

Глобалізація – складний, багатогранний процес, який має безліч проявів та включає багато проблем. Саме це робить проблематичним дати єдине, однозначно сформульоване визначення глобалізації, яке б охопило всі сторони цього вкрай складного явища, що має планетарні масштаби. Існують такі визначення:

Під глобалізацією світового господарства розуміють процес посилення взаємозв'язку національних економік країн світу, що знаходить своє вираження в утворенні світового ринку товарів і послуг, фінансів; становленні глобального інформаційного простору, перетворенні знання в основний елемент суспільного багатства, виході бізнесу за національні кордони через формування ТНК, впровадженні і домінуванні в повсякденній практиці міжнародних відносин.

ПІСЛЯМОВА

Світове господарство як матеріальна основа життя людства надає головний вплив і створює основне навантаження на глобальну екологічну систему. Нині світове господарство об'єднує надзвичайно широкий діапазон видів діяльності: від ТНК найбільш розвинених країн до споживчих господарств у селах найменш розвинених країн, від мікроелектроніки та біотехнології до полювання і збирання, від найбільших ценових галузей до різноманітних занять і виробництв «неформального сектора» і чорного ринку. Подолання негативних впливів всіх цих видів діяльності на середовище існування вимагає взаємодії набору різних засобів: прямих витрат на очищення господарських відходів, зміни технологій і територіально-галузевої організації виробництв, комбінування і комплексування для утилізації відходів і, що особливо важливо і актуально, використання так званих вторинних ресурсів.

Все це вимагає проведення цілеспрямованої макроекономічної політики, можливості якої визначаються насамперед загальним економічним потенціалом країни. При всій невідкладності вирішення екологічних проблем слід враховувати, що в реальності всі країни можуть проводити екологічну політику тільки у відповідності зі своїми економічними можливостями. За узагальненими даними, загальні збитки від прямого впливу на середовище оцінюються в цілому в 5-8% світового ВВП, тоді як кошти, що виділяються на природоохоронну діяльність не перевищують 0,6-0,8% світового ВВП. Це співвідношення, звичайно, різні у країн різних типів, що впливає з еколого-економічної типології країнознавчого характеру:

1. Країни з у край низьким рівнем економічного розвитку, де поняття «екологізація» – в кращому випадку привід для природоохоронних заходів, що проводяться за рахунок іноземних інвесторів, а в гіршому розглядається як зручний привід для іноземного втручання. На всі «ековисновки» у таких країн одна відповідь: «Ми хочемо бути розвиненими країнами, а не заповідником-охоронцем кисню для багатьох інших країн».

2. Країни з низьким рівнем розвитку, де природоохоронні заходи власними силами практично не проводяться, а тільки здійснюються міжнародними та зарубіжними інвесторами. Антиекологічна опозиція не носить вже офіційного характеру, а зберігається лише у формі «плантаторських бунтів» в окремих регіонах. Вкладення в екологічні заходи в цих країнах зазвичай не перевищують 0,4% ВВП.

3. Країни з середнім рівнем економічного розвитку, в яких фінансування природоохоронної та ресурсозберігаючої діяльності становить від 0,5% до 1,3% ВВП.

4. Країни з високим рівнем економічного розвитку, де частка фінансування екологічних заходів перевищує 1,3% при душовому ВВП до 6 тис. доларів. Ці країни, як правило, не можуть ще виносити небажані виробництва на зовні і в дуже малій мірі обмежують будівництво екологічно шкідливих об'єктів.

5. Країни високого рівня розвитку з душовим ВВП понад 6 тис. доларів на рік. Ці країни в стані найбільш повно перевести своє виробництво на маловідходну і безвідходну технологію, коли, крім значних зусиль щодо скорочення викидів за рахунок застосування високотехнологічних методів і процесів виробництва, використовуються всі компоненти вихідних сировинних продуктів. Але головне для цих країн – новий порядок економічних взаємовідносин між розвиненими і країнами, що розвиваються, що приводить до перекладу виробництв, а в ряді випадків і цілих промислових об'єктів галузей «нижнього поверху» з розвинених в країни третього світу, оскільки останні в умовах постіндустріального суспільства стають ніби базою промислово розвинених країн. Вони забезпечують матеріалами, тобто продукцією «нижніх поверхів» «верхні поверхи» господарства постіндустріальних країн. У результаті число небажаних виробництв, об'єктів і галузей в цій групі країн стає менше, але при цьому загальна світова екологічна ситуація в цілому погіршується, так як виробники третього світу набагато менше піклуються про екологічні аспекти виробництва, ніж виробники в розвинених країнах.

Що стосується України, то ми не можемо припинити зараз виробництво, скажімо, в Донбасі і почати отримувати метал з Бразилії, як це роблять машинобудівні компанії Рура, адже це вимагало б збільшення душевого ВВП в 2,5 рази.

б. Країни з особливим, «ідеальним» досвідом природоохоронної та ресурсозберігаючої технології та діяльності, які формується, наприклад, у Швейцарії та Швеції. Ці країни і райони домоглися майже повної безвідходності виробництва. Такого роду практика неможлива у великих країнах, де є всі галузі, незважаючи навіть на максимальний винос «брудних» галузей до країн третього світу. У цих країнах налагоджене безвідходне виробництво, а й поступка іншим галузям, яка відбувається нехай частково (навіть у формі податків) за їх рахунок.

У країнах середнього рівня розвитку, до яких можна віднести і Україну, концентрація ресурсів на екологічні цілі відбувається тільки в найбільш загрозливих галузях і регіонах. Нічого іншого в цьому плані не робиться, якщо не зважати на міжнародні проекти або проекти з охорони рекреаційних об'єктів, розраховані на міжнародний туристичний ринок.

Питання про припинення роботи екологічно шкідливих об'єктів, включаючи і АЕС, виникає головним чином в економічно розвинених країнах. На відміну від СНД тут завжди має місце облік економічних наслідків подібної зупинки і передбачається такий часовий проміжок, який дозволив би або реконструювати об'єкт, або перенести виробництво на інший об'єкт або в іншу країну. Терміни припинення виробництва або реконструкції в промисловості доходять на Заході до трьох років, як, наприклад, у випадку з кольоровою металургією.

Опір екологів не просто коригується, але проглядається явна тенденція більш різкого опору популістські налаштованої громадськості. Типовим прикладом такої «корекції» вимог екологів є розвиток атомної енергетики в Швеції, де під тиском екологічних гасел було прийнято рішення про закриття всіх АЕС. Урядом країни було виділено 500 млн. доларів на розвиток теплової енергетики та на заходи з енергозбереження. Однак при більш детальному

вивченні проблеми виявилось, що в країні ніхто не хоче відмовитися від нормального існування в ім'я «порятунку природи», а перехід на ТЕС неможливий без різкого збільшення викидів в атмосферу вуглекислого газу. Виявилось, що швидка і повна заміна АЕС неможлива, і зараз посилюється кампанія з відстрочення закриття АЕС. Ця тенденція проглядається і в США, де знову дискутується можливість відновлення розвитку атомної енергетики, особливо у зв'язку з тривогою з приводу виснаження ресурсів дешевої нафти (термін переходу на «дорогу» нафту в західному світі оцінюється в 15-20 років), існує невпевненість з приводу російських поставок нафти на світовий ринок.

Фактично ліквідація в розвинених країнах «брудних» виробництв відбувається в результаті сукупності дії трьох факторів: 1) впровадження нових технологій; 2) перенесення виробництв до країни третього світу; 3) переведення індустрії розвинених країн на багаті руди та концентрати із країн третього світу. Перенесення - це рішення не стільки екологічне, скільки перехід до нових джерел енергії та інших ресурсів, так як можливості отримання дешевої енергії і ресурсів у високорозвинених країнах вже майже вичерпані.

Однак еластичність по відношенню до екологічних факторів залежить не тільки від рівня економічного розвитку, а й пов'язана з характером території і ресурсів, з ресурсоемністю виробництва. Тому при однаковому рівні економічного розвитку країн реальні великі відмінності. На прикладі кольорової металургії США, Західної Європи та Японії можна бачити «реакцію» промисловості на ресурсозабезпеченість. У США, під час її більшої ресурсобезпеченості, з 100 одиниць різних металів, які містяться в руді, в середньому вилучається 6-7%, в умовах Західної Європи в середньому 25% (у Німеччині навіть 33%), в Японії 30-32%, а з урахуванням вторинного використання металу ці цифри піднімаються в США до 10-12%, в Західній Європі до 30-35% в середньому.

Таким чином, ступінь безвідходності виробництва залежить не стільки від екологічних вимог, скільки від економічної та ресурсної (включаючи територіальну) ситуації. На всіх американських мідеплавильних заводах перша

проблема – наявність території для складування піротину. У державах Західної Європи і Японії такої проблеми по суті немає, так як піротин тут через дефіцит ресурсів переробляється «до кінця», тоді як в США і в країнах третього світу піротин не рахуються економічно рентабельним сировиною. Сьогодні фактор території прямо впливає на вибір технології. Збереження АЕС в Швейцарії пояснюється насамперед нестачею площ для складування зональних відвалів. АЕС в умовах Швейцарії, незважаючи на ризик, «економлять» таким чином територію.

Велику роль у вирішенні екологічних проблем відіграє і наявність сучасної організації виробництва. Практично неможливе створення безвідходних і маловідходних виробництв поза системою комбінування, яка давно вже розвинена в країнах Заходу – особливо в Західній Європі на галузевому рівні. Так при наявності сучасної технології, але за відсутності регіонального комбінування в промисловості викид з хімічних заводів Німеччини в 3-4 рази перевищував би нинішній.

Фундаментальні відмінності між групами країн проявилися за останні два десятиліття. Це, насамперед, відмінності між географічним розподілом населення і виробництва; так, розрив у душовому ВВП між індустріально розвиненими країнами Заходу і що розвиваються країнами досяг 15-кратного розміру, а між західними країнами та країнами перехідної економіки 6-кратного.

Існують великі міждержавні розходження щодо величини ВВП і споживання ресурсів і палива, а також в показнику ресурсо- та енергоємності ВВП: у країнах, що розвиваються він в 2 рази, в країнах перехідної економіки майже в 3 рази вище, ніж в індустріальних країнах Заходу.

Поки ресурсне та екологічне становище людства «рятує» величезний розрив в душовому ВВП між промислово розвиненими і країнами, що розвиваються (більш ніж у 10-15 разів). Постає питання, що ж має статися, коли цей розрив почне зменшуватися?

Заходи подолання розглянутих вище протиріч і забезпечення сталого розвитку пропонуються найрізноманітніші – від самообмеження потреб до

розробки заходів по депопуляції нашої планети. Що стосується депопуляції, то крім моральної сторони питання, слід мати на увазі, що частка зайнятих в суспільному секторі виробництва в середньому по світу становить лише 43% всього населення і вона не росте, тобто трудовий потенціал планети не такий вже й великий. Якщо якимись невідомими способами вдасться домогтися швидкого скорочення народжуваності, це неминуче призведе до прискореного старіння населення, що викличе подальше зниження трудового потенціалу.

Разом з тим економіка західних країн з 2000-х рр. демонструвала гнучкість і високий ступінь адаптивності до умов, що змінилися на ринку ресурсів (різке їх подорожчання, посилення екологічних вимог). У результаті стрімкої перебудови технологічного апарату та інших заходів західним країнам вдалося за 10-20 років в 1,5-2 рази знизити ресурсомісткість свого ВВП, тоді як країни колишньої соцсистеми і країни, що розвиваються продовжували розвиватися екстенсивним шляхом, тобто обсяг споживаних ресурсів змінювався паралельно з ростом (падінням) виробництва. У країнах з випередження ВВП по відношенню до енергоспоживання склало за останнє десятиліття всього 5%. В результаті їх енергоспоживання за 30 років зросло в 4 рази, а частка в глобальному викиді забруднюючих речовин збільшилося з 20 до 32%. Як наслідок зростання енергоемності, 1/4 всього позикового капіталу в цих країнах спрямовується на реалізацію енергетичних проектів.

Це порочне коло, однією з перших серед країн третього світу вирішила розірвати Бразилія, вклавши за п'ятиріччя близько 20 млн. доларів у розвиток та впровадження енергозберігаючих технологій (зокрема, було замінено 280 тис. світильників вуличних ліхтарів на люмінесцентні лампи, що дозволило знизити споживання електроенергії в цьому секторі на 70%). В результаті, економія на нових електростанціях і лініях електропередач склала близько 1 млрд. доларів.

Тим часом, глобальна екологічна проблема продовжує загострюватися. Зміст CO₂ в атмосфері зростає на 0,5% на рік. З початку століття це викликало підвищення температури на 0,3-0,5 С, а до 2020 р. вона може зрости на 1,2 С. Озоновий шар тоншає на 0,2% на рік, над північною півкулею за 20 років він

скоротився на 25%. Підраховано, що прямі збитки від забруднення середовища складають 5-8% світового валового продукту, тоді як на природоохоронні заходи в світі виділяється всього лише 1,5% виробленого валового продукту.

Як вже говорилося, набір заходів з подолання або хоча б відстрочки настання екологічної катастрофи дуже невеликий. Досвід постіндустріальних країн показує необхідність переходу на ресурсозберігаючу технологію, але це в свою чергу пов'язано з істотною перебудовою структури всього господарства, як галузевої, організаційної, так і територіальної. З огляду на різке подорожчання енергоносіїв посилилася орієнтація промисловості на відносно дешеву працю - спочатку це торкнулося Японії, Іспанії, Італії, пізніше - країн нової індустріалізації – Тайваню, Республіки Корея, Сінгапуру. Ці процеси в свою чергу викликали територіальну деконцентрацію виробництва, витісненню промисловості на периферію, у в неурбанізований простір.

Прискорилися процеси трансформації організаційної та управлінської структури господарства – демонополізація, роздержавлення, дерегулювання (наприклад, ці заходи охоплювали залізниці Японії і Великобританії, авіакомпанії США та ін.)

Пріоритет вимог споживача в умовах розвитку ринкових відносин, а також орієнтація індустріальних країн на ресурсозбереження, що можна розцінити як поступову зміну виробничої парадигми, веде і до територіальних зрушень господарства. Реальна зміна його територіально-галузевої структури: розроблені принципово інші підходи до ресурсного освоєння «нових» районів (перепрофілювання процесу освоєння), відбувається реструктуризація господарства старопромислових районів, збільшується цільова різноманітність і кількість відкритих (вільних) економічних зон, організація технополісів та інших видів територіального зрощування виробничих і наукових структур.

Аналіз територіальних зрушень показав, що на зміну масовому (серійному) виробництву, заснованому на принципі «економії масштабу» і на спеціалізації на випуску масової однорідної продукції прийшло гнучке багато-продуктивне виробництво, засноване вже на принципі «економії різноманіття» і що

орієнтується на якість і різноманітність продукції, що випускається і на здатність швидко реагувати і пристосовуватися до мінливого попиту ринку. Це, в свою чергу, вимагає передового обладнання та впровадження нових форм організації виробництва (комп'ютерний дизайн, робототехніка), що знаходить своє вираження в організаційному принципі «точно в строк» як всестадійному управлінні якістю продукції.

Очікувалося, що ці зрушення призведуть до реінтеграції виробництва в промислово розвинені країни. Однак насправді посилюються тенденції організації складальних підприємств у НІК першого покоління, а останнім часом і в Китаї. Під впливом цих процесів отримали розвиток так звані «зони експортних виробництв» в багатьох країнах, що розвиваються.

Згорання та переорієнтація ресурсномістких галузей закономірно призвели б до прискореного зростання третинного сектора, на який вже доводиться в індустріальних країнах Заходу близько 2/3 виробленого ВВП та чисельності зайнятих. Об'єктивний характер розвитку третинного сектора пов'язаний зі значно меншою, ніж у виробничих галузях, ресурсоемістю (в 3-4 рази), необхідністю поглинання надлишкової робочої сили, що звільняється в результаті підвищення продуктивності праці, і широким впровадженням технічних інновацій. Міжнародний туризм як одна з найбільш динамічних галузей третинного сектора перетворився вже на провідну галузь світового господарства, поряд з автомобільною і нафтовою промисловістю, з сукупним доходом більше 600 млрд. доларів на рік. У зв'язку з цим відбувається функціональна переорієнтація цілих зон і районів, підпорядкування інших секторів інтересам туризму та інших теоретичних галузей, різке підвищення рівня інфраструктурного облаштування території.

Неможливо припустити, що в майбутньому в міру зростання ВВП і вирішення гострих соціальних проблем більше 4/5 населення планети добровільно відмовляться від плодів цивілізації, якими вже десятиліття користується всього 1/8 населення Землі. За міжнародними прогнозами, з урахуванням енергозберігаючої моделі розвитку за наступні 30-40 років, що

розвиваються належить вкласти в нову технологію, в заходи з енергозбереження та зниження енергоємності господарства близько 350 млрд. доларів, що позбавило б їх від необхідності затратити астрономічну суму в 3 трлн. доларів на спорудження нових електростанцій, нафтопереробних заводів, трубопроводів та інших енергетичних і транспортних об'єктів.

Говорячи про сталий розвиток, слід чітко розділяти виробництво і споживання ресурсів, з одного боку, і споживання матеріальних благ – з іншого, а ці поняття часто змішуються. Досвід останніх десятиліть світового розвитку (після початку енергетичної кризи) показав з усією визначеністю, що єдиний шлях до досягнення сталого розвитку – це впровадження повсюдно в усіх галузях і секторах світового господарства (і в першу чергу, в його найменш розвинутій частині) ресурсозберігаючої та безвідходної технології, різка інтенсифікація виробничого процесу, його структурна та галузева перебудова.

Такий маневр світовими фінансовими і матеріальними ресурсами дозволив би країнам, що розвиваються встати на шлях ресурсозберігаючого розвитку при принциповому (на кілька порядків) зниженні екологічної небезпеки і одночасному різкому зростанні зайнятості.

Але в рамках світового співтовариства є тільки один єдиний резерв фінансових, матеріальних і трудових ресурсів для проведення такого маневру з впровадження ресурсозберігаючої технології у світовому масштабі – це загальна демілітаризація, різке скорочення всіх видів військових витрат усіма країнами світу.

Часто необхідність переходу до сталого розвитку пов'язують з швидким виснаженням мінеральних ресурсів Землі. Дійсно, на мінеральні енергоносії відводиться в даний час майже 80% світового енергоспоживання, тому майбутнє світової енергетики звичайно пов'язують із нетрадиційними видами енергоносіїв – енергією сонця, вітру, земних надр, морських припливів і хвиль і т.д. Проте досвід показав, що ще багато десятиліть ці види енергії не будуть грати вирішальну роль у світовому енергобалансі, залишаючись в межах декількох відсотків (не більш 8-10). Водночас з досвіду реакції світової спільноти на

останню енергетичну кризу можна зробити висновок, що зростання цін на енергоресурси (насамперед на нафту) і складність доступу до ресурсів вимагають негайної розробки нових, хоча і важкодоступних (зокрема – шельфових) родовищ. Це відбуватиметься і надалі в міру зростання порога економічної рентабельності розробки таких родовищ.

Розглядаючи природокористування як основу взаємодії суспільства з середовищем, можна виділити з метою її прогнозування насамперед ті природні процеси і явища, які: а) можуть викликати негативні для людини незворотні зміни середовища проживання (отруєння водоюм поллютантами, збіднення генофонду Землі); б) піддаються регулюванню свідомою діяльністю людей і сприяють цілеспрямованій зміні природи в їх інтересах (наприклад, допустимий для загальної екологічної рівноваги контроль за використовуваним поверхневим стоком; створення захисних лісосмуг); в) дозволяють зводити до мінімуму порушення природних геосистем, забезпечуючи в той же час їх максимальну продуктивність для людини (наприклад, в зонах рекреації); г) ведуть до трансформації природних комплексів і зрушень у стані навколишнього середовища, яке зберігають можливості господарської діяльності в нових умовах.

Зміщуються й акценти в галузі природокористування. У недавньому минулому воно було рішуче поставлено на службу інтересам матеріального виробництва з тим, щоб забезпечувати його швидке зростання. Нині ж в основу планування доцільніше покласти принципи, які рівною мірою враховують економічні, соціальні та геоекологічні проблеми, що впливають із розуміння суспільства і географічного середовища як певної цілісності. Звідси також впливає те, що потрібно домагатися не тільки прогресу однією складовою системи, а насамперед сприятливою для людства еволюції її у вигляді нерозривної єдності обох складають систему частин.

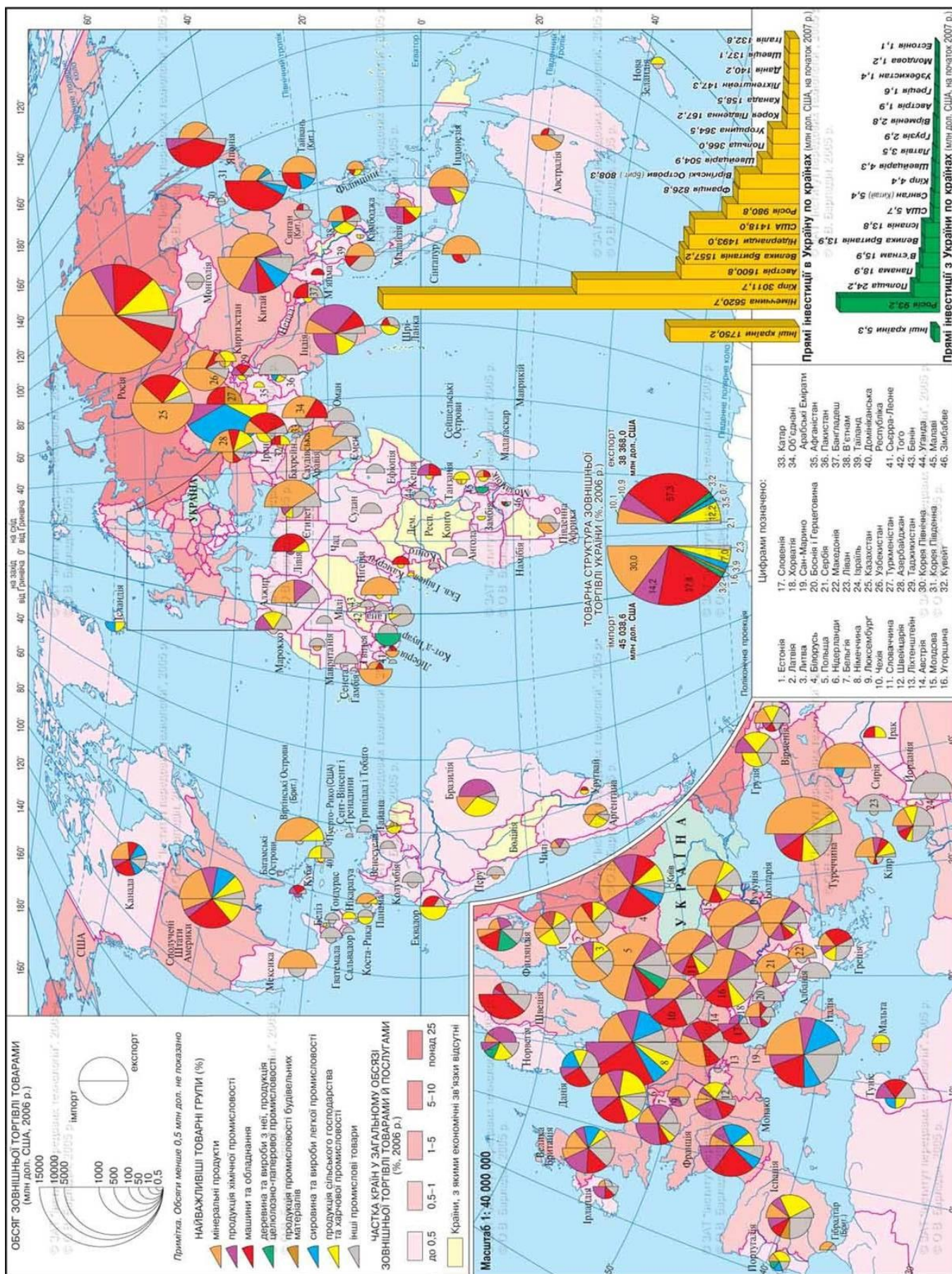
Посилюється екологічна складова в економічних дослідженнях, що стосуються насамперед шляхів науково-технічного прогресу, – важливий момент, який об'єднує економічний і географічний підходи стосовно сучасних

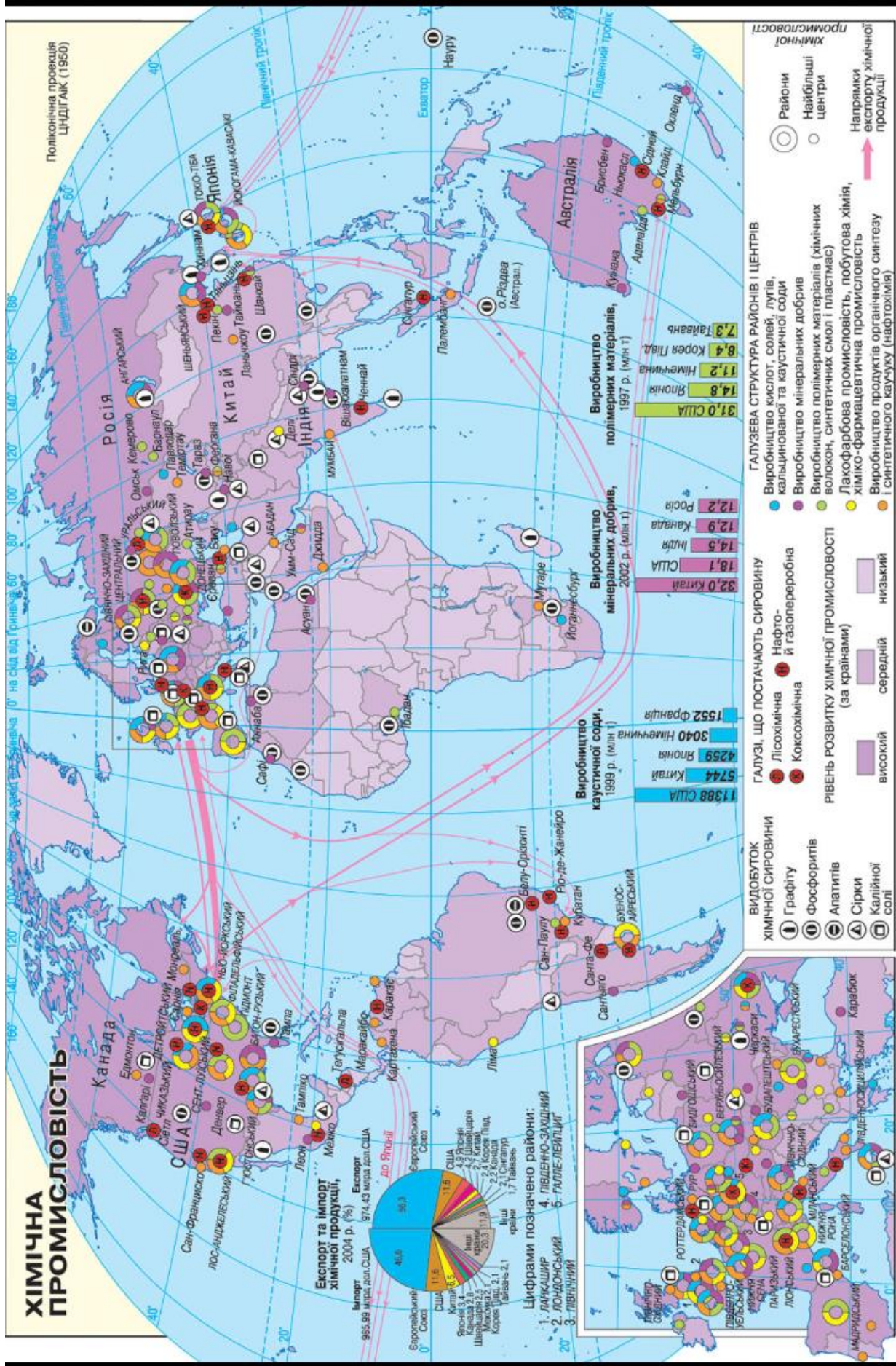
світо-господарських процесів. На практиці сказане веде до переваги не тих проектів, з якими пов'язана найвища рентабельність виробництва (при абстрагуванні від побічних ефектів), а тих, які сприяють виконанню сукупності запланованих завдань, хоча і при більш низькій, ніж в конкуруючому проекті, окупності витрат. Таку стратегію раціонально проводити в життя на територіях, де економічні досягнення вже не можуть вважатися кінцевим інтегруючим критерієм, оскільки екологічна нестійкість загрожує підірвати природно-ресурсну базу суспільного розвитку.

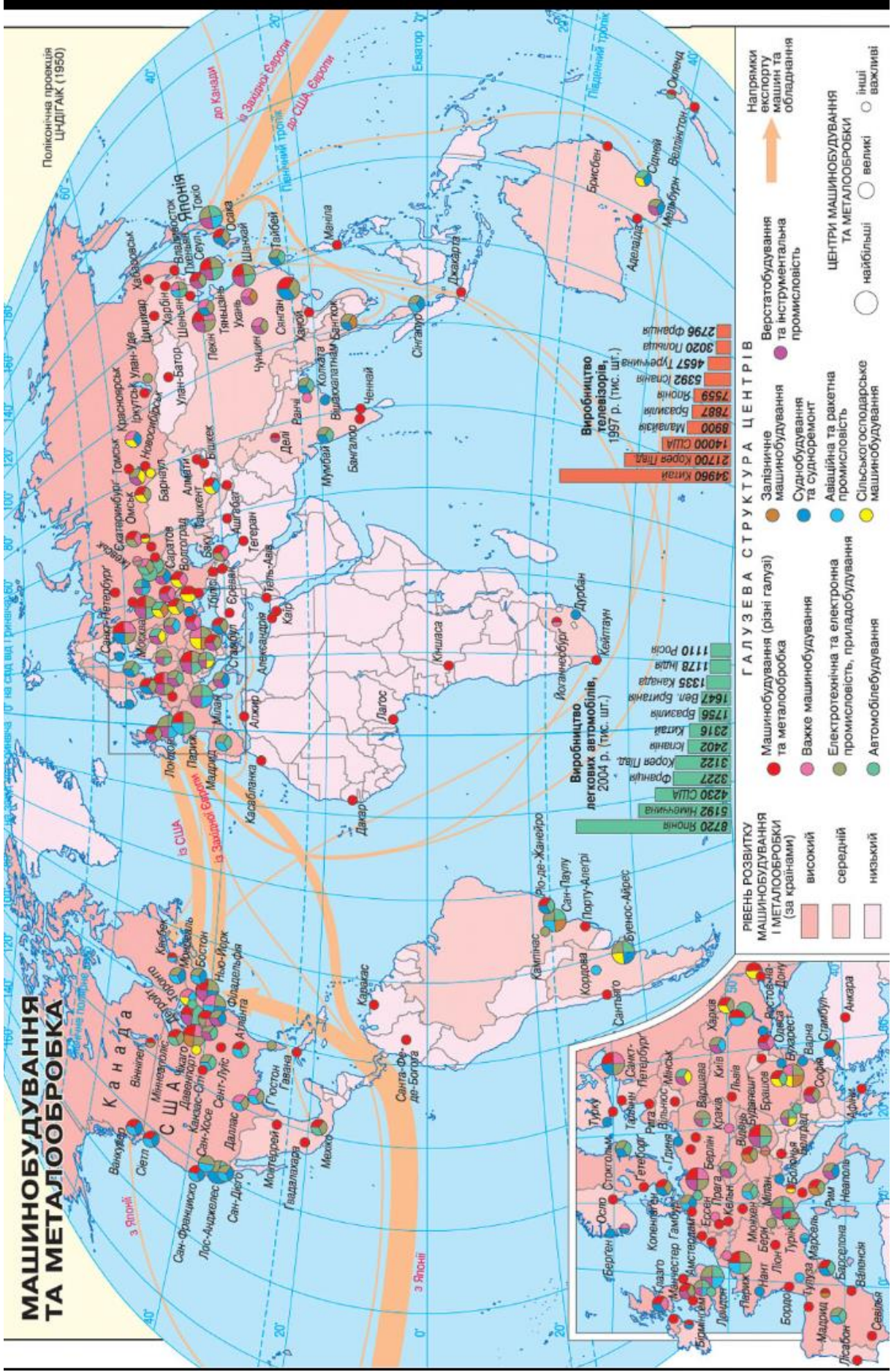
Разом з тим розвиток, не може йти по шляху «нульового зростання», як пропонувалося в ряді наукових робіт, виданих на Заході. Тому не випадковим стало висунення на перший план нових, компромісних поглядів. Для прикладу наведемо концепцію сталого розвитку (до якої дуже близькі ідеї «розумно обмеженого» розвитку, екорозвитку і деякі інші), що має глибоке коріння в теорії управління відновлюваних ресурсами і орієнтоване на збереження природних умов життя. Йдеться про подолання напруженості, що спостерігається на сучасному етапі у взаємовідносини людини і природи, таким шляхом, який дозволить не підірвати основи природокористування для наступних поколінь.

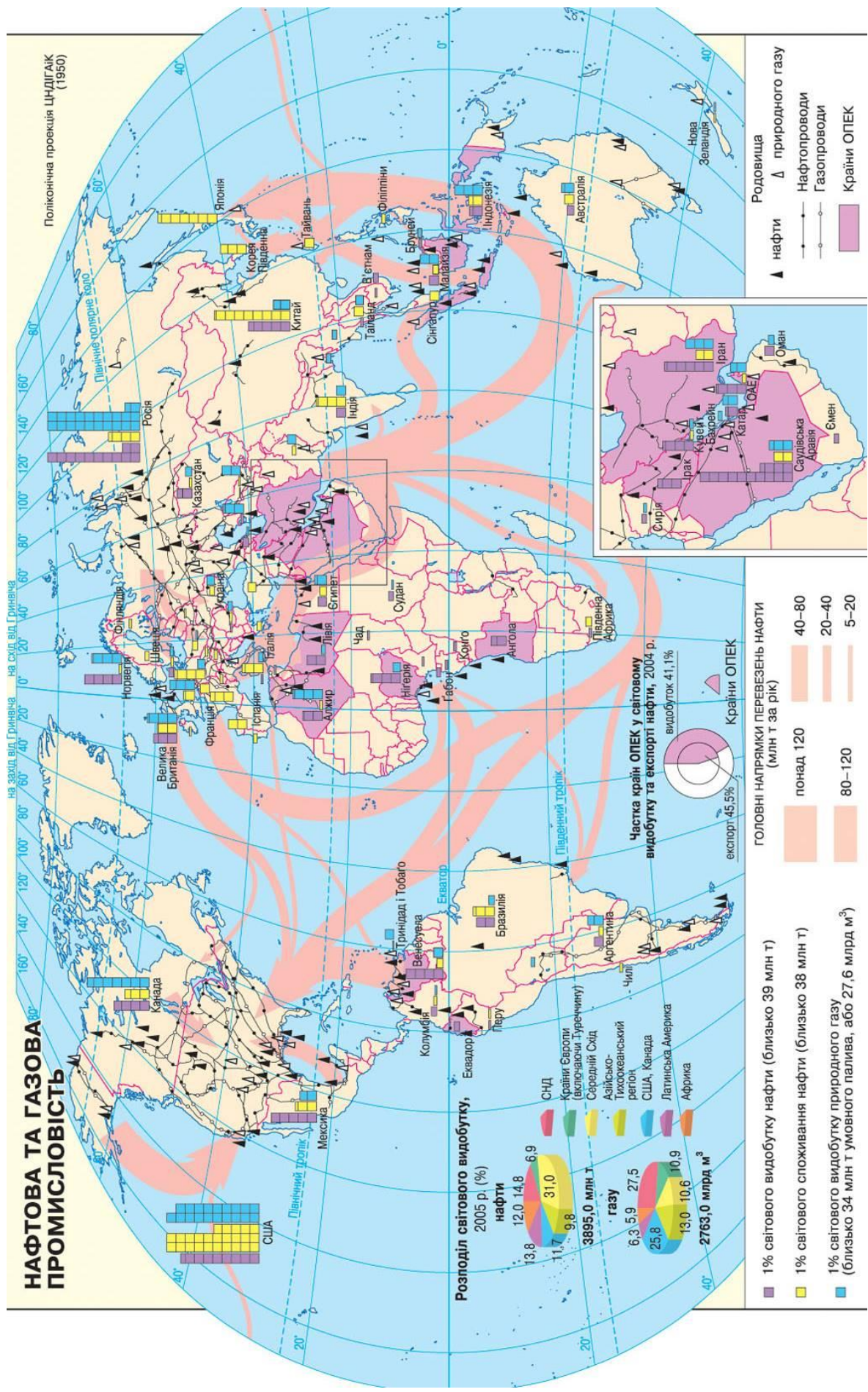
Отже, цивілізація знов стикається з «викликом», за висловом відомого англійського історика ХХ століття А. Тойнбі. Найчастіше такий «виклик» диктувався поглибленням конфліктів між суспільством і природою. У минулому вони мали регіональний характер і відбувалися асинхронно в різних частинах Землі. Вперше в таке зіткнення втягується все людство, якому належить боротися з труднощами глобального порядку. Для цього потрібна нова парадигма розвитку, яка позначиться на всьому змісті панівної нині техногенної культури. У підсумку світовій спільноті доведеться шукати компромісне і разом з тим оптимальне рішення, що повинно привести до збалансованого розвитку суспільства з урахуванням об'єктивних обмежень, які стоять на цьому шляху. Саме від того, наскільки успішно людство зуміє впоратися з цим завданням, причому не тільки глобально, а й на регіональній і більше нижчих територіально-ієрархічних щаблях, залежить його майбутнє.

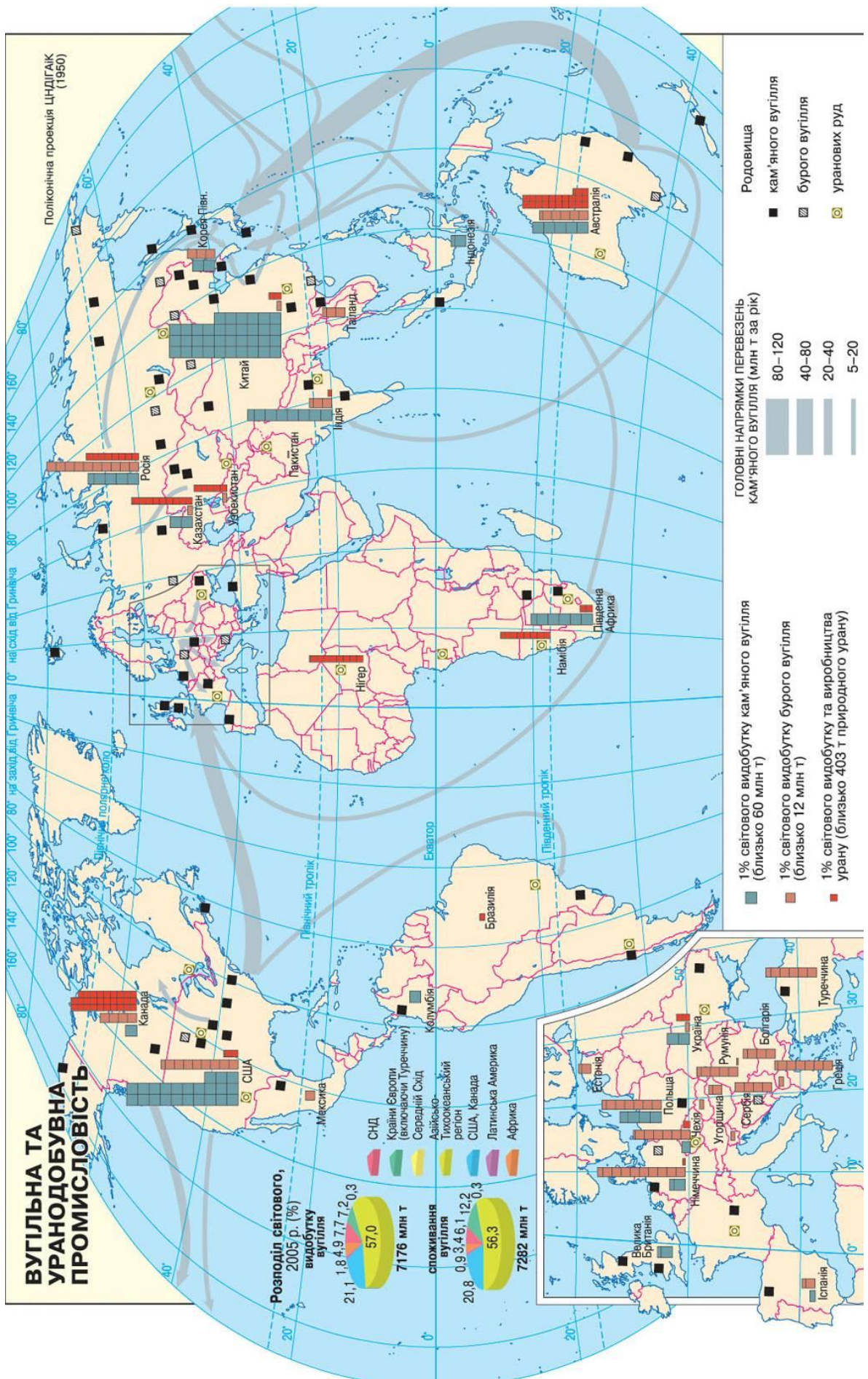
Додатки

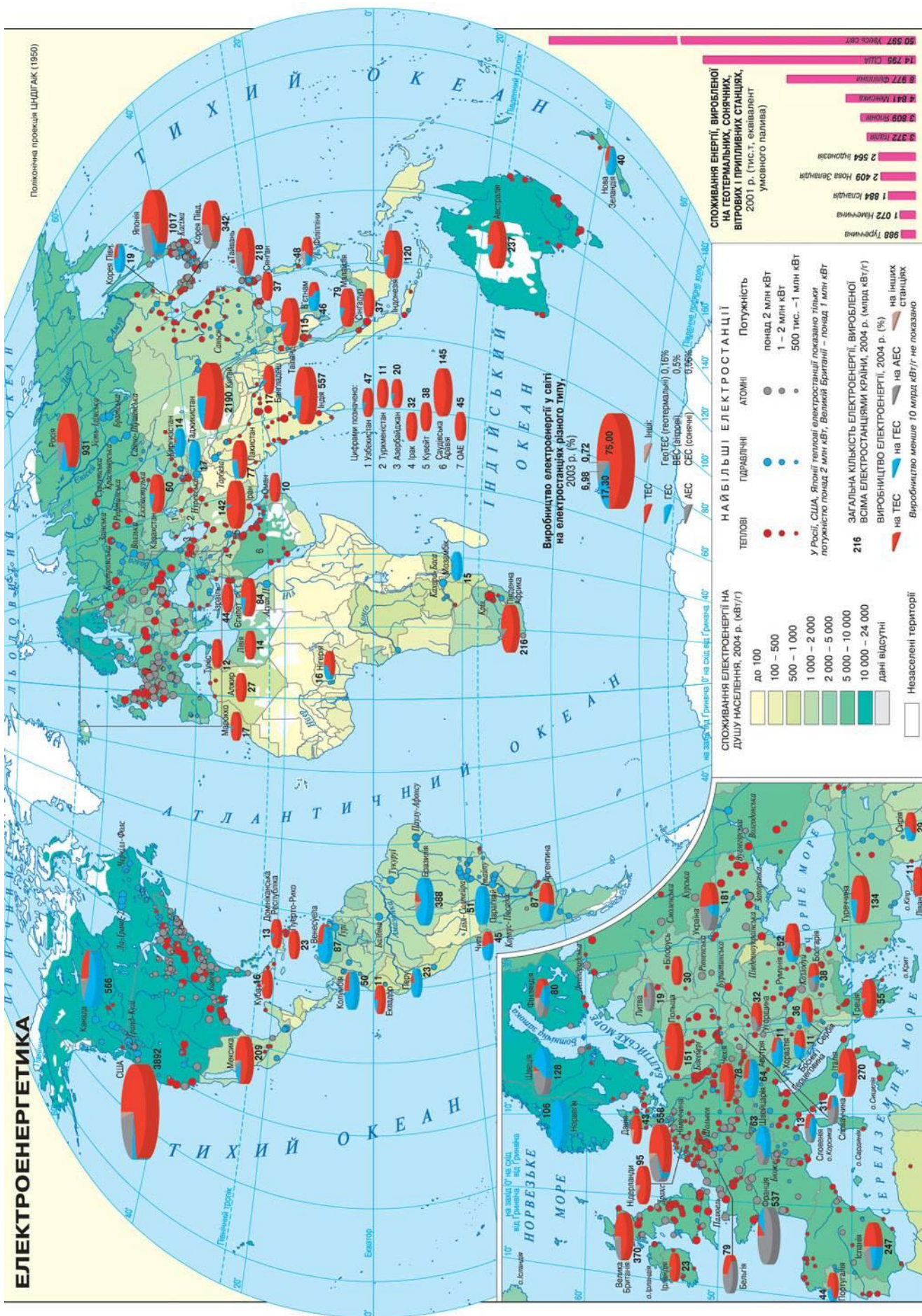

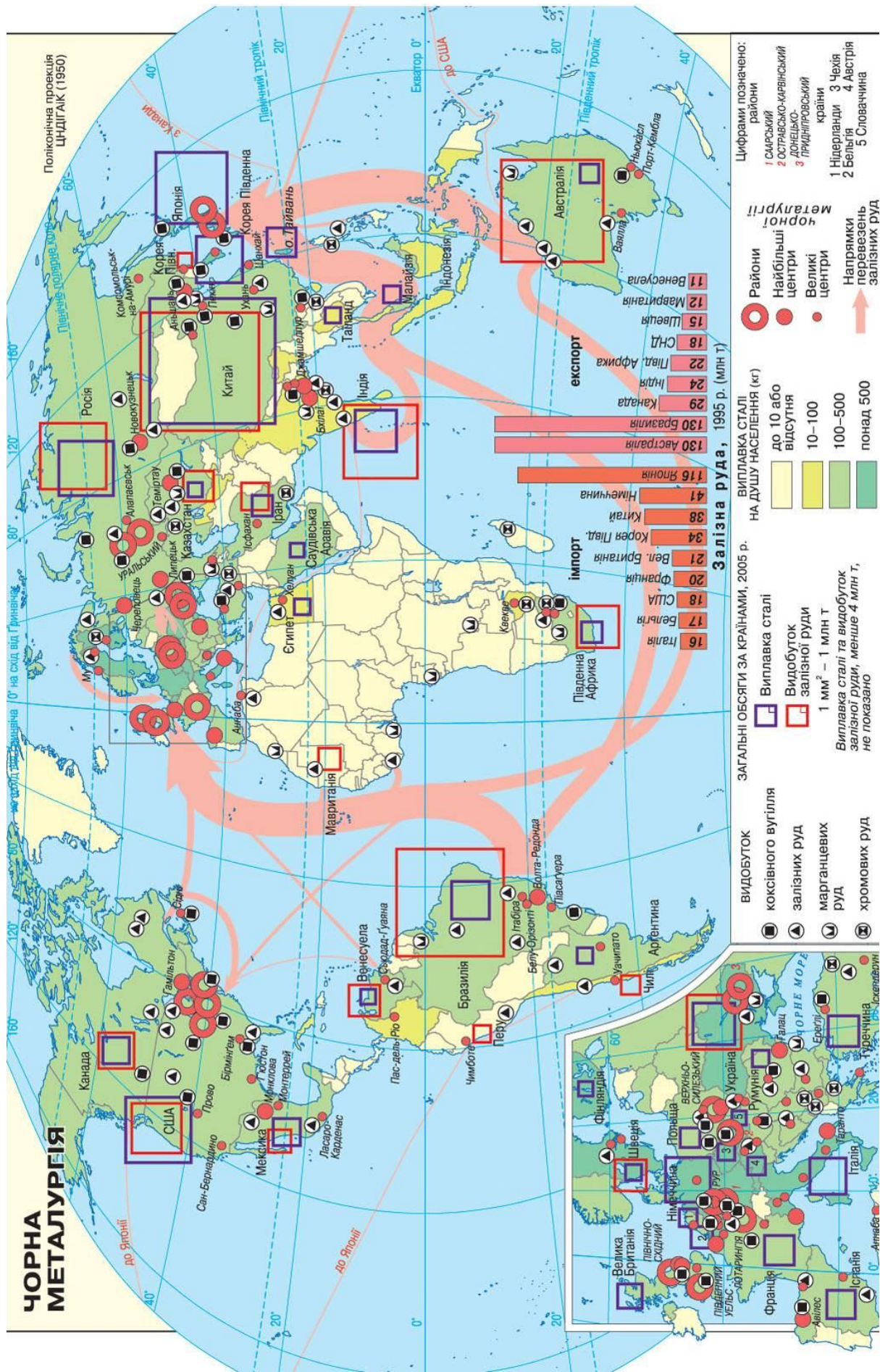

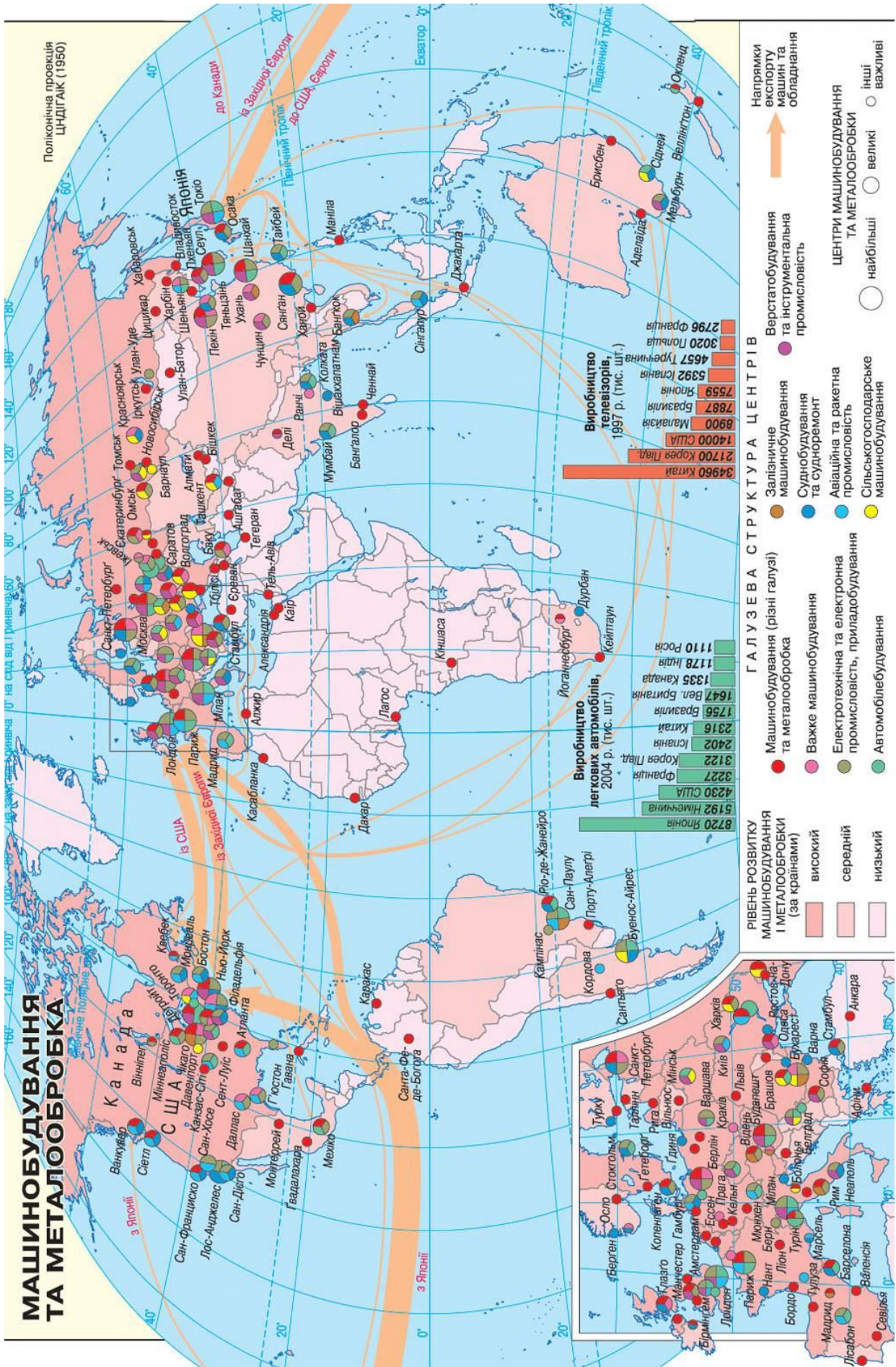

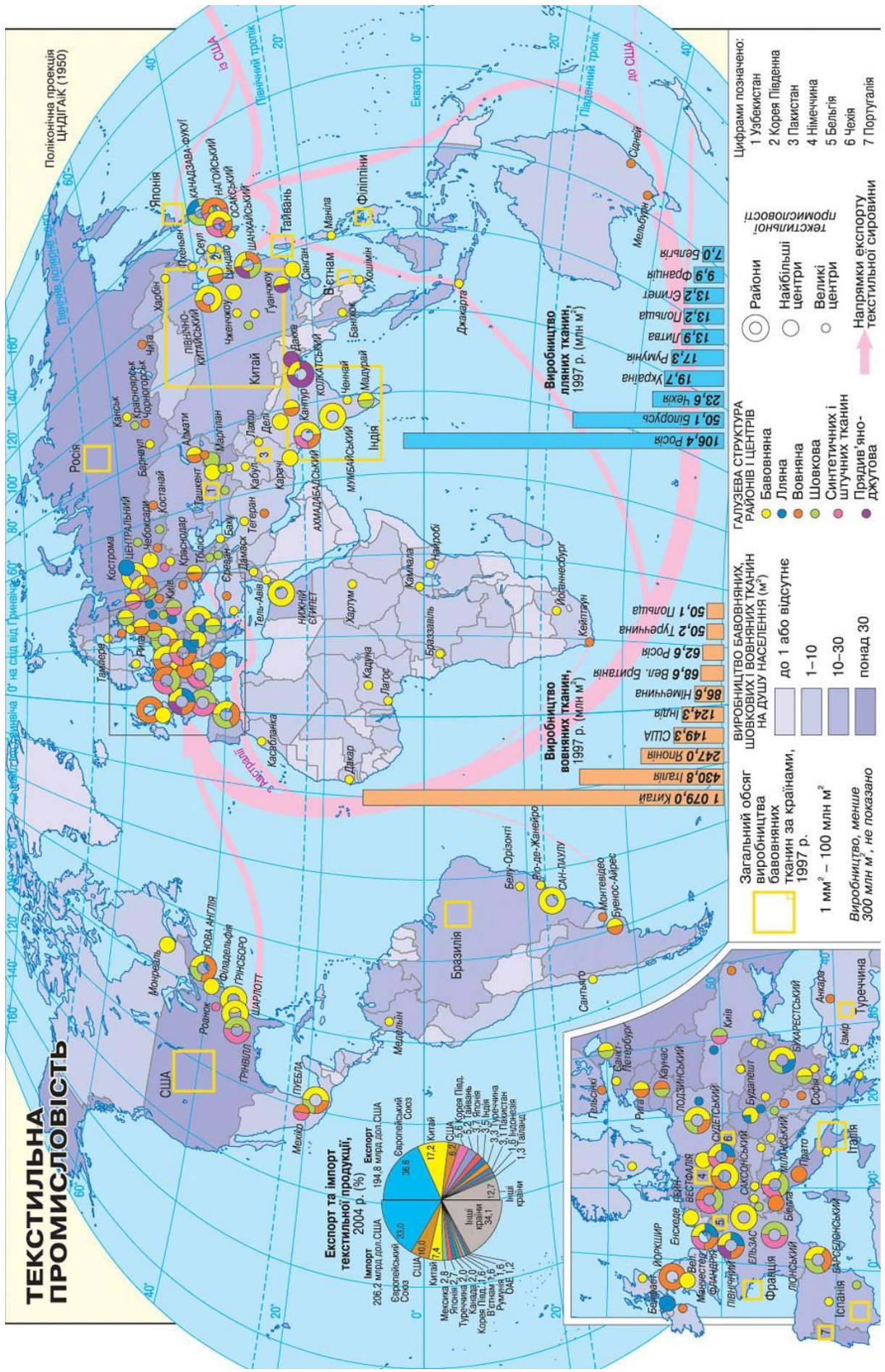
ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИКА

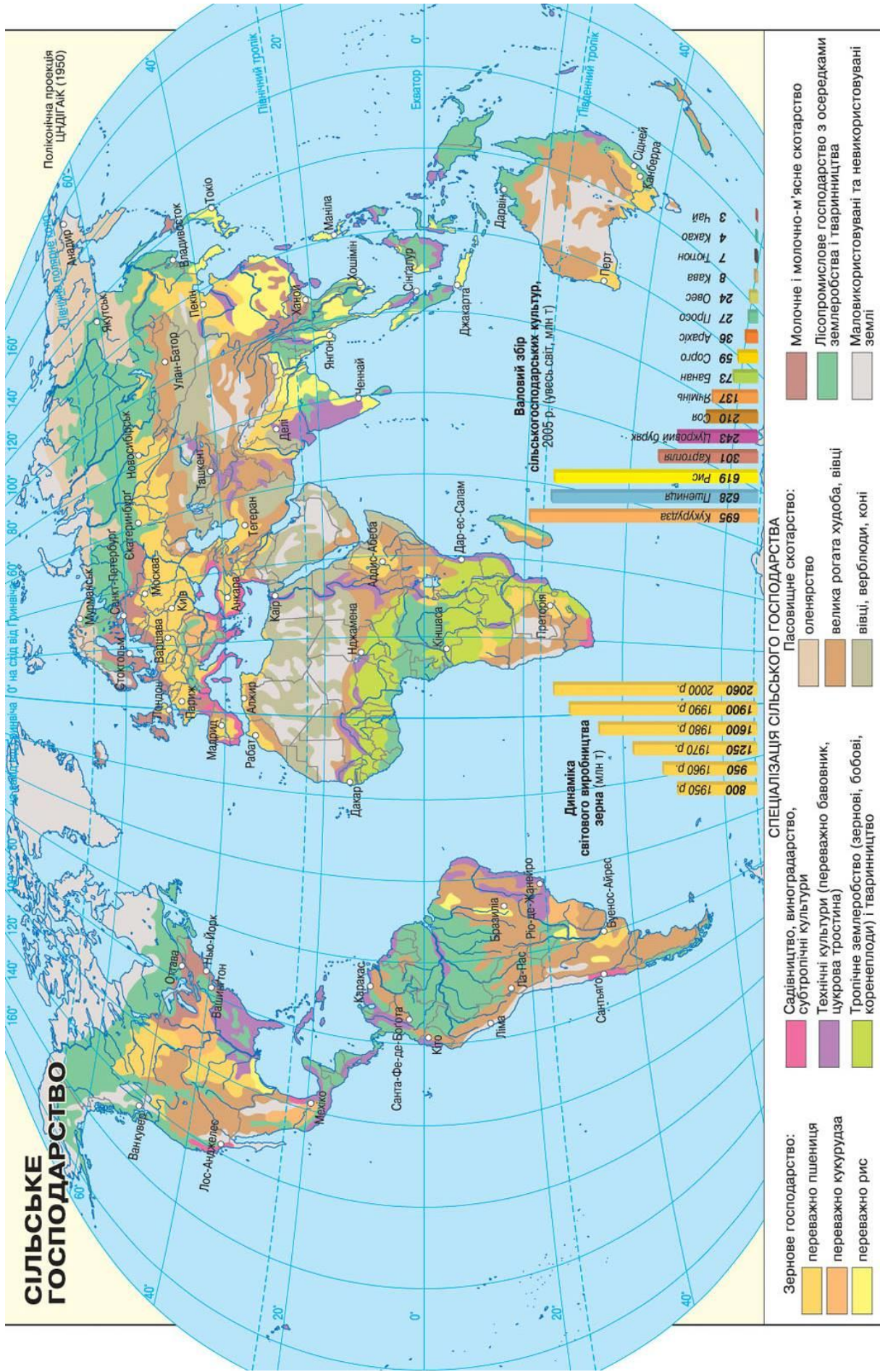
Полінонічна проекція Шидґаґа (1950)

Динаміка світового виробництва зерна (млн т)

2060	2000 р.
1900	1990 р.
1600	1980 р.
1250	1970 р.
950	1960 р.
800	1950 р.

Валовий збір сільськогосподарських культур, 2005 р. (уевсь світ, млн т)

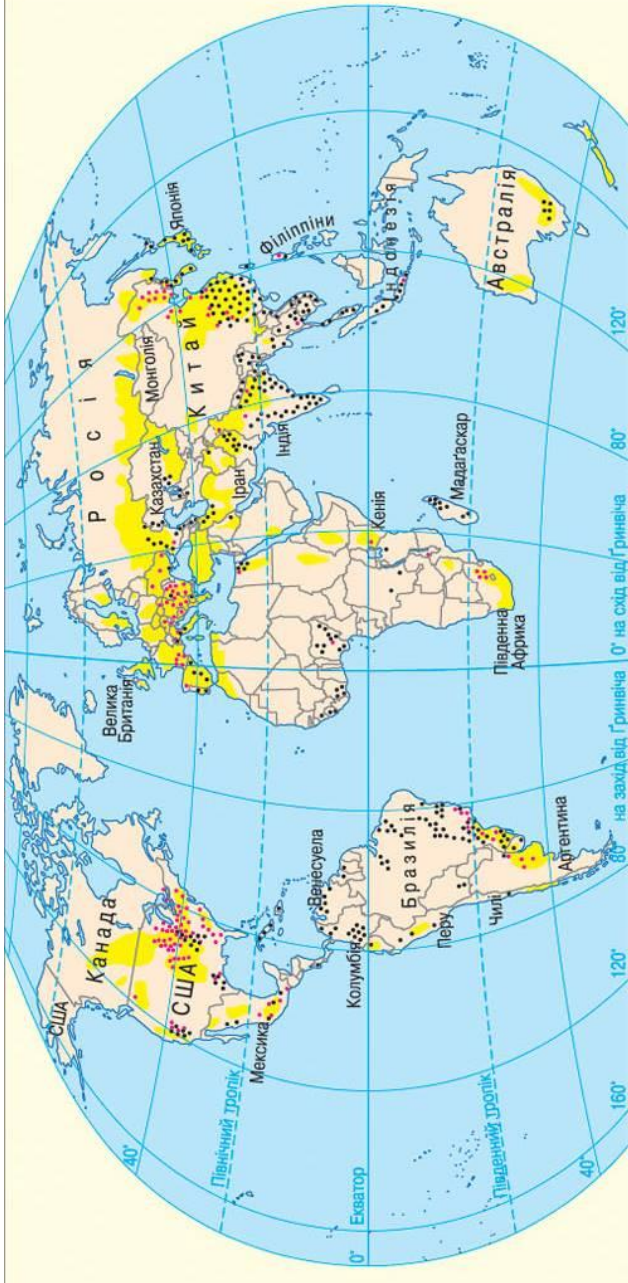
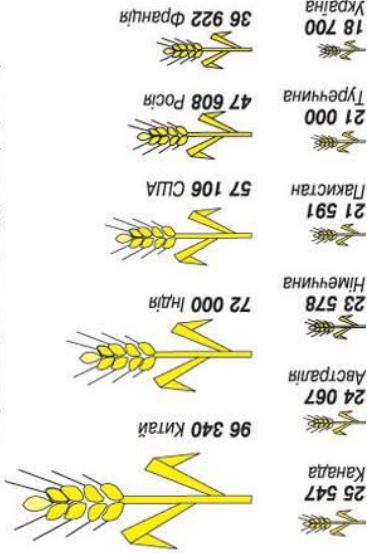
695	Кукурудза
628	Пшениця
619	Рис
301	Картопля
243	Цукровий буряк
210	Соя
137	Чиній
73	Ванан
59	Сорго
36	Арахіс
27	Просо
24	Овес
8	Кава
7	Тютюн
4	Какао
3	Чай

ЗЕРНОВІ КУЛЬТУРИ

РАЙОНИ НАЙБІЛЬШОГО ПОШИРЕННЯ

● пшениці ● рису ● кукурудзи

Виробництво пшениці, 2005 р. (тис. т)

ТЕХНІЧНІ (ЦУКРОВІ, БУЛЬБОПІДНІ ТА ТОНІЗУЮЧІ) КУЛЬТУРИ

РАЙОНИ НАЙБІЛЬШОГО ПОШИРЕННЯ

● ЦУКРОВИХ БУЛЬБОПІДНИХ

● ЦУКРОВИХ БУРЯКІВ

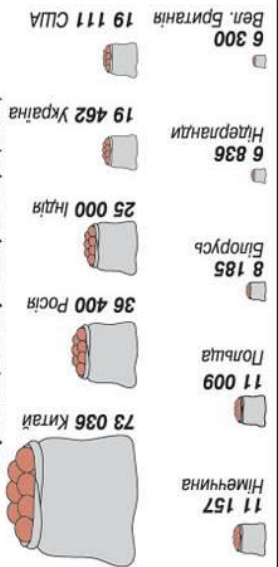
● ЦУКРОВОЇ ТРОСТИНИ

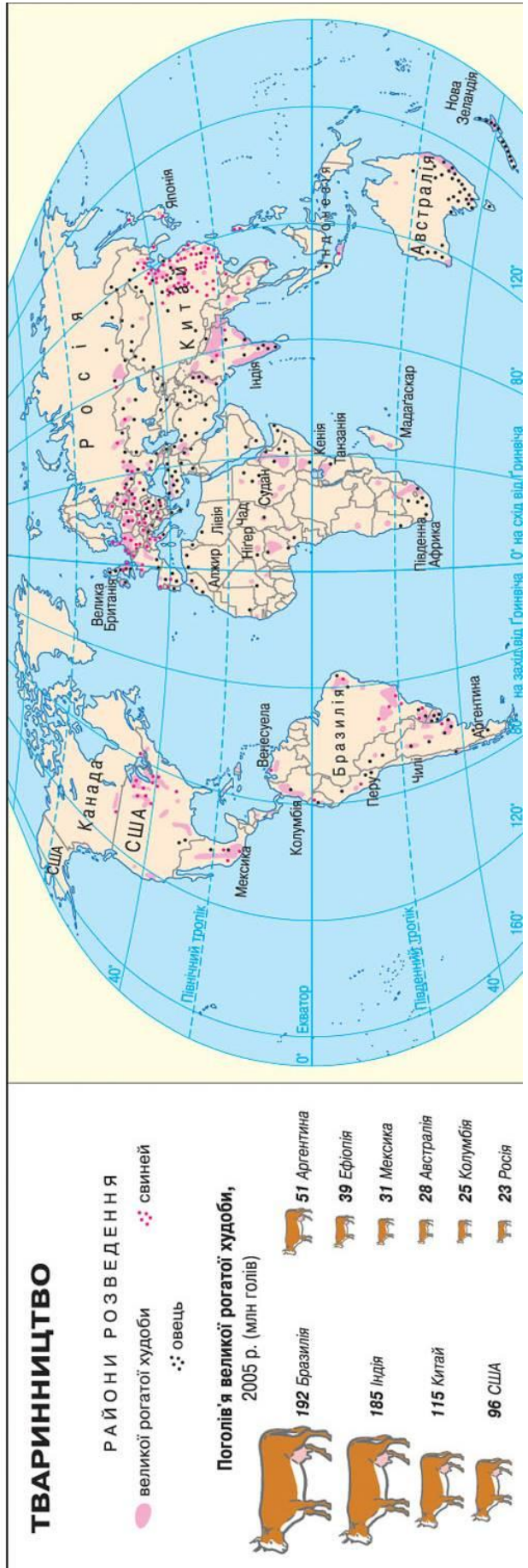
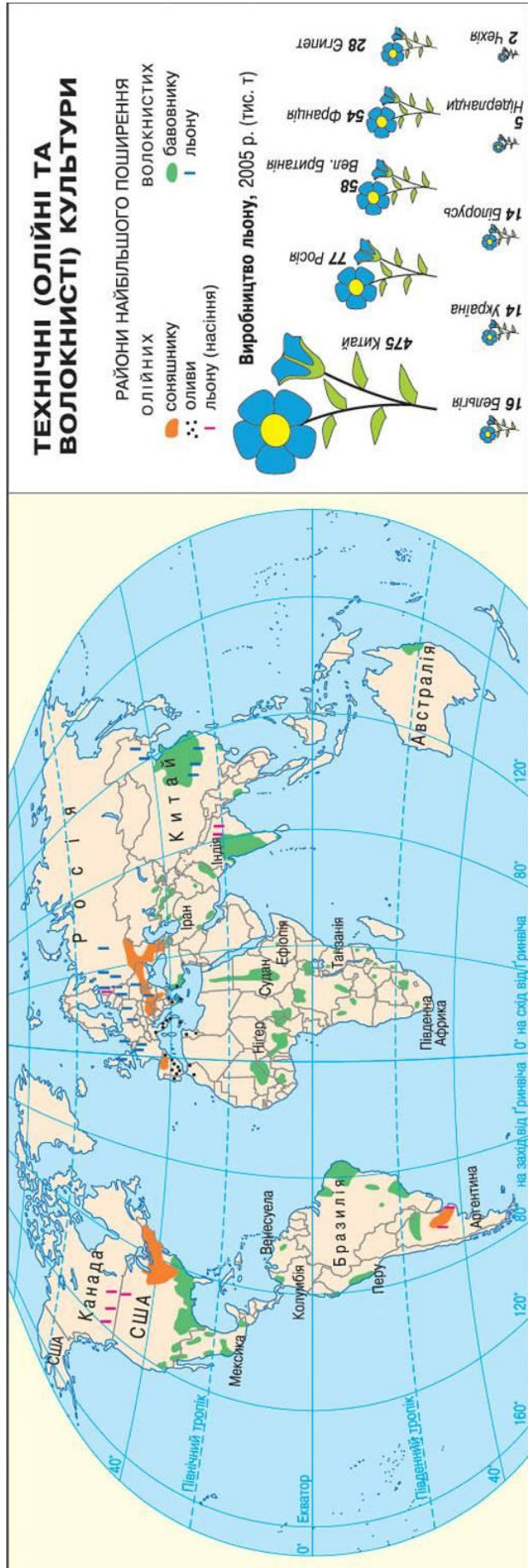
● ЧАЮ

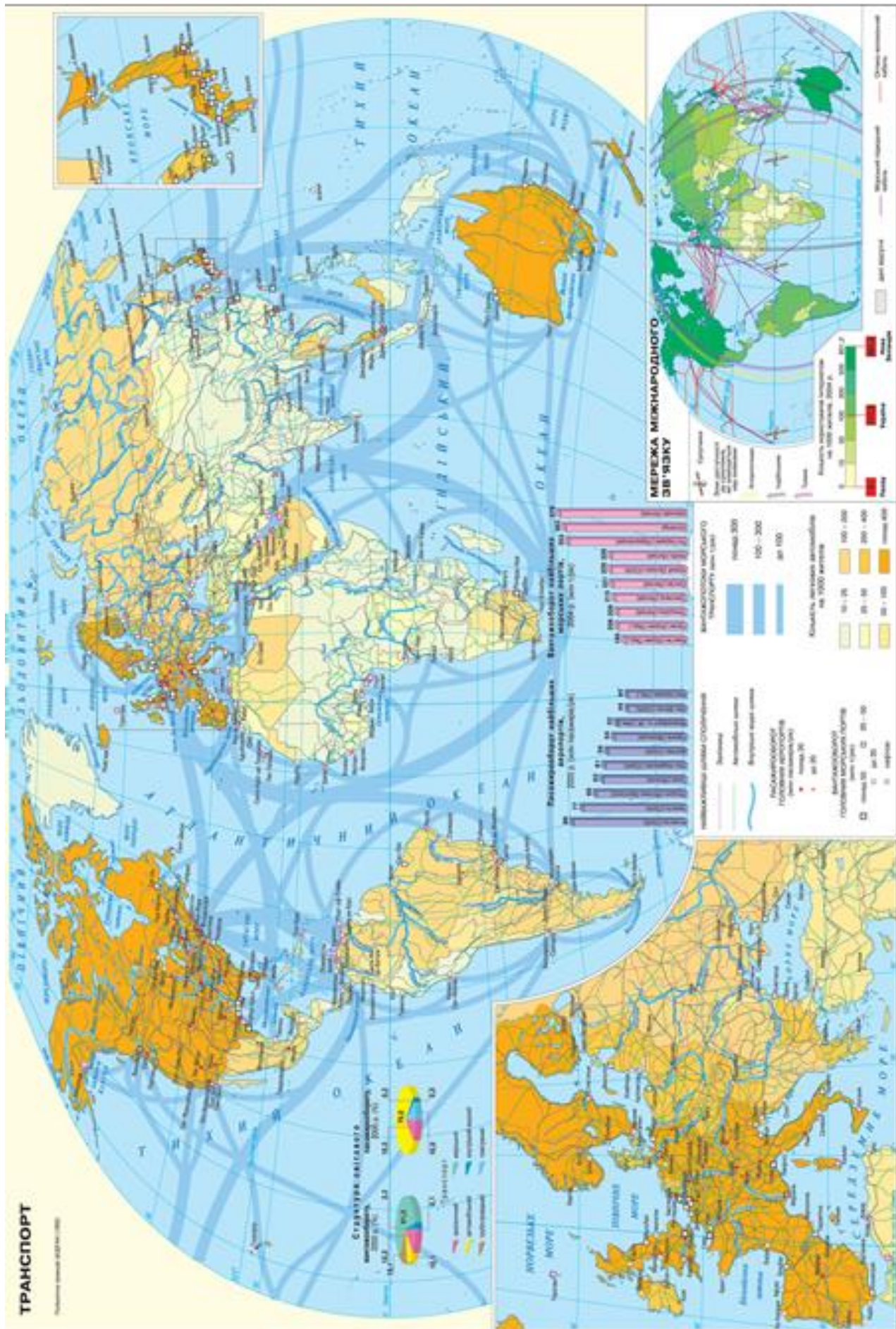
● КАКАО

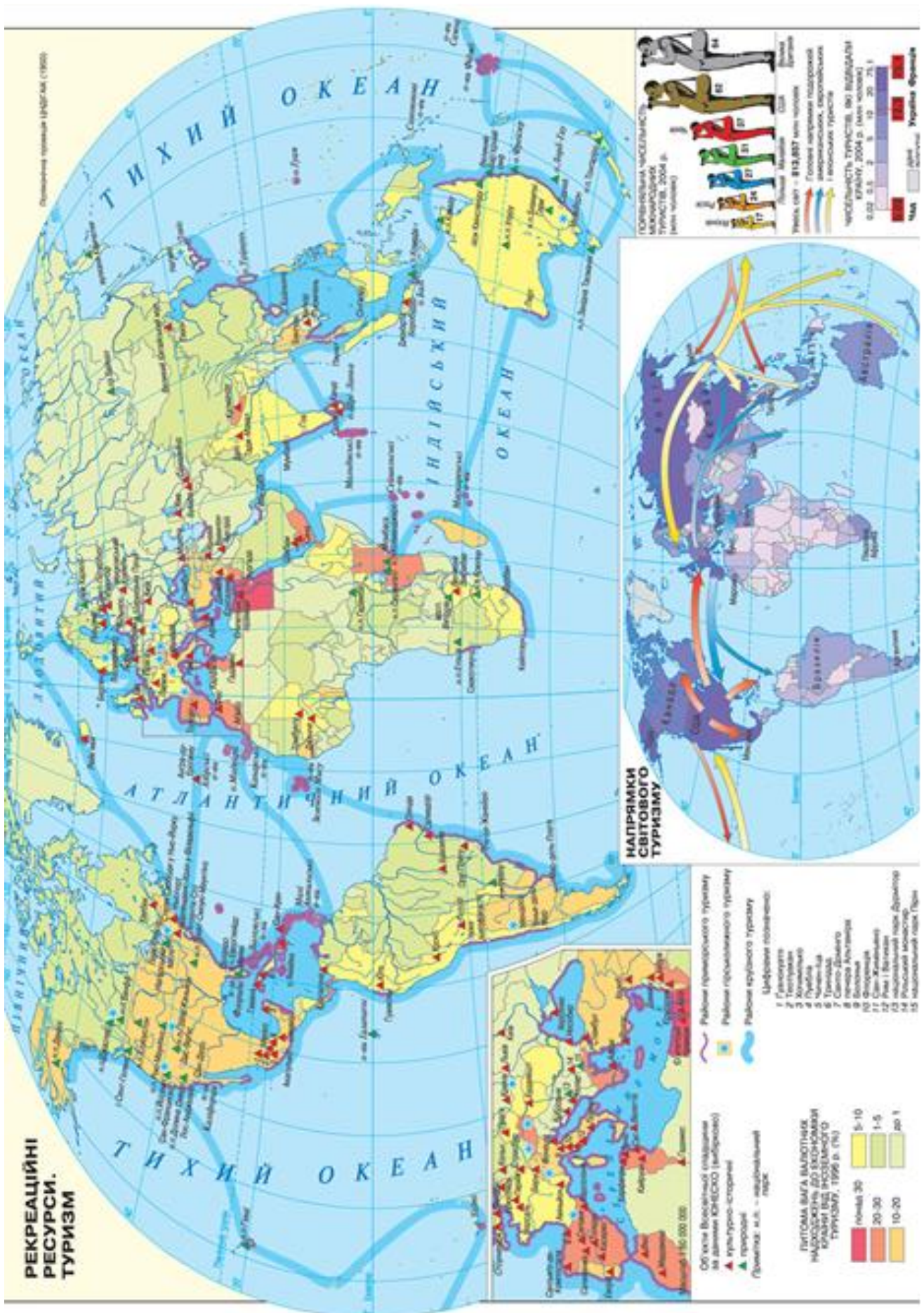
● ГОРІХ-КОЛИ

Виробництво картоплі, 2005 р. (тис.т)

Список використаних джерел

1. Ажнюк М. О. Основи економічної теорії: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. 368 с.
2. Бахчеванова Н. В. Міжнародні економічні відносини: навч. посіб. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2010. 403 с.
3. Безуглий В. В. Економічна і соціальна географія зарубіжних країн: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2005. 704 с.
4. Безуглий В. В. Регіональна економічна і соціальна географія світу: навч. посіб. Київ: Видавничий центр «Академія», 2003. 688 с.
5. Бочан І. О. Основи економічної теорії: інституціональний підхід: навч. посіб. Київ: Знання, 2012. 211 с.
6. Голиков А. П., Олійник Я. Б., Степаненко А. В. Вступ до економічної і соціальної географії: підруч. Київ: Либідь, 1997. 320 с.
7. Голиков А. П., Олійник Я. Б., Степаненко А. В.. Вступ до економічної і соціальної географії: посіб. Київ: Либідь, 1996. 320 с.
8. Дорошенко В. І., Діденко К. Д. Географія транспорту: навч. посіб. Київ: Київський університет, 2010. 183 с.
9. Іщук С. І. Гладкий О. В. Соціальна та економічна географія. Теорія і методологія: навч. посіб. Київ: Знання, 2015. 335 с.
10. Іщук С. І. Розміщення продуктивних сил (теоретико-методологічні основи): посіб. Київ: Укр. фін. і-тут менедж. і бізнесу, 1997. 185 с..
11. Іщук С. І., Гладкий О. В. Географія промислових комплексів. Київ: Знання, 2011. 375 с.
12. Качан Є. П. Економічна і соціальна географія зарубіжних країн: посіб. Тернопіль, 1997. 200 с.
13. Качан Є. П. Розміщення продуктивних сил зарубіжних країн: навч. посіб. Тернопіль, 1993. 518 с.

14. Качан Є. П., Ковтанюк М. О., Петрига М. О. Розміщення продуктивних сил зарубіжних країн. Тернопіль, 1993. 518 с.
15. Куриляк В. Є. Цивілізаційний розвиток світової економіки: етапи і концепції. *Вісник Академії митної служби України. Серія «Економіка»*. Дніпро, 2010. № 2. С. 31-38.
16. Любівцева О. О. Глобалізація світового господарства: геопросторовий вимір : монографія. Київ : Київ. ун-т, 2010. 160 с.
17. Масляк П. О. Словник-довідник учня з економічної і соціальної географії світу. Київ: Лібра, 1996. 328 с.
18. Мезенцев К. В., Підгрушний Г. П., Мезенцева Н. І. Регіональний розвиток в Україні: суспільно-просторова нерівність і поляризація: посіб. Київ, 2014. 132 с.
19. Нікітіна М. Г. Світове господарство та міжнародні відносини: просторові аспекти розвитку: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. 192 с.
20. Нікітіна М. Г. Світове господарство та міжнародні відносини: просторові аспекти розвитку: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. 192 с.
21. Олійник Я. Б. Економічна та соціальна географія: сучасний світ і перспективи розвитку: навч. посіб. Київ: Обрій, 2009 66 с.
22. Олійник Я. Б., Смирнов І. Г. Географія світового господарства (з основами економіки): навч. посіб. Київ: Знання, 2011. 638 с.
23. Підгрушний Г. П. Теорія постіндустріалізму та її методологічне значення для сучасних суспільно-географічних досліджень. *Український географічний журнал*. 2002. №4. С.32-39.
24. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії: навч. посіб. Київ: Вища школа, 1996. 231 с.
25. Пістун М. Д., Гуцал В. О., Провотар Н. І. Географія агропромислових комплексів: посіб. Київ: Либідь, 1997. 200 с.

26. Романюк С. А. Розвиток регіонів у відкритій економіці: теорія, політика, практика: монографія Київ : НАДУ, 2013. 404 с.
27. Ростов Є.Ф. Економіка країн світу. Довідник. Картографія, 1998. 383 с.
28. Руденко В. П. Географія природно-ресурсного потенціалу України: посіб. Київ: Видавничий дім «Академія», 1999. 240 с.
29. Сонько С. П. Сучасна географічна картна світу і місце в ній глобальної екологічної проблеми. *Український географічний журнал*. 2004. №2. С.53-59.
30. Старостіна А. О. Економіка зарубіжних: посіб. Київ: Знання, 2009. 454 с.
31. Стеченко Д. М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика: Навч. посіб. Київ: Вікар, 2001. 377 с.
32. Сюткін С. І. Економічна і соціальна географія. Зарубіжні країни. Книга-зошит: навч. посіб. Суми: В-во «Університетська книга», 2003. 246 с.
33. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії: навч. посіб. Одеса: Астропринт, 2001. 560 422 с.
34. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії: навч. посіб. Одеса: Астропринт, 2009. 544 с.
35. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії: підручник для студ. географ. спеціальностей вищих навч. закладів. Одеса: Астропринт, 2009. 544 с.
36. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: посіб. Одеса: Астропринт, 2005. 632 с.
37. Топчієв О. Г. Теоретичні основи регіональної економіки: посіб. Київ: Видавництво УАДУ, 1997 377 с.
38. Топчієв О. Г., Мальчикова Д. С., Яворська В. В. Регіоналістика: географічні основи регіонального розвитку і регіональної політики: навч. посіб. для студентів геогр. та екон. спец. ВНЗ. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2015. 370 с.

39. Філіпенко А. С. Економіка зарубіжних країн: підруч. Київ: Либідь, 1996. 416 с.
40. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії. Підручн. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. 444 с.
41. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії: посіб. Львів: Вид-ий центр. ЛНУ ім. І. Франка, 2003. 444 с.
42. Яворська В. В. Регіональні геодемографічні процеси в Україні: монографія. Кам'янець Подільський: Аксіома, 2014. 384 с.
43. Economic Geography: a critical introduction by Trevor J. Barnes and Brett Christophers. London: Sage, 2018 325 p.

Укладач А. О. Максютов

ГЕОГРАФІЯ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

Посібник

Підписано до друку 06.12.2019. Формат 60x90 1/32

Папір офсет.

Обл.-вид. арк. 9,2. Ум. друк. арк. 7,5.

Тираж 300. Зам. № 1149.

Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»

20300, м. Умань, вул. Тищика 18/19

тел. (04744) 4-64-88,04-67-77

e-mail: vizavi008@gmail.com

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

Серія ДК 2521 від 08.06.2006 р.